

**К.ТЫНЫСТАНОВ АТЫНДАГЫ ЫСЫК-КӨЛ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 08. 18. 571 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 657.47:657.22:338.43 (575.2)

МАЛАЕВ ЭМИЛЬ ТУРАТБЕКОВИЧ

**АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДА ПРОДУКЦИЯ ӨНДҮРҮҮ ЧЫГЫМДАРЫНЫН
ЭСЕБИН, ӨЗДҮК НАРКЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛООСУН ЖАНА
ТАЛДООСУН УЮШТУРУУ
(ЫСЫК-КӨЛ ОБЛУСУНУН МИСАЛЫНДА)**

08.00.12 – бухгалтердик эсеп, статистика

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган
диссертация

Илимий жетекчи:

экономика илимдеринин доктору,
профессор **М.И. Исраилов**

Каракол - 2019

МАЗМУНУ

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН ЖАНА КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ	
КИРИШҮҮ	5
I – БАП. АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДАГЫ БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ	
1.1. Бухгалтердик эсеп – айыл чарба өндүрүшүн башкаруу системасынын информациялык булагы.....	13
1.2. Айыл чарба ишканаларынын эсеп системасын уюштуруу жана анын усулдук аспектилери.....	23
1.3. Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын айыл чарба ишканаларында колдонуу жана анын өзгөчөлүктөрү.....	34
I – бапка корутунду	
II - БАП. АЙЫЛ ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫНЫН ӨНДҮРҮШ ЧЫГЫМДАРЫНЫН ЭСЕБИН УЮШТУРУУ ЖАНА ӨЗДҮК НАРКЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛОО	
2.1. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарды классификациялоо жана анын эсебин уюштуруунун усулдары.....	53
2.2. Айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын калькуляциялоо.....	69
2.3. Айыл чарба продукциясын өндүрүүдө «директ-костинг» системасын колдонуу.....	99
II – бапка корутунду	
III – БАП. АЙЫЛ ЧАРБА ТҮЗҮМДӨРҮНДӨ ПРОДУКЦИЯЛАРДЫ ӨНДҮРҮҮ ЧЫГЫМДАРЫН ТАЛДОО, ПРОГНОЗДОО ЖАНА ЖАКШЫРТУУ УСУЛДАРЫ	
3.1. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарга талдоо жүргүзүү.....	107
3.2. Айыл чарба өндүрүшүн экономика-математикалык моделдештирүү, чыгымдарды прогноздоо жана пландаштыруу.....	123

3.3. Нормативдик эсеп - айыл чарба өндүрүшүнүн оперативдик талдоо системасы.....	144
III – бөлүм корутунду	
КОРУТУНДУ	153
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	156
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР	157
ТИРКЕМЕЛЕР	171

ШАРТТУУ БЕЛГИЛЕРДИН ЖАНА КЫСКАРТУУЛАРДЫН ТИЗМЕСИ

ААК – Ачык акционердик коому;

АК- Акционердик коом;

ДСУ - Дүйнөлүк Соода Уюму;

ЕАЭС - Евразиялык экономикалык союз;

ЕС – Евро Союз;

КР – Кыргыз Республикасы;

КМШ – Көз карандысыз мамлекеттердин шериктештиги;

КР УСК – Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитети;

МТС – Минитехсервис;

БАБА – Борбордук Азия бухгалтерлери жана аудиторлору;

ФОЭС - Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары;

ФОЭСК – Финансылык отчеттун эл аралык стандарттарынын комитети;

ФОАМК - Финансылык отчеттуулук жана аудит боюнча мамлекеттик комиссиясы;

ЫМУ – Ысык-Көл мамлекеттик университети;

ЫК СК- Ысык-Көл статистикалык комитети;

ЫККФ – Ысык-Көл куш канаттуулар фабрикасы;

АҮК – айыл чарба үрөнчүлүк кооперативи;

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эгемендүүлүккө жетишкенден бери Кыргыз Республикасында айыл чарба кооперативдери жана дыйкан (фермердик) чарбалары түзүлүп, айыл чарба продукциясынын 60-70 % өндүрүүнү камсыз кылганы менен көп кемчиликтерге: жер аянтынын аздыгы, натуралдык чарбанын үстөмдүк кылышы, уюштуруу, башкаруу иштери начар өнүккөнүнө туш келгенине байланыштуу, рыноктун шартында агрардык реформа ойдогудай натыйжалуу жана рационалдуу жүрдү деп айтууга болбойт. Мындай шартта, рыноктук мамилени өнүктүрүү үчүн негизги кадамдарды бухгалтердик эсеп системасын реформалоодон баштоо керектиги да келип чыкты. Анткени бухгалтердик эсепти жана финансылык отчеттуулукту эл аралык стандарттын талабына ылайыктамайынча айыл чарбасын рыноктук шартта башкарууга жана өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр түзүлбөйт.

Мындай жагдайлар айыл чарбасында бухгалтердик эсептин теориялык-методологиялык жана практикалык изилдөөсүнүн *актуалдуулугун* жаратты.

Азыркы учурда башкаруу эсебин жүргүзүүнүн илимий-практикалык усулунун жолдору бизде жетишээрлик деңгээлде иштелип чыкпагандыктан изилдөө жүргүзүш үчүн адегенде эсептик – информацияны камсыздоо, КРнын экономикасындагы болуп жаткан трансформацияга байланыштуу эсеп жүргүзүүнүн жаңы маселелерин аныктоо зарылдыгы турат.

Акыркы жылдардын ичинде айыл чарбасында чыгымдардын эсебин уюштуруу, калькуляциялоо, өздүк наркын эсептөө көптөгөн чет элдик окумуштуулардын эмгектеринде жарык көргөн, алар: Г. Гринман, М. Пизенгольц, К. Друри, Дж. Фостер, Ч. Хорнгрен, А. Аксененко, А. Шеремет, Р.А. Алборов, Е. Козлов, Г. Лисович, А. Федяев, В.К. Радостовец, К.Ш. Дюсембаев, К.Т. Тайгашинова, С.Д. Тажибаев, С.С. Сатубалдин ж. б.

Айыл чарбасында эсеп-кысап жана талдоо темаларынын изилденүүсү төмөнкү ата мекендик окумуштуулардын эмгектеринде да чагылдырылган, алар: М.И. Исраилов, Д.К. Омуралиева, А.А. Арзыбаев, А.Б. Ботобеков, Т.Д.

Суранаев, Э.У. Кулова, Т.А. Абдыкаиров, У.С. Сулайманова, Т.М. Исраилов ж.б.

Айыл чарба ишканаларында, айрыкча дыйкан (фермердик) чарбаларында жөнөкөй эсептик система тармактын продукциясынын өздүк наркын эсептеп, калькуляциялап, кош жазуу бухгалтердик эсепти жүргүзүүгө жетише албады. Көп убакыттан бери айыл чарба ишканалары каражаттардын чыгымын, кыймылын, «киреше-чыгаша» тартиби боюнча эсептешип отчеттуулукту жер салыгына карата эле түзүп келишкендиктери азыркы шарттын талабынан артта калып келет.

Айыл чарбанын өзгөчөлөктөрү, дыйкан (фермердик) чарбанын эсеп системасы жана талдоосу ФОЭСтин принциптерине дал келиши керек, анткени алар эсепти уюштуруу, калькуляция жана өздүк наркты аныктоо, талдоо өсүп өркүндөп, жаңыланып турса талапка жооп берет. ФОЭСтин талаптары, принциптери айыл чарба ишканаларына толук киргизиле электиги теманын *актуалдуулугун* дагы бир жолу далилдейт. Айыл чарбада эсеп жүргүзүү, калькуляциялоо, көзөмөлдүк кылуу жана өндүрүшкө кеткен чыгымдарды талдоо менен өз ара көйгөйлөрүн изилдөө азыркы шарттын талабы, анын илимий-практикалык маанилүүлүгү теманын *актуалдуулугуна* жооп берет. Жогору жакта белгиленген маселелер, бизге ушул теманы диссертациялык изилдөө катары тандоого себеп болду жана аны аткарууда азыркы учурдун талабына жооп бергидей багытта жүргүзүлдү.

Диссертациялык теманын приоритеттүү илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), илимий мекемелер жүргүзгөн негизги илимий – изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы рыноктун шартындагы бухгалтердик эсеп системасында жүргүзүлүп жаткан реформаларга тыгыз байланыштуу жана төмөнкү Мамлекеттик Программаларды ишке ашырууга багытталган: «Кыргыз Республикасынын 2013-2017 жылдары туруктуу өнүгүүсүнүн улуттук стратегиясы»; «Кыргыз Республикасынын экономикасынын реалдуу секторунда бухгалтердик система жана финансылык отчеттуу ФОЭСтин талабына жараша реформалоо» 3.04.2000

– ж. КРдин Президентинин Жарлыгы; «Кыргыз Республикасында 2014-2020 – ж.ж. корпоративдик финансылык отчеттуулукту жана аудитти өнүктүрүү стратегиясы» жана К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин экономика факультетинин «ЕАЭС шартында Ысык-Көл облусундагы азык-түлүк коопсуздугунун эсеби жана талдоосу» комплекстүү темадагы илимий изилдөөсү менен байланышта.

Азыркы учурга чейин айыл чарбада бухгалтердик эсепти ФОЭСтин талабына ылайык уюштуруу, чыгымдардын эсебин жүргүзүү, продукциясынын өздүк наркын калькуляциялоону жана талдоону жайылтуу, колдонуу проблемалары ойдогудай каралган эмес. Болгону КМШ өлкөлөрүндө айыл чарба активдеринин комплекстүү эсебин алуу сунушталган, бирок бул маселелер толук иштелип иш жүзүндө аткарыла элек. Ошондуктан, биздин диссертациялык ишибиз дыйкан (фермердик) чарбадан баштап ири агрокорпоративдерде, акционердик коомдордо (АК), майда жана орто ишканаларда өндүрүлгөн продукциялардын чыгымдарынын бухгалтердик эсебин алуу, өздүк наркты калькуляциялоо, талдоо жана бухгалтердик эсепти айыл чарбасында эл аралык стандарттардын талабына жараша жүргүзүүнү ишке ашыруунун принциптерин, ыкмаларын колдонуп, кеткен чыгымдарды туура эсептөөгө багытталган.

Изилдөөнүн максаттары жана милдеттери. Айыл чарбада эсеп жүргүзүүнүн изилдөө көйгөйлөрү, айрыкча азыркы ФОЭСке өткөн мезгилде чечиле элек. Диссертациялык изилдөөнүн *максаты*: рыноктун шартында айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсеп системасынын теориясын жана практикасын ФОЭСтин негизинде жүргүзүү, чыгымдардын эсебин алуунун, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун жана талдоонун ыкмаларын, усулдарын изилдеп чыгуу зарылдыгында төмөнкү *милдеттерди* ишке ашыруу керек болду:

- бухгалтердик эсепти айыл чарба ишканаларында уюштуруунун теориялык-усулдук негиздерин, анын маңызын жана өзгөчөлүктөрүн ФОЭСтин принциптерине жана талаптарына ылайык терең изилдөө;

- айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификацияларын илимий негиздөө жана башкаруу эсебинин жоболорунун негизинде аларды дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуунун усулдарын иштеп чыгуу;

- айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдардын статьяларын тактоо жана толуктоо, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоодо чет элдик жана ата мекендик тажрыйбаларынын теорияларын, усулдарын жана практикасын сунуштоо;

- айыл чарба продукцияларынын өздүк наркына жана биологиялык активдерге салыштырма талдоо ыкмасын колдонуу менен, ишканалардын уюштуруу жана башкаруу формаларына байланыштыруу менен алардын натыйжалуулугун аныктоо;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн абалын жана прогноздук мезгилдеги алардын эффективдүүлүгүн математикалык аппаратты жана моделдөө ыкмаларын колдонуунун негизинде изилдөө.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын илимий жаңылыгы болуп, айыл чарбада бухгалтердик эсептин теориялык, усулдук маңызынын чечмелениши жана эсептөөнүн көп түрдүү учурларына системалык түрдө мамиле кылуу (чаржайыт эмес). Ал үчүн информациялык эсептөөнү ар түрдүү топтогу керектөөчүлөр өзүнө тиешелүү башкаруу чечимине кабыл алгыдай кылып түзүп көрсөтүү жана рыноктун шартына дал келтирүү максатын көздөөдө.

Айыл чарбада чыгымдардын эсебин уюштуруу, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо жана талдоонун азыркы талапка ылайыктуу теориялык жана практикалык жактан изилденген көйгөйлөрү, автор тарабынан биринчи жолу ушундай өзгөчө тармакта каралып жаткандыгы илимий жаңылыктарга тиешеси бар десек болот.

Диссертацияда төмөнкүдөй жаңы ой-пикир, багыттар камтылды:

- ФОЭСтин талаптарына жана принциптерине ылайык бухгалтердик эсепти айыл чарба ишканаларында уюштуруунун теориялык-методикалык негиздери изилденди;

- башкаруу эсебин уюштуруу максатында, айыл чарба өндүрүш

чыгымдарынын классификациялары илимий негизделип жана аларды дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуу усулдары сунушталды;

- айыл чарба ишканаларындагы продукцияларды өндүрүүгө кеткен чыгымдарынын тизмеги ирээтке келтирилип толукталды, чыгымдардын эсебин жана өздүк наркын калькуляциялоодо прогрессивдүү ыкмалардын колдонуусу сунушталды;

- биологиялык активдердин жана айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын салыштырма талдоо ыкмасын колдонуунун негизинде, ишканалардын өндүрүштөрүн уюштуруу жана башкаруу түрлөрүнө ылайыктап изилденип, натыйжалуулугу аныкталды;

- агрокооперативдердеги айыл чарба продукцияларынын өндүрүшүнүн өнүгүүсүнүн абалы изилденди жана алардын эффективдүүлүгү экономика-математикалык моделдин базасынын негизинде прогноздолду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси.

Изилдөөнүн жыйынтыгында Ысык-Көл облусунун айыл чарба өндүрүшүнүн ар кандай агрардык түзүмдөрдөгү бухгалтердик эсептин уюштурулуш практикасы, алардын абалынын ФОЭСтин принциптерине жана талаптарына дал келүүсү, ишканалардын эффективдүүлүгүн көтөрүүдөгү эсептин ролу жана аны жакшыртуунун жолдору сунушталган.

Биз сунуштаган практикалык, методикалык көрсөтмөлөр майда чарбадан баштап ири бирикмелерге тиешелүү документтерди колдонууда, отчет түзүүдө, нарк эсебин алууда, калькуляция, чыгым, чыгаша, пайда ж.у.с. эсептерди жүргүзүүдө колдонмо катары пайдаланса болот. Ошондой эле, өкмөттүк жаңы нормативдик актыларды иштеп чыгууда, Улуттук Программаларды түзүүдө, ФОЭСТИ жайылтууда диссертациянын тиешелүү пункттарын көрсөтмө курал катары сунушталат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын айыл чарба кооперативдердин, дыйкан (фермердик) чарбанын субъектилерин өз ишмердигинде эсеп жүргүзүүдө кеңири колдоно алышат, чыгымдарын эсептөөдө, калькуляциялоодо, продукцияларына баа коюуда, сатууда, киреше-чыгыша эсептеринде туура багыт алышат жана

экономика билимин берүүчү окуу жайларында атайын «Айыл чарбадагы бухгалтердик эсеп», «ФОЭСтин айыл чарбада колдонуу» курстарды окутууга жол ачат.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын экономикалык мааниси.

Диссертацияда изилденген тема конкреттүү жаңы багыттагы изилдөөнүн башталышы, анткени изилдөөлөр мындай аспектте жүргүзүлгөн эмес. Айыл чарбасында продукциясынын эсебин алууну салык менен эле байланыштырып жөн калбастан өздүк нарк, калькуляциялоо, чыгым, пайда, натыйжа, рентабелдүүлүк менен эсептеп, чакан чарба болгондо дагы ФОЭСтин тиешелүү статьяларына таянып иш алып барганда жеке чарбанын чоң же кичине экендигине карабай инвестиция алууга, товарды эл аралык рынокко алып чыгууга, айыл чарба структурасын өзгөрткөнгө шарт түзүлөт. Ар бир фермер, дыйкан илимий информацияларга таянып кайсы продукцияны өндүрүү керек, эмгекти кантип акташ керек деген көйгөйлөрдү чечүүгө негиз алышат.

Диссертацияны коргоого коюлган негизги жоболору. Диссертацияны ишке ашырууда айыл чарбага тиешелүү төмөнкүдөй илимий жыйынтыктарды чыгардык:

- ФОЭСтин талаптарына жана принциптерине ылайык изилденген жана аныкталган бухгалтердик эсептин теориялык-усулдук негиздери айыл чарба ишканаларында колдонууда чарбанын ишмердиги жөнүндө так маалыматты жана туура чечим кабыл алууну камсыздайт;

- илимий негизделген айыл чарба өндүрүшүнүн чыгымдарынын классификациялары жана башкаруу эсебин чарбада колдонууда чыгымдарды туура бөлүштүрүүгө, продукциянын жана тейлөөлөрдүн өздүк наркын аныктоого шарт түзөт;

- айыл чарба продукцияларынын өндүрүш чыгымдарынын статьяларынын толукталышы жана сунушталган калькуляциялоо ыкмаларын колдонуу чыгымдардын жалпы суммасын оперативдүү аныктоого, пландоого жана бюджет түзүүгө шарт түзөт;

- айыл чарба продукцияларынын өздүк наркына жана биологиялык

активдерге салыштырма талдоо жүргүзүү чыгымдардын статьяларынын өзгөрүү себептерин аныктоого гана мүмкүндүк бербестен, аларды башкарууга да шарт түзөт;

- экономика-математикалык моделди айыл чарбада колдонуу алардын эффективдүүлүгүн жогорулатат жана келечектеги мезгилде субъектинин ишмердүүлүгү боюнча так прогнозду берет.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Диссертациянын автору айыл чарбада эсеп жүргүзүүнү реформалоо, чыгымдардын эсебин уюштуруу, өздүк наркты калькуляциялоо жана талдоонун теориялык негиздерин изилдөө менен айыл чарба кооперативдериндеги жана дыйкан (фермердик) чарбаларындагы керектүү ыкмаларын жана принциптерин колдонуу жоболорун тактап, талдап жана сунуштап чыккан.

Диссертацияда чагылдырылган теориялык жана усулдук жоболор К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин «Экономика» багытындагы бакалаврлардын жумушчу окуу программаларына, «Айыл чарбасындагы бухгалтердик эсептин өзгөчөлүктөрү», «Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары» сабактарын окууда киргизилген.

Диссертациянын жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациянын негизги илимий жоболору, изилдөө процессинде алынган теориялык жана практикалык жыйынтыктары изденүүчү тарабынан ар түрдүү эл аралык, республикалык деңгээлде өткөн илимий практикалык конференцияларда, улуттук конгресстерде доклад жолдонуп, оң баага татышкан: «Борбордук Азия өлкөлөрүндөгү бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын өнүгүү келечектери жана көйгөйлөрү: теориясы, методологиясы жана практикасы» (Чолпон-Ата ш., 2011-ж.), «Евразиялык экономикалык интеграция шартындагы бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын өнүгүү келечектери жана көйгөйлөрү» (Чолпон-Ата ш., 2012-ж.), «Евразиялык экономикалык интеграция шартындагы бухгалтердик эсеп жана аудит улуттук системасынын бириктирүү көйгөйлөрү» (Чолпон-Ата ш., 2013-ж.), «Ысык-Көл облусунун социалдык-экономикалык өнүгүүсү жана экономикалык көйгөйлөрү» (Каракол ш., 2015-

ж.), «Каржы жана каржылык башкаруу» боюнча экинчи республикалык улуттук конгресс, (Каракол ш., 2016-ж.), «ЕАЭС өлкөлөрүнүн экономикасын интеграциялоо, эсептин жана аудиттин эл аралык стандарты: тажрыйбасы жана келечеги» (Чолпон-Ата ш., 2016-ж.), «Борбордук Азия өлкөлөрүндө эсепке алуу жана аудит системаларын интеграциялоо жана координациялоонун заманбап көйгөйлөрү» (Бишкек ш., 2017 – ж.), «Кыргыз Республикасында «Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит» адистиктерин даярдоодо жана билим берүүдөгү көйгөйлөрү» (Бишкек ш., 2018 –ж.), «Евразиялык өлкөлөрүндөгү экономикасынын коррупциялык тобокелдерди азайтууда каржыны көзөмөлдөө тармактуу институттардын эффективдүүлүгүн жогорулатуу» (Бишкек ш., 2018–ж.).

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары Ысык-Көл облусундагы «Заря», «Айкол», «Оргочор тажрыйба кой чарба станциясы», «Муратчан» кооперативдеринде жана «Преображенское», «Эльдияр» дыйкан (фермердик) ж.б. чарбаларында тажрыйбалык ишмердүүлүгүндө апробацияланган жана сунушталып жайылтылып турду.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Изилденген тема боюнча Кыргыз Республикасында жана Россия Федерациясында жалпысынан 28 илимий макала, 10,25 басма табак көлөмүндө жарык көрдү, анын ичинде РИНЦке катталаган 19, алардын 2 макала чет өлкө журналдарында басылган.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү. Диссертациялык иш шарттуу белгилерден жана кыскартуулардын тизмесинен, киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, 151 колдонулган адабияттардан, 156 негизги тексттен, 36 таблицадан, 16 сүрөттөн, 7 тиркемеден турат.

I – БАП. АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДАГЫ БУХГАЛТЕРДИК ЭСЕПТИН ТЕОРИЯЛЫК ЖАНА УСУЛДУК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Бухгалтердик эсеп – айыл чарба өндүрүшүн башкаруу системасынын информациялык булагы

Азыркы ЕАЭС шартында Кыргыз Республикасынын экономикасын өнүктүрүүдө, агроөнөржай комплексинин негизги бөлүгү болгон айыл чарбасынын эффективдүү модернизациясысыз мүмкүн эмес.

Айыл чарба – мамлекеттин азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылган, улуттук экономикадагы стратегиялык ролду ойногон экономикалык ишкердиктин негизги чөйрөлөрүнүн бири.

Кабыл алынган маалыматтар туура жана толук иштелип чыкканда жана бухгалтердик эсептин максаты учурда коюлган талаптарды аткарганда гана жерди пайдалануунун эффективдүүлүгү, продукциялардын өндүрүмдүүлүгү, финансылык жана эмгек ресурстары жогорулайт, чыгымдардын эсеби бекемделет жана кыскарат, айыл чарба продукцияларынын өндүрүмдүүлүгүнүн рентабелдүүлүгү жогорулап, чарбалардын экономика-финансылык абалы жакшырат.

Айыл чарба ишканаларынын экономикалык ишмердиги тууралуу маалыматтын эң негизги булагы болуп *бухгалтердик эсеп* саналат. Бухгалтердик эсеп ишканаланы башкарууда негизги функцияны аткарат, себеби анын маалыматтарынын негизинде чарба иштерине талдоо жүргүзүлөт жана келечек мезгилге план, прогноздор түзүлөт.

Бухгалтердик эсеп – экономикалык субъектилердин чарбалык операциялары боюнча анын аткарган иштери жөнүндөгү башкаруу чечимин кабыл алуу үчүн финансылык отчеттуулукту информация менен жабдып, жыйнап, каттоодон өткөрүп жана иштеп чыгууну камсыз кылуучу система. Белгилүү окумуштуу Вернер Зомбарт, «Бухгалтердик эсеп рынок экономикасынын пайда болушунда белгилүү ролду ойноду» - деп

белгилегендей бухгалтердик эсеп алгачкы жазуу менен бир мезгилде толукталып чарба жүргүзүүнүн түп нускасы болуп калды [13, 6-б.].

Бухгалтердик эсеп системасын изилдөөдө көптөгөн алгачкы окумуштуулардын эмгектери: Я.В. Соколовдун «Очерки по истории бухгалтерского учета», [112], В.В. Ковалевдун «Финансовый учет и анализ концептуальные основы» [60], М.Р. Мэтьюстун жана М.Х.Б. Перейранын «Теория бухгалтерского учета» [91], Ж.Ришардын «Бухгалтерский учет: теория и практика» [106], Э.С. Хендриксендин жана М.Ф. Ван Бреддин «Теория бухгалтерского учета» [127] ж. б. бухгалтердик эсептин негизин түздү жана көп жылдык тарыхый жолду басып өттү.

Маалымат бүгүнкү күндө коомду өнүктүрүүнүн негизги ресурсу катары каралат. Илимдин азыркы учурдагы өнүгүүсүн жаңы экономиканын маалыматы, билими катары мүнөздөсө болот. Кыргызстанда бухгалтердик эсептин өнүгүүсү, финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарына – ФОЭСке өтүүсү коомдун өнүгүүсү жана мезгилдин талабына байланышкан. ФОЭСтин туулган күнү катары 1904 – жылы эсептелсе, Кыргыз Республикасы 2002 – жылы 29 – апрелде «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынып ФОЭСке өтүү иштери күчүнө кирген. Себеби, ата мекендик бухгалтердик эсепти эл аралык деңгээлде стандартизациялоо керек болгон.

Бүгүнкү күндө мамлекеттин рыноктук абалында, бүткүл дүйнөлүк соода уюмуна кириши, ФОЭСтин улуттук эсептик системасы катары бекемделиши ж.б. өзгөрүүлөр бухгалтердик эсепти жана бухгалтердик кесиптин канчалык деңгээлди мааниси чоң жана керек экендигин көрсөттү. Заманбап бухгалтердик эсеп айыл чарба ишканаларынын чарбалык операцияларын жөн эле көзөмөлгө алып, кагазга түшүрбөстөн, ресурстарды эффективдүү пайдалануу жолдорун издөөдө жана башкарууда баштапкы функциясы катары чоң мааниге ээ.

Айыл чарба ишканаларынын ФОЭСке өтүшү менен биргеликте каржылык, башкаруу жана салык эсептеринин жыйындысын түзүп, бухгалтердик эсептин усулдарына маанилүү өзгөрүүлөрдү киргизди. Бул түзүм пландоо экономикасынын шартындагы эсептен чоң айырмаланат.

Каржылык эсеп – ишканалардын каржы-чарбалык иши тууралуу кеңири маалыматтарды ички жана сырткы колдонуучуларга берүүчү бухгалтердик эсептин алдынкы системасы. Каржылык эсептин маалыматын колдонуучулар көп болгондуктан, эсепти жүргүзүүдө эл аралык стандарттардын нормаларын жана эрежелерин сактоо зарыл.

Ошондой эле, *бухгалтердик эсеп* - оперативдүү – техникалык жана статистикалык эсеп менен биргеликте чарбалык эсептин системасын түзүшөт жана чарбалык кыймылдарды, аларды башкаруу шарттарын кеңейтет.

Мисалы, *оперативдүү-техникалык эсеп* – бул өзүнчө болуп жаткан процесстерди байкоо жана көзөмөлдөө. Ал оперативдүү башкаруу чечимин кабыл алуу үчүн пайдалануучу маалыматтарды берет жана аларсыз учурда башкаруу толук кандуу болбойт.

Статистикалык эсеп – тармактагы, аймактагы, мамлекеттеги жалпы массалык түрдөгү процесстерге, кубулуштарга байкоо жана көзөмөл жүргүзөт.

Бухгалтердик эсеп – ар бир экономикалык субъектинин каржы чарбалык ишине байкоо жана көзөмөл жүргүзөт.

Мурун чарбалык эсеп, мамлекеттик ишканалардын ишин борбордоштурулган көзөмөлүнүн каражаты катары колдонулса, бүгүнкү күндө ишканаларды эффективдүү башкаруунун негизги каражаты катары колдонулат. Себеби, эсеп системасынын статусу директивалыктан ажыратылган.

Учурда бухгалтердик эсеп – чарбалык процесстер, мүлктөр, карыздар жана каржылык жыйынтыктары тууралуу толук экономикалык маалыматты берүүчү жалгыз булак болуп эсептелет.

Бухгалтердик эсеп биринчиден чарба иштери тууралуу маалыматтарды каттоо жолу менен кабыл алып, аларды өлчөп кийинки пайдаланууга даярдайт. Экинчиден, алынган маалыматтар сакталып, кайра иштетилип, керектүү маалыматка айланат. Аягында бул маалымат толукталып, чечим кабыл алуучуларга берилет. Ушундай чынжырда эсеп жүргүзүүнүн процесстери үзгүлтүксүз, жалпыланган талап, принциптердин негизинде уюштурулушу зарыл.

Заманбап бухгалтердик эсеп, курамына жана эсептик маалыматы боюнча каржылык жана башкаруу эсептерине бөлүнөт.

Башкаруу эсеби – ички колдонуучуларга багытталган маалыматтарды, отчеттуулукту чогултат. Атына жараша бул эсеп көбүнчө башкаруу деңгээлине маалымат даярдайт.

Бухгалтердик эсеп айыл чарбасында өндүрүш процесси, менчиктин коопсуздугунун камсыз болуусу, рентабелдүүлүгүнүн өсүүсү, эффективдүүлүгүнүн жогорулоосу жана иштин сапатынын жакшыруусу тууралуу маалыматтарды берип туруусу зарыл. Булардын баардыгын бухгалтердик эсептин эки функциясын - *информациялык* жана *көзөмөлдүк* аткарат.

Азыркы убакка чейин башкаруу функциясы катары бухгалтериянын көзөмөлдүк функциясы эсептелип келген. Бухгалтердик эсеп бул функцияны аткаруу менен бирге чарба иштеринин мыйзамдуулугун, товардык-материалдык баалуулуктардын кириштөө, чыгыштоолорун, эмгек акы чыгымдарынын туура бөлүштүрүлүшүн, кассалык, каржылык тартипти сакташын, инвентаризациянын туура жүрүшүн, дебитордук жана кредитордук карыздарды өз убагында жабышын ж.б. көзөмөл жүргүзгөн.

Акыркы жылдары көзөмөлдүк функция менен бирге бухгалтердик эсептин *информациялык функциясы* маанилүү болуп чыга келди. Бүгүнкү күндө бухгалтердик эсеп ишканаларынын информациялык системасында өзгөчө орунга ээ. Анын информациялык көлөмү жогорулап, керектөөчүлөр тарабынан дагы талаптар өсүп жатат.

Айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсептин максаты өндүрүш циклинин чыгымдарын дифференциациялоо, себеби календардык жыл менен өндүрүш циклы бири бирине дал келбейт жана быйылкы жылдын түшүмүнө былтыркы жылдын чыгымдарынын бөлүгү кошулуш керек, же болбосо келээрки жылдын түшүмүнө быйылкы жылдын чыгымдарынын өтүшү ченем. Айыл чарбасындагы жумуштун көлөмүнүн бирдей эместиги бухгалтердик эсепке, маалымат даярдоодо чоң таасирин тийгизет. Негизи айыл чарба

өндүрүшүнүн процесстери көбөйгөн маалда бухгалтердик эсептин иши дагы көбөйүп, төмөндөгөн мезгилде – азыт. Айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жана мал жандыктарынын биологиялык өзгөчөлүктөрүнөн бир продукцияны өндүрүүдө, бир нече кошумча продукция алууга болот (эгин өстүрүүдө эгин, чар жана саман, ири мал багууда сүт, төл ж.б.). Демек, алынган продукциянын өздүк наркын эсептөөдө экономикалык ыкмалардын негизинде, продукциялардын түрлөрүнө жана аларды өндүрүү технологиясына жараша өндүрүш чыгымдарына чектөө коюлушу керек.

Айыл чарба экономикасынын дагы бир өзгөчөлүгү катары жаратылыш факторлорунун тийгизген таасирлеринин негизиндеги бир нече аспекти менен мүнөздөлөт. Бул мүнөздөр эсеп уюштурууда көңүлгө алынышы абзел.

Айыл чарбасында бухгалтердик эсептин өзгөчөлүгү – өндүрүш процессин, эмгек куралы катары колдонулган жаратылыш, жер, тирүү организмдер – жаныбарлар жана өсүмдүктөр менен байланышкан. Өндүрүш циклынын көпчүлүк бөлүгүн тирүү организмге максаттуу багытталган таасири түзөт. Климаттык шарттын үзгүлтүктүү болуусунан айыл чарбасында өндүрүш циклы башка тармактарга караганда көбүрөөк. Ошондуктан эт, алма, өрүк ж.б. өстүрүү жана аларды алуу көп жылды талап кылат.

ФОЭС №41 «Айыл чарба» стандартына ылайык тирүү организмдер жана жандыктар «Биологиялык активдер» - деген ат менен эсеп системасына кирди. Булар чарбанын айлануучу каражаттарынын басымдуу бөлүгүн түзөт. Ошондуктан, алардын эсебин жүргүзүү дагы орчундуу жана көп эмгекти талап кылат.

Биологиялык активдер – бул өткөн жыйынтыктардан алынган жана келечекте пайда алып келүүчү өсүмдүктөр жана жандыктар.

Жогоруда айтылгандардын негизинде айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсептин төмөнкү өзгөчөлүктөрү эске алынуусу зарыл:

1. Айыл чарбасында – жердин эсебин, ага кеткен чыгымдарды толук жана так камсыз кылыш керек, себеби жер негизги жана алмаштырылгыс өндүрүш каражаты катары эсептелет. Жер иштетүүдө илимий негизделген системаларды

колдонуу топурактын катмарын начарлатпастан, тескерисинче сапатын жакшыртат;

2. Бухгалтердик эсеп айыл чарбасында мал жандыктардын жана өсүмдүктөрдүн ар бир кыймылын, өзгөрүүсүн эсепке алып туруусу керек.

Өткөн кылымдын 90 – жылдары Кыргыз Республикасы үчүн агрардык секторду реформалоонун жылдары болду. 1996 – жылы кабыл алынган өкмөттүн Жобосунун негизинде айыл чарбасынын дүң продуктунун 60-70% өндүргөн колхоз жана совхоздор жоюлуп, үч категориядагы чарба пайда болду: жеке чарба (өздүк, дыйкан, фермердик чарба), жамааттык чарбалар (кооперативдер, жамааттык дыйкан чарбалар жана акционердик коомдор), мамлекеттик чарбалар.

1991-жылдан баштап бухгалтердик эсеп системасы жай баракат калыптана баштады [119, 156-б.].

Эске салсак, бир учурларда советтин айыл чарба бухгалтердик эсеп системасында батыш өлкөлөрүнүн окумуштууларынын жана А.В. Чаяновдун жер иштеткен помещиктиктерге сунуштаган эсеп системасы чоң кызыгуу жараткан. Андагы негизги идея чарбанын ээсин жана анын үй-бүлөсүн айыл чарба өндүрүшүндөгү ар түрдүү аз маанилүү иштерден жана кубулуштардан «тазалаган». Ошол себептен биз изилдөөдө колхоздор жана совхоздордун жоюлушу жана майда чарбалардын түзүлүшүнө окшош түзүмдөрдү эсеп менен камсыз кылууда өткөн практикалардын ылайыктуу жоболоруна токтоп кетүүнү туура дейбиз.

Поляк падышачылыгында баардык территориясында колдонулган эсептик жазуулар системасын И.Кавецкий түзгөн. Мында эсептөөнүн борбордук бөлүгүн айыл чарбасынын ар түрдүү тармагындагы түрдүү учурларды толук каттоого багыттайт жана жылдын жыйынтыгын бир топ эле жөнөкөйлөтөт [61, 203-б.]. Бул системада айыл чарба өндүрүшү, үй-чарба, кошумча чарба деген чек коюлган эмес. Баардык эсептин жазуулары атайын жер боюнча кружоктордун чыгарган эсептик дептерине түшүрүлчү. Башкы регистр болуп, «Айыл чарбанын жыл башындагы жана аягындагы ал-ахвалы»

деп аталган жылдык ведомость эсептелген. Мында 7 бөлүк боюнча: жер, крулуш, өлүү инвентарь, тирүү инвентарь, запастар, накталай акча, баалуу кагаздар, карызга берилген акчалар, карыздар, жыл башындагы жана аягындагы акчалай эсептелиш боюнча чарбанын абалы көрсөтүлгөн. Эсептелген жыйынтык айыл чарба өндүрүшүнүн таза кирешеси болгон эмес, анткени анда башка кошумча кирешелер киргизилген.

Орус окумуштуулары Н.Д. Кондратьев жана А.В. Чаяновдун бухгалтердик эсеп жүргүзүүгө кошкон салымдары дагы зор. Н.Д.Кондратьев (1892-1938) агрардык маселени чечүүдө жерди социалдаштырууну туура көргөн. Жер айыл жерлердеги эмгекчилерге бекер жана теңештирүү жолу менен берилиши керектигин үч формада – жеке, общиналык жана артелдик жер пайдаланууну сунуштаган. Кайсы форманы кабыл алуу жергиликтүү шартка жараша болот, ал келечекте өлкө боюнча кооперативдештирүүгө алып келери белгилеген.

А.В. Чаянов (1888-1939) агрардык маселени социализациялоону жана дыйкан (фермердик) чарбаны киреше алууга, талыкпас эмгекке багыттап, дыйкан чарбанын деңгээли өжөр, өлбөс экендигин, жана алардын пайда, баа жана чыгымдар менен анча деле иши болбогон менен укмуштай өлөрман экендигин көрсөткөн.

1911-1912 – жылдары көптөгөн экономисттер (Н.П.Макаров, С.А.Первушин, А.А.Рыбников, Н.Д. Кондратьев, А.В.Чаянов ж.б.) «Киреше – чыгаша китебин» сунуш кылып чыгышкан. Максаты – чарбанын акчалай жана натуралай оборотунун эсебин алуу болгон. Буга чейин бюджеттик изилдөөлөр «сурамжылоо» боюнча түзүлчү, демек накта эсеп алууга мүмкүн болгон эсеп, киреше – чыгашаны анык билүүгө статистика умтулганы менен так маалымат жок болчу [100, 21-б.]. Эсептин баары ушул боюнча жүргүзүлүшү үчүн бухгалтердик эсепти: инвентардык китепте, кассалык китепте, карыз ведомостунда, продуктулар жана материалдар китебинде, жумуш журналында, пайда жана зыян китебинде жүргүзүшкөн.

Ушул сыяктуу иш жүргүзүү дыйкандарды дыйкан (фермердик) чарбанын кирешелүүлүгү жана айрым өсүмдүктөрдү өстүрүүнүн пайдалуулугу жөнүндөгү информация менен камсыз кылбагандыктан эсеп башкаруунун инструменти боло алган эмес, себеби ал учурда дыйкан чарба натуралдык, керектөөчү болгон, бюджеттик керектөө ишти үй-бүлөөнүн керектөөсү менен өлчөгөн. Ошого карабастан земскийлик статистик мамлекеттин атынан информация чогултуп аны иштеп чыгып айыл чарбанын ал-ахвалын жана өнүгүшүн көрсөткөн.

Биз жалпысынан жыйынтык жасап кеткен окуумуштуулардын сунуштарын төмөнкү таблицада көрсөттүк:

Таблица 1.1 - Айыл чарбасы үчүн эсептик регистрдик система

№	Эсептик регистрлар жана счеттор	
1	Китептер:	1. касса китеби; 2. карыздардын жана алына турган карыз китеби.
2	Ведомосттор:	1. чарбада өзүлөрүнүн керектөөлөрүнүн жыйынтык ведомосту; 2. үй-бүлөөдөгү керектөөнүн жалпы нарк эсебинин ведомосту; 3. чарба ээсинин үй-бүлөөсүнүн айыл чарбага жумшаган эмгегинин ведомосту; 4. курулушту түп-тамырынан бери жакшыртууга кеткен нарктын ведомосту; 5. отчеттук мезгилдеги продуктунун, малдын көбөйүшү жана азайышы боюнча ведомость; 6. жумушчулар менен жекече эсептешүү ведомосту; 7. чарбанын таза киреше эсебинин ведомосту.

Булак: автор тарабынан тарыхый булактарды изилдөөнүн негизинде түзүлдү [49, 99-б.]

Таблицада көрсөтүлгөндөй эсептөө айрым тармактар боюнча түзүлгөн эмес жана чарбанын продуктунун жалпы кирген чыкканы катталган эмес.

Колхоз-совхоздук өндүрүштөрүн башка чарба субъектилеринин түрлөрүнө реформалоодо, жеке менчикке өтүүдө, аларды уюштуруу, башкаруу көйгөйлөрү эле жаралбастан, аларды эсептик маалымат менен камсыз кылуу дагы көйгөйү бирге жаралды. Өзгөчө, чыгымдардын эсебин туура уюштуруу, өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркын туура жана так эсептөө маселеси чоң мааниге ээ болгон.

Профессор Исраилов М. белгилегендей, мамлекетте агрардык-жер реформасын жүргүзүү процессинде терс көрүнүштөр менен дагы коштолгон нерселер болгон: көптөгөн кайрадан түзүлгөн чарбалар, дыйкан (фермердик) чарбалар, алардын ассоциациялары, айыл чарба кооперативдери бухгалтердик эсепти жана отчеттуулукту жүргүзүү боюнча усулдук иштөөлөр, жоболор жана көрсөтмөлөр менен камсыз болгон эмес [49, 99-б.].

Айыл чарба өндүрүшүндө башкаруучулар, бухгалтердик эсептин функцияларынын начар болушунун кесепетинен көбүнчө, натуралай өлчөө бирдигине басым жасаган оперативдик эсептин функцияларына таянып келишет. Мурунку пландык чарбадагыдай эле, азыркы рынок шартында бухгалтердик эсеп көбүнчө оперативдүү болуусу да зарыл. Мындай маселелерди, бухгалтердик эсепти оперативдик эсепке алмаштыруу жолу менен эмес, заманбап техникаларды колдонуп жана бухгалтердик эсептин усулдук жоболорун кайра карап чыгып, бухгалтердик эсептин оперативдүүлүгүн жогорулатуу жолу менен чечилиши керек.

Баарыбызга белгилүү болгондой, чарбалык эсептин ичинен, бухгалтердик эсепте кош жазуу системасынын жардамы менен баардык чарбалык операцияларды азыркы эсептин бири бири менен болгон байланышын чагылдыруу, катуу тартипте документтештирилген, жалпы көзөмөл менен камсыз болгон бухгалтердик эсеп так жана толук маалыматты берет. Мындай учурда материалдык активдер натуралай жана нарктык түрдө чагылдырылат. Тескерисинче, оперативдик эсеп өзүнүн усулдук негиздеринаде мындай сапаттарга ээ эмес, ошондуктан ал толук маалымат өтө мааниге ээ болбогон жерлерде колдонулат.

Бирден бир, же бир нече продукция өндүргөн чакан, үй – бүлөөлүк дыйкан (фермердик) чарбаларда өндүрүш процессинде, же болбосо башка айлануу процесстеринде эсеп менен камсыз кылууда жөнөкөй эсептик система толук жетиштүү болоор эле. Себеби, азыркы учурда дыйкан (фермердик) чарбалардын ээлери атайын адистештирилген бухгалтердик эсеп боюнча билимге ээ эмес жана майда чарбаларга алардын зарылдыгы жок. Ушуга

байланыштуу, азыркы учурда дыйкан (фермердик) чарбаларда «киреше - чыгыша» принциптери менен жөнөкөй эсептик система боюнча эсеп жүргүзсө болот.

Дыйкан (фермерлерге) талаачылык жумуштарынан кийин, кагаз менен иштөө, ушундай жөнөкөйлөтүлгөн эсептик системаны колдонуу көп оорчулуктарды жана кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Бирок өзүнүн мүлкү, өндүрүш чыгымдары, өндүрүлгөн продукцияларынын наркы жана көлөмү тууралуу маалыматты алыш үчүн дыйкан (фермер) мындан дагы татаал жана деталдуу караган эсеп жүргүзүүгө муктаж болот.

Мамлекетибиздин дыйкан (фермердик) чарбаларындагы, өндүрүштүк жана бөлүнүш боюнча өзгөчөлүктөрүн эске алып, бухгалтердик эсепти жүргүзүү боюнча практикасын талдап көрүп, төмөнкүлөрдү белгиледик:

- бирдей жана аз өлчөмдө продукция өндүргөн, чакан жана жеке дыйкан (фермердик) чарбаларда «киреше-чыгаша» принциптерине таянган жөнөкөй эсептик системаны колдонууну сунуштайбыз;

- ири дыйкан (фермердик) жана кооперативдик чарбаларга кыскартылган счеттордун планын жана кош жазуу системасынын колдонуунун негизинде бухгалтердик эсепти жүргүзүүгө.

Азыркы учурда дыйкан (фермердик) чарбалар агрардык сектордун негизин түзүп калды. Бирок, ЕАЭС шартында коңшу өлкөлөр менен иш алып баруу, айыл чарба продукцияларын жетишээрлик деңгээлде, үзгүлтүккө учуратпай, сатыкка чыгаруу үчүн айыл чарба кооперативдерди түзүү зарылдыгы келип чыгат. Себеби, коңшу өлкөлөрдөгү ишканалар менен келишим түзүш үчүн, биринчиден чакан дыйкан (фермердик) чарбалардын активдери өндүрүү көлөмдөрү аздык кылат (жер, продукциялары ж.б.), экинчиден аларга өзүлөрү тууралуу толук маалымат бериш үчүн, ФОЭСтин талаптарына, принциптерине жооп берген финансылык маалымат бериш керек, үчүнчүдөн жоопкерчиликти жогорулатыш керек. Ушул сыяктуу жагдайлар бухгалтердик эсепти айыл чарбасында өркүндөтүү жана жайылтуу максатын күчөтүү керек экендигин дагы бир жолу далилдейт.

1.2. Айыл чарба ишканаларынын эсеп системасын уюштуруу жана анын усулдук аспектилери

Ысык-Көл облусунун климат шарты туризмге жана айыл чарбага абдан ыңгайлуу. Мисалы, Талас облусунда тамеки, фасоль өстүрүүгө, Нарын облусунда мал чарбасын өнүктүрүүгө, ал эми Ысык-Көл облусунда картофель, дан эгиндерин, мал чарбасын, жер-жемиш, алма бак ж.б. өстүрүүгө шарттары бар. КРдин Улуттук статистикалык комитеттин маалыматына таянсак, жалпы калктын 70% ашыгы айыл жергесинде жашашат жана өндүрүлгөн айыл чарбанын продукциясы 2010-2017 көлөмү төмөнкүдөй таблицаны берди:

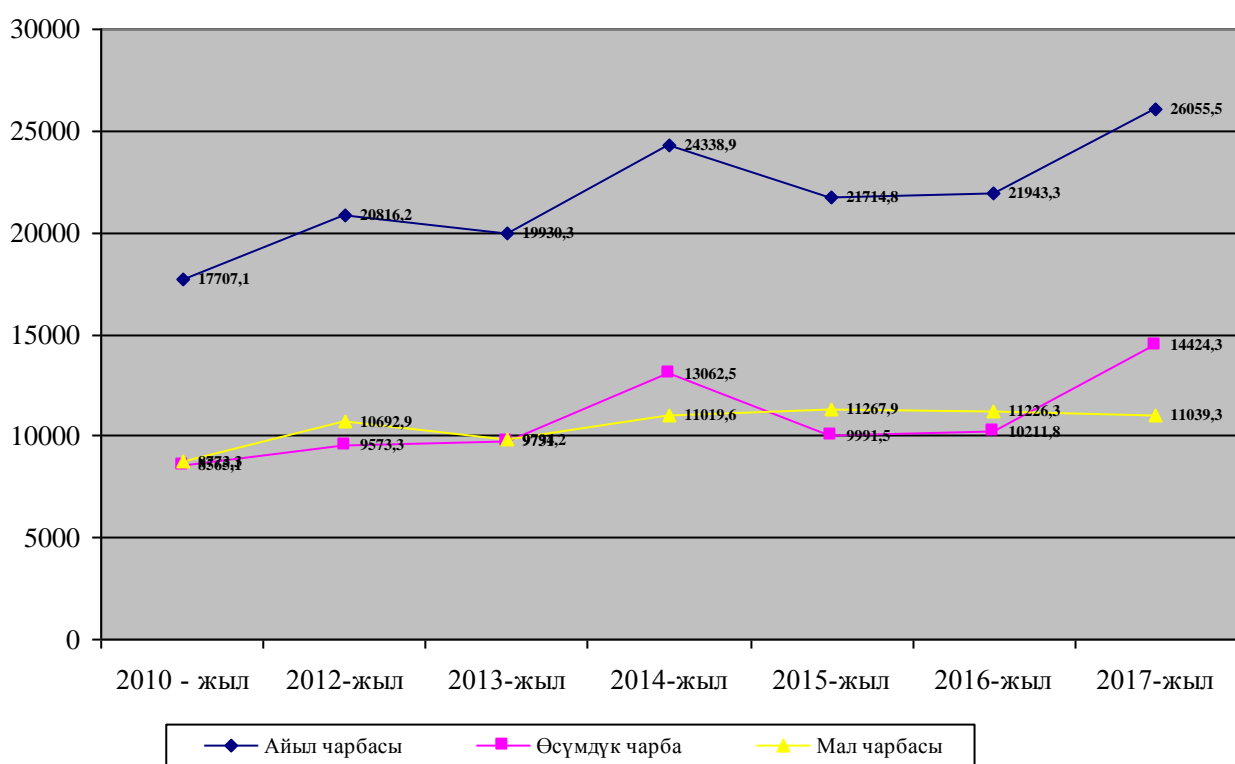
Таблица 1.2 - Ысык-Көл облусу боюнча 2010-2017 жылдардагы айыл чарбасынын дүң продукциясынын өндүрүү динамикасы (млн. сом)

№	Аталышы	2010-ж	2015-ж	2016-ж	2017-ж	2017-ж. 2010-ж. салыш - тырмалуу %
1	Өсүмдүк чарба	8565,1	9991,5	10211,8	14424,3	168,4
1.1	дан эгиндери	1731,0	2735,6	2172,1	2123,7	122,7
1.2	картофель	3350,1	3656,0	4488,9	7700,6	229,9
1.3	жер-жемиш	894,8	1126,5	1364,9	1680,4	187,8
1.4	мөмө-жемиш	1116,2	1546,1	1194,6	1902,9	170,5
1.5	башкалар	1473,0	927,3	991,3	1016,7	-131,0
2	Мал чарбасы	8773,3	11267,9	11226,3	11039,3	125,8
2.1	мал жана куш чарбасы	6160,7	7454,3	7591,2	7111,2	115,4
2.2	сүт	1991,5	3298,6	3230,7	3475,3	174,5
2.3	жумуртка	390,6	241,8	138,5	144,8	-162,9
2.4	жүн	27,6	14,1	45,3	83,4	302,2
2.5	башкалар	202,9	259,1	220,6	225,0	110,9
3	Тейлөөлөр	325,0	382,8	432,0	535,3	164,7
4	Мергенчилик, токой чарбасы	42,2	71,0	72,2	55,4	131,3
5	Балык улоо	1,5	1,6	1,0	0,8	-146,7
6	Баардыгы:	17707,1	21714,8	21943,3	26055,5	147,1

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [150]

Ысык-Көл облусунун жалпы айыл чарбасы боюнча 2010-жылга салыштырмалуу 2017-жылы 8348,4 млн. сомго же болбосо 147,1% жогорулаган жана өсүмдүк чарбасы 5859,2 млн. сомго, картофель 4350,5 млн. сомго, жер-жемиш 785,6 млн. сомго, кургакчылыкка байланыштуу дан эгиндери 392,7 млн. сомго, мөмө-жемиштер 786,7 млн. сомго жогорулаган, башкалары - 456,3 млн.

сомго же 131% төмөн көрсөткүчтү берген. Ошондой эле жалпы мал чарбасы боюнча 2266 млн. сомго же 125,8%, сүт 1483,8 млн. сомго, башка продукциялар 22,1 млн. сомго, мал жана куш чарбасы боюнча 950,5 млн. сомго, жүн 31,2 млн. сомго, тейлөөлөр 49,2 млн. сомго, мергенчилик жана токой чарбасы 13,2 млн сомго өскөн, жумуртка -245,8 млн. сомго же 162,9%, балык улоо -0,7 млн. сомго же 146,7% төмөн көрсөткүчтөрдү берген. Диаграммада көрсөтүлгөндөй облус үчүн айыл чарба өсүмдүк, мал чарбалары 2014-жыл жогорулоо 2015-жылы төмөндөө, 2017 –жылы жогорулоо мүнөздүү. Анын себептери кургакчылык, рыноктук баанын төмөндөшү, суроо-талаптын аздыгы болгон.

Сүр. 1.1. Ысык-Көл облусунун 2010-2017-жж. айыл чарбасынын дүң продукциясынын өндүрүү динамикасы

Булак: КР УСК маалыматынын негизинде түзүлдү [150]

Таблица 1.3 - Ысык-Көл облусу боюнча 2010-2017 жылдардагы айыл чарбасынын айдалып, себилген жер аянттары (га):

№	Өсүмдүктөр	2010-ж	2015-ж	2016-ж	2017-ж	2017-ж. 2010-ж. салыштыр- малуу %
1	Дан эгиндери:	94740	92977	88245	88934	-106,1
1.1	буудай	71595	62808	57507	57674	-119,4
1.2	арпа	22559	29034	30264	30748	136,3
2	Техникалык өсүмдүктөр	156	91	286	268	171,8
3	Май өсүмдүктөрү	136	85	22	-	-236
4	Картофель жана жемиштер	35106	30070	29121	29708	-115,4
4.1	картофель	32416	27770	26510	27128	-116,3
4.2	жемиштер	2690	2300	2611	2580	-104,1
5	Тоют	47510	56188	62255	62624	131,8
6	Баардыгы	177512	179747	180412	181966	102,5

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [150]

Акыркы жылдары облустун дан эгиндеринин аянты бир аз азайган, тоют аянттары болсо картофель айдаганга байланыштуу кеңейген, техникалык өсүмдүктөрүнүн аянты көбөйгөн.

Акыркы жылдары Ысык-Көл облусунун климат шартына ылайык алманын, алмуруттун, абрикостун, алчанын, карагаттардын жаңы сортторун өстүрүп, күнөсканаларда бадыраң, помидолорду өстүрүү өнүгүп жатат. Жогорудагы өсүмдүктөргө жаратылыш шарты абдан ыңгайлуу, чыгымдары аз кетет, суроо-талап, рынок баасы дагы жакшы. Бул багытты биз дагы сунуштап, колдойбуз. Органикалык жер семирткичтер менен туура азыктандырууну, айыл чарба өзгөчөлүктөрүн бухгалтердик эсепти сөзсүз жүргүзүүнү сунуштайбыз. Ал үчүн төмөнкү факторлорду кайталап эске алсак болот:

1. Айыл чарбада жумуш убактысы өндүрүш процессине дал келбейт. Мисалы, күздүк август – сентябрда эгилет, түшүмү келерки жылдын август – сентябрында жыйналат. Демек, бухгалтердик эсепте чыгымды өндүрүштүн циклдери (бөлүктөрү) боюнча эсептелгени туура.

2. Айыл чарбанын өнөр жайдан айырмасы өзүнө керектүү өндүрүш каражаттарын өзүлөрү натуралай өндүрүшөт (жумушчу жана продуктук мал), төлдү жана негизги малды, үйүрүн өстүргөнөгө кеткен (бакканга) жана аны

финансылык булактарга жумшалган чыгымдарды эсепке алыш үчүн атайын счетторду колдонушат.

3. Айыл чарба өндүрүшү сезондуу. Өсүмдүк өндүрүү жаз-жайды камтыйт, кышында техника менен жумушчу күчүнө суроо – талап төмөндөйт. Бухгалтердик эсеп ушларды эске алат: негизги иш учурунда, оруп жыйноодо техника, жумуш күчү көп чыгымды талап кылса, ошону менен чогуу эсептик жумуш дагы көбөйөт, ал эми кышында кыскарса, азаят.

4. Айыл чарбада бир эле түрдөгү өсүмдүктөн же малдан көп түрдүү продукт алынат. Ошондуктан бухгалтердик эсепти жүргүзүүдө негизги менен жардамчы же кошумча продуктулардын чыгымдарына чектөө киргизүү керек.

5. Айыл чарбада өндүрүлгөн продукциясынын көпчүлүк бөлүгү кайрадан ички оборотко кирет: өсүмдүктөр – үрөнгө, жемге ж.у.с., мал – тамак ашка, ал эми кыгы – өсүмдүктөргө жер семирткич катары кетет. Ушунун баардыгы ички чарбанын оборотунун продукцияларынын кыймылынын баардык стадияларын туура жана так чагылдыруу үчүн бухгалтердик эсепти уюштурууга таасирин тийгизет.

6. Продукцияны баалоо өзгөчө тартипте жүргүзүлөт. Жыл бою продукция пландаган өздүк нарк менен (эсептеги) кирешеленет жана жылдын аягында отчеттук калькуляция түзүлгөндөн кийин өздүк нарк накта нарк боюнча туураланат.

7. Айыл чарба өндүрүшү ири аянттарда трактор, ж.б. техникалар иштегендиктен бухгалтердик эсепте техниканын баардык түрү, саны, механизациясы ар бөлүктүн иши боюнча так эсептелиши керек.

8. Даяр продукциялар өсүмдүктөр бышканда, мал жетилгенде алынат. Мисалы: өсүмдүктө – түшүм жыйноодо, мал чарбада - жаш малдан бир жыл ичинде уйдан – төлдөгөндө, койдон – бир жылда жүн бергенде, төлдөгөндө. Ушунун баарына жетилген продукция алганда, сатканда жана материалды эсеп жүргүзүүдө катуу талап коюлат.

9. Бухгалтердик эсеп айыл чарбада малдын башынын эсебин, салмагын, төлүн чыгарат.

10. Кооперативдер, айыл чарба ишканалар жана бирикмелер, жолдоштук, фермердик чарба ж.б. айыл чарба ишканалары болуп эсептелет. Анткени алардын өндүрүш процесстери окшош, ошондуктан булар бир принциптеги бухгалтердик эсепти колдонушат.

11. Айыл чарбасында жер – негизги өндүрүштүк каражат, ошондуктан жердин такта так эсеби жана ага кеткен салымдар эсептелиши керек. Бухгалтердик эсепте жердин өлчөмү натуралай (гектар менен) түрдө чагылдырылат, кошумча жерге болгон капиталдык салымдар жана сатылып алынган жерлер акча түрүндө көрсөтүлөт. Бухгалтердик эсепте жер тилкелери, жаратылыш ресурстары негизги каражаттардын катарына киргизилет, ал эми сатылып алынган жер тилкелери жартылышты пайдалануу объектилери обороттук эмес активдерге болгон салым катары эсептелет.

Демек, өсүмдүк тармагында бухгалтердик эсеп өндүрүштүн мезгилге байланыштуулугун эске алып, акча, материалдык чыгашалар жана эмгек ресурстары мезгил боюнча, ар бир өсүмдүктүн сортуна, иштин түрүнө жараша так эсептелет. Өсүмдүктөрдү өндүрүү тармагында конкреттүү ишти аткарууда ар түрдүү чыгымдар (жер семирткич, үрөн, күйүүчү жана майлоочу майлар, амортизация) жана эмгек ресурстары чыгымдалат. Ушул сыяктуу конкреттүү чыгашалар бухгалтердик эсепте өзүнчө жана тиешелүү статьялар менен жүргүзүүнү сунуштайбыз.

Мал чарбада чыгымдар өндүрүштүн түрлөрү жана тармагы боюнча эсептелет, себеби өндүрүүдөгү чыгымдар бирдей түрдө эмес. Бухгалтердик эсеп чыгымдын статьяларын, түрлөрүнүн бөлүнүнүшүн камсыз кылыш керек. Мал чарбада өндүрүш топтоштурулган. Мисалы, сүт өндүрүү, сүт берүүчү, ири мүйүздүү уйлардан топтолот. Ар бир ферманын чыгымдары өз алдынча эсептелет. Ошондо деле жалпы баарына тиешелүү жактары бар, эсеп счеттордун бирдей планы менен жүгзүлөт, типтүү регистр, эсептин бирдей ыкмалары жана формалары колдонулат. Эл чарбасынын бухгалтердик эсебинин курамдык бөлүгүн айыл чарба бухгалтердик эсеби түзөт [76, 25-б.].

Көптөгөн жылдар бою дыйкандар чарбасында технологиялык процесстер биринчи орунда тургандыктан экономикалык натыйжага көңүл бурулган эмес, азыр рынок шартында эсептебей туруп чарба жүргүзүүгө мүмкүн болбой калды. Дыйкандар аз убакыттын ичинде ушуга жетишип келе жатышат. Мисалы, картошканын ондогон сорттору, эгинди, малды өстүрүү үчүн эң пайдалуусун издеп, алчанын жаңы сортун (бычые сердце), карагаттын тал түрүндөгүсү, ж.у.с. түшүмдү, акчаны, пайданы дагы көп алуунун үстүндө эмгектенип жатышат. 2015 – жылы Кыргыз өкмөтү жана Япония өлкөсүнүн «ЛКА» агенттиги «Мөмө - жемиш өндүрүү – айыл экономикасын көтөрүү» - деген долбоорду баштагандан бери, калк япон адистери менен биргеликте иш алып барып жатат. Алар өстүрүүнүн жолун үйрөтүп, сатканга базар таап, токой чарбасы жер бөлүп берет, жергиликтүү эл ошол жерди ижарага алып иштетет. Балыкчы токой чарбасынын жетекчиси Жантаев Канатбек 400 гектар жерге өрүк айдап, 100 тонна түшүм алынганын жана 1 гектардан 15-20 тонна өрүк алган жана 1 килосун 30-35 сомдон сатышканын айтат. Ошондой эле, Ысык-Көл облусунда бүгүнкү күндө «Кумтөр Голд Компани» менен биргеликте аарычылык чарбасы өнүгүп жатат, алардын бири Ак-Дөбө айылындагы «Алтын аары» чарбасы, «Авеп» коомдук фондунун негизинде «Карагат+» долбоорунун төрт жылдык программасы менен жаңы сорттогу карагаттар өстүрүлүп жана ондогон күнөсканалар ачылып жатат. Мындан ары, биз ушул багыт дагы өнүгөөрүнө ишенебиз жана мамлекет жеңил кредиттерди берип көмөк көрсөтсө, дыйкан (фермердик) чарбада бухгалтердик эсеп так жана тез өнүгөт эле [135, 2-7-бб.]. Бул жетишкендиктерди улантуу үчүн айыл чарба продукцияларын сатууну эле көздөбөстөн, аны кайра иштетиш керек, ал үчүн жаңы технология, кичи, орто бизнес өнүксө, сактоочу жайлар ачылса дыйкан кирешени көп алат, продукция бузулбайт. Демек айыл чарбада инвестицияны өнүктүрүү, кайра иштетүүнү жолго коюуу эң маанилүү.

Кыргыз Республикасындагы бухгалтердик эсеп жана отчеттуулук жөнүндөгү документте айыл чарба ишканалары жана уюмдар бухгалтердик

эсепти жүргүзүүнүн формаларын өзүлөрү аныктоого укук берет, ал үчүн төмөнкү эсептик формаларды колдонсо болот:

1. Иштелип чыккан төрт таблицасы жана журналдардын, ордерлердин, ведомосттордун баардык комплектти колдонгон журнал -ордерлер;
2. Анча чоң эмес ишканалар үчүн сегиз журналдык ордерлерди колдонгон журнал - ордерлер;
3. Беш журналдык – орделерди колдонгон журнал – ордерлер;
4. «Счеттор боюнча журналдар» деп аталган жаңы регистрлерди колдонуу;
5. Журналдык – ордердик чарбалык операциялардын эсебинин китебинин жана тогуз ведомосттун ордуна жөнөкөйлөтүлгөн форма колдонуу;
6. Мемориалдык ордер;
7. Негизги журнал;
8. Кичи форма;
9. Жөнөкөй форма.

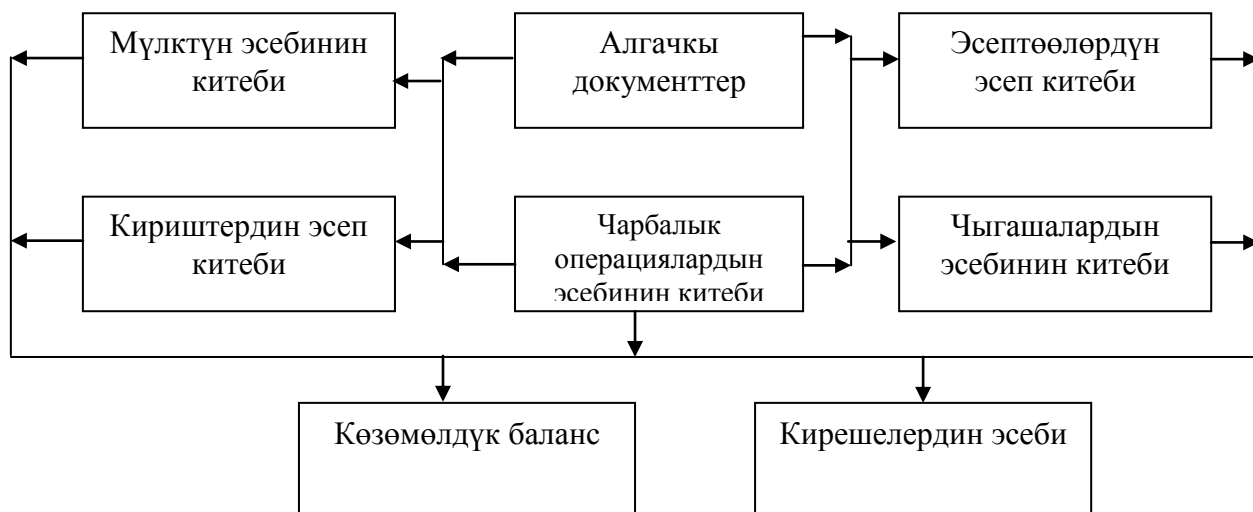
Иш тажрыйба көрсөткөндөй эсепти журналдык-ордердик же кыскартылган журналдык-ордердик форманы колдонгон жакшы. Информацияны жаңылоону обороттук баланста ишке ашырыш максатка ылайык жана ушунун негизинде Негизги китепке түшүрүлөт, бирок бул китептин, биздин оюбузча, обороттук балансты өркүндөтүлгөн формада жүргүзгөндө кереги деле жок. Ал учурда обороттук баланс жыл бою өзүнчө барактарга эмес, счетторго бөлүнгөн китепке жазылат. Ар бир барак же анын бир бөлүгү бир айга ачылат. Ар бир ай үчүн калдык (айдын башы аягы үчүн), айлык оборот көрсөтүлөт. Ушунун негизинде жыйынтык оборот, дебеттик калдыктар, квартал боюнча кредиттин счеттору, жылдын обороту чыгарылат. Жазуунун ирээти регистрлерде кыскартылган журналдык-ордердик формасы төмөнкүдөй:

Сүр. 1.2. Кыскартылган журналдык-ордердик формадагы ири дыйкан (фермердик) чарбадагы эсептин схемасы

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Исраилов, М.И. Бухгалтерский финансовый учет [Текст] / М.И. Исраилов. – Бишкек: Турар, 2012. – 37-43-бб.]

Базалардын бөлүктөрүндө уюшулган ири дыйкан (фермердик) чарбалар, участоктор, фермалар жана башка өндүрүштүк объектилер үчүн эсепти традициялык системада жүгүзүүнү биз сунуш кылабыз (баланс, эки жолу жазуу), бирок, азыр жогорку тараптан андай талап жок Дыйкан (фермердик) чарбада чарбанын ишин акчалай өлчөмдө көрсөткөн китептерде информация чогулат, б.а. талдоолук эсеп китеби. Мында баардык информация деталдаштырылат, керек болгондо такталып, оңдолуп турат: бир графасын алып салып, башканы жаңы киргизсе болот, бирок талдоолук эсеп жүргүзүүгө жалпы кабыл алынган принциптер сакталышы керек синтездик байланыш, жазылгандардын документ аркылуу дыйкан (фермердик) чарбадагы эсептин менчик ээси же мүчөлөрүнөн бирөө жүргүзөт. Айрым операцияларды толтурууда (баланс түзүү ж.у.с.) келишимдин негизинде адистерге кайрылыш керек. Жыйынтык чыгарганда төмөнкү чарбалык эсептин китептери толтурулат (сүр. 1.3. карайбыз): мүлктүн эсебинин китеби; кириштердин эсеп китеби; расчеттордун эсеп китеби; чыгашалардын эсебинин китеби; чарбалык операциялардын эсебинин китеби; чарбанын балансы.

Сүр. 1.3. Майда жана орто агрофирмалардагы эсепти уюштуруу схемасы

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Нидлз, Б. Принципы бухгалтерского учета [Текст]: Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Кодуэлл / Под редакцией Я.В. Соколова. Издание 2-е. Стереотип. - М.: Финансы и статистика, 1997. – 496 с.]

Алгачкы документтердин негизинде чарбалык операциялар эсеп китебине түшүрүлүп, бухгалтердик эсептин счетторуна топтоштурулат. Чарбалык операциялар эсеп китебине, чарбада колдонулуучу счеттор боюнча синтездик (жалпыланган) эсепти киргизүү каралган. Чарбалык операциялар эсептик китепте синтездик (жалпыланган) счеттук эсеп, чарбадагы колдонулган ар бир татаал эсеп боюнча талдоо жүргүзүп, чарбанын тиешелүү китептери болуш керек. Ал китепке документтердеги жазуулар баардык чарбалык эсептерин камсыз кылыш керек жана булактары накта көрсөтүлүшү зарыл. Эреже катары ар бир китептеги синтездик счеттордун оборотунун жыйынтыгы, чарбалык операциялардын эсеп китебинин синтездик счетунун жыйынтыгына дал келиш керек.

Жыйынтыктоочу бухгалтердик эсеп үчүн «Чарбалык операциялардын эсеп китеби» бухгалтердик эсептин негизги каттосу катары колдонулат. Бул китеп баардык чарбалык операциялар жазылган күнү, номуру документтердин мазмуну боюнча тиешелүү бөлүмдөрдө (дебет жана кредит) экономикалык мааниси боюнча чогултулат. Китеп жабылып, бекитилип, тигилип, кол коюлуп жана дыйкан (фермердик) чарбанын мөөрү коюлушу керек. Изилдөө ушул китепти колдонуу туура экенин көрсөттү. Анткени, ар бир дыйкан (фермердик)

чарбада, систематикалык эсепте колдонулчу операцияларга номур ыйгарылат, дата, операциянын номери, мазмуну, өлчөө бирдиги, саны жана суммасы коюлат. Киреше жана чыгаша операциялары өзүнчө катталат. Китепке чарбалык операциялар төмөндөгүдөй жазылат: 2 – графада документтин аталышы, номери жана датасы көрсөтүлөт, 4- графага чарбалык операциянын суммасы жазылат, 5-6- графада дебет менен кредитти текшерүү жүрөт, 7-26- дебет менен кредиттин тиешелүү счетторунун суммасы жазылат. Ар бир айдын аягында китепте жыйынтык чыгарылып, отчеттук мезгилге дыйкан (фермердик) чарбанын иши жыйынтыкталат. Калдыктар келерки айдын биринчи күнүнө жазылат.

В.К. Радостовецтин айтымында киришүү балансын түзүү эсеп жүргүзүүнүн башталышы. «Баланс дыйкан (фермердик) чарбанын алгачкы мүлкүнүн абалын көрсөткөнгө керек, б.а. чарбалык каражаттардын санын (ресурстарын), алардын булактарынын кайдан алынганын чагылдырат. Мындай көрсөткүчсүз чарбанын ишин, финансылык иштеринин мүмкүнчүлүгүн туура аныктоого болбойт, ошондой эле бюджет төлөмөдөрү боюнча, банктар жана финансылык уюмдар менен кыска жана узак мөөнөттүү кредит маселелери боюнча туура мамиле түзүү мүмкүн эмес»[104]. Дыйкан (фермердик) чарбаларга сунушталган бул баланс айыл чарбада жана башка ишканалардагы колдонулуп жаткан баланстардан көп деле айырмаланбайт. Себеби анын окшош жактары жана жалпы принциптери сакталган. Эсептин объектиси катары баланска төмөндөгү счетторду колдонуу сунушталат: негизги каражаттар; негизги каражаттардын эскириши; капиталдык салымдар; өндүрүш запастары; мал; киреше жана чыгаша; касса (накталай акча); банктагы акча каражаттары; жөнөтүүчүлөр жана кредиторлор; сатып алуучулар; өздүк фонддор; ссудалар жана банктын кредиттери; пайдалар жана зыяндар. Булардын арасында айрым айырмачылыктар бар. Синтетикалык счеттор аз болгондуктан балансты актив жана пассивге бөлүүнүн кажети жок, бирок дыйкан (фермердик) чарбада колдонулуучу ар бир баш счет, баланстын статьяларында өз алдынча чагылдырылышы керек. Мүлктүн эсеп китеби бөлөк

бөлүмдөрдөн тургандыктан: жер, айдоо, негизги каражат, негизги каражаттын эскириши, материалдык эмес актив жана анын эскириши, өндүрүш запастары, даяр продукт боюнча ар бирине өзүнчө беттер ачылат.

«Чыгашанын эсеби китебинде» продукция өндүрүүгө кеткен чыгымдар көрсөтүлөт. Келе турган нерселердин эсеп китеби, кассага жана расчеттук счетторго түшүүчү акча каражаттарына, продукцияны саткандан түшүүчү акчаларга арналган. Менчик ээсине же кооперативдин жетекчилерине зарыл болгон учурда, эмгек акы, товар алып келгендер, сатып алуучулар ж.б. уюмдар менен эсептешүүлөрүн жана алардын эсеп китебин колдонсо болот. Ар бир китептин чарбалык операцияларына катар номер коюлат, операциянын мааниси, саны, мүлктүн келип түшкөндөгү жана чыгып жаткандагы наркы, акча каражаттары, расчеттордун абалы ар бир айдын биринчи күнүнө обороттун суммасы жана калдыктары эсептелип чыгат. Акча кирешелери үчүн атайын «Кирешелер расчету» деген таблица толтурулат.

Эсептин канча объектиси боюнча реестрдик китеп ачыш керек экендигин дыйкан (фермердик) чарбанын ээси эле чечет. Көбүндө бир эсептик объект болот. Эгерде чарба ири өлчөмдө болсо, анын жетекчилерин ар бир өндүрүлгөн продукциялардын түрү, аткарылган жумуш жана кызмат акылардын жыйынтыктары кызыктырса, анда аларды өзүнчө аналитикалык счетторго топтошот. Артыкча кайра иштетүү, кайра сатуу өзүнчө счет менен кетет. Мындай көрүнүштөр жаңыдан өнүгүп, кайра иштетип жана сатууга багытталган дыйкан (фермердик) чарбаларга тиешелүү. Биздин облусттагы дыйкан (фермердик) чарбалар эсепти «өзүлөрүнүн системасы» менен жүргүзүшөт. Өзүлөрүнүн жазууларын, эсептөөлөрүн, жыйынтыктарын чыгаруулары, өзүлөрүнө гана түшүнүктүү болгон ар кандай блокнот, дептерлерде жана кагаздарда жүргүзүшөт. Жана алар өзүлөрүнүн билгени боюнча эсеп жүргүзүү менен чектелишет. Демек иш жүзүндө информацияны жыйынтыктоо, системалаштыруу жокко эсе. Биздин оюбузча дыйкан (фермердик) чарбалардагы бухгалтердик эсеп төмөнкү талаптарга жооп бериши зарыл:

- эсеп кош жазуу системасы менен түзүлүшү керек;
- жумушчу план счёту колдонулушу керек;
- синтездик счётордун регистри «Негизги Журнал» жана «Негизги Китеп» болуш керек;
- аналитикалык эсептин регистри болуп, бухгалтердик эсептин объектилерин эсептөө үчүн (жер, негизги мүлк, айлануу каражаттары, акча каражаттары, эсептөөлөр, продукциянын чыгымдары жана чыгашасы, эмгек, кирешелер, жана чыгашалар), көп графалуу жана контокорренттүү формадагы китеби эсептелет;
- көрсөтүлгөн каттолордун аналитикалык даражасын алынган информациянын маанилүүлүгүнө жана максаттуулугуна жараша дыйкан өзү аныктайт.

Эгерде дыйкан (фермердик) чарбалар жогоруда көрсөтүлгөн жана бухгалтердик толук принциптерин эске алуу менен эсеп жүргүзүшсө, өзүлөрү тууралуу толук финансылык маалымат берип гранттык негизде берилип жаткан материалдык, финансылык жардамды ала алышат. Азыркы учурда бухгалтердик эсепти айыл чарбада колдонуу жана өнүктүрүү боюнча КРдин окумуштуулары профессор И.М.Исраилов, А.А. Арзыбаев, Д.К. Омуралиева, А.О. Ботобеков, Э.У. Кулова, Т.Д. Суранаев ж.б. окумуштуулар чоң салымдарын кошушкан. Ал эми ФОЭСТИ айыл чарбада колдонуу канчалык зор мааниге ээ экендигин биз кийинки бөлүмдө көрсөтөбүз.

1.3. Финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттарын айыл чарба ишканаларында колдонуу жана анын өзгөчөлүктөрү

Экономикалык проблемалардын глобалдашуусу, эл аралык кредит, инвестиция, биргелешкен корпорациялар, ишканалар, эл аралык социалдык жана экономикалык рыноктук мамиле келип чыкканга байланыштуу ХХ – кылымдын экинчи жарымында бухгалтердик эсептин тарыхый өнүгүшүнүн жаңы этабы – эл аралык стандарташтыруу этабы башталды.

Бүгүн бухгалтердик эсепте эки тилдеги глобалдык финансылык отчет таанылып, финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарттары (ФОЭС) - финансылык отчеттун эл аралык системасына айланды.

ФОЭС – бул финансылык отчетту даярдоо жана ишке ашыруунун жолдорун көрсөткөн коомчулуктун кызыкчылыгы колдогон жобо. Бул эл аралык деңгээлде колдонулуучу финансылык эсептик система [48, 30-б.].

Учурдун талабына ылайык КРда 3 – апрель 2000 – жылдан баштап Дүйнөлүк Соода Уюмуна (ДСУ) кирүү, эл аралык донорду, инвесторлорду өзүнө тартуу жана финансылык информацияларды эл аралык деңгээлде сунуштоо үчүн Президенттин Указы жарыяланган жана өкмөттүн алдындагы аудитордук иш боюнча «КРнын Өкмөтүнүн алдындагы Финансылык Отчеттуулук жана Аудит боюнча Мамлекеттик Коммиссия» (ФОАМК) - деп аталган уюм түзүлдү.

КРдагы бухгалтердик эсептин стандарты республиканын чарба жүргүзүүчү субъектилеринин чарба ишинин «Бухгалтердик эсептин тарыхында өтө эле начар, ийгиликсиз экспериментке кирет, анткени бухгалтердик эсеп көптөгөн жылдарга артта калган» - деп белгилейт [119,24-б.].

Рыноктун шартында бир дагы улуттук системасы эл аралык системадан бөлүнүп өнүгө албайт, ошондуктан – ФОЭСке кириш мезгилдин талабы. Ал үчүн төмөнкү иштерди аткарыш керек болду:

- тиешелүү нормативдик укуктук базаны түзүү;
- стандарттын татаалдыгы жана көлөмү дайыма өсөт, бухгалтердик эсеп менен салык эсебинин айырмасы тереңдейт, ошого карата тиешелүү методикалык база керек;
- ФОЭС боюнча ишканалардын бухгалтерлерин жана аудиторлорун, менеджерлерин даярдоо, ресурстардын булагын түзүү.

Азыркы учурда КРда ФОАМК жогорудагы иштерди аткарууда төмөнкү үч стратегиялык багытта чоң иштерди жүргүзүп жатат:

- нормативдик укуктуктук базаны иштеп чыгуу жана өркүндөтүү;

- эсептин усулдук негизин, отчет түзүүнү ФОЭСтин талабына ылайык калыптандыруу жана өркүндөтүү;

- кесипкөй бухгалтерлерди даярдоо жана кайра даярдоо.

КРдин өкмөтүнүн «КРдагы финансылык отчеттуулуктун эл аралык стандарты жөнүндө» деген, 28 ноябрь 2001 – жылы №593 Токтомунда бухгалтердик эсептин улуттук стандарты жана финансылык эсеп берүүгө ФОЭС бекитилген, юридикалык тараптардын этап боюнча өтүү графиги бекитилген. Биринчи жолу Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктеш (КМШ) өлкөлөрүнүн ичинен 2001 – жылы майда Москва шаарында КРнын «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» деген Мыйзамынын проектиси талкууланып праламент аралык комитеттин мыйзам проектисинин моделин иштеп чыгуунун негизи катары кабыл алынган.

29 – апрель 2002 – жылы КРда «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» деген №76 мыйзам кабыл алынган [126, 79-б.]. Ошонун негизинде өлкөнүн жөнгө салуу органдары ФОЭСтин Комитети менен Лицензиялык макулдашууга кол койгонго жетишти (Лондон шаары), ал болсо ФОЭСТИ КРда 2001 – жылы чыгарганга жана жайылтканга укук бергендиктен КРда 2001 – жылы «МСФО 2001» деген китеп чыгып, бухгалтердик эсеп системасына реформа жүргүзүүгө төмөнкүдөй даярдыктар башталды:

- КРда ФОЭС жөнүндөгү көптөгөн токтомдор кабыл алынды;

- «Бухгалтердик эсеп жөнүндө» КРнын мыйзамы;

- Бухгалтердик счеттун эсеби жана методикалык кеңеш планы кабыл алынып аны колдонуу сунуштары;

- ФОЭСке тиешелүү бухгалтердик эсепке өтүүнүн методикалык сунуштары ишке ашты;

- «Бухгалтердик эсепте» документтердин кыймылы боюнча жобо алынды ж.б. [119, 15-б.].

Ушул кабыл алынган документтерге методикалык колдонууга көрсөмөлөр берилгенге карабай баардык жерде консервативдик көз караш жана

айыл чарбадагы адистердин даяр эместигинен жайылтылган жок. Анын негизинде төмөнкү маселелер келип чыкты:

- ФОЭСтин кыргыз жана орус тилдерине которуу официалдуу чечилбегендиктен, ал англис тилинде болгондуктан жана адистердин тажрыйбасынын жоктугунан жаңы өнүгүүгө кыйынчылыктар болду;

- чарба жүргүзүүчү субъектилер финансылык эсеп кысапты эски советтик эсеп менен жүргүзгөндүктөн ФОЭСке аны дал келтирүү өтө чоң өлчөмдөгү чыгымдарды талап кылды;

- ФОЭС боюнча китептер, пособиелер, маалымат топтогон жыйнактар жоктугунан учурдагы окутуулар жетишсиз болуп, ар ким өзүнүн аракетин менен, же чет элдик компанияларда иштеп үйрөнүүгө туура келди [123, 24-б.].

«ФОЭС менен аз убакыттын ичинде иш алып баруу экономикалык субъектилерге айрым учурда терс таасирин тийгизди. Эсеп-кысап жүргүзүү капитал рыногунун тенденцияларына көз каранды, аткени бир дагы өлкөдө рыноктон бөлүнүп жашоого болбойт, ал эми эл аралык рынокто капитал инвестиция аркылуу жашап жаткандыктан Борбордук Азия өлкөлөрү инвестициянын шартын жана финансылык информацияны эл аралык нормага туура келтирүүнүн аракетин жасоого көңүл бурушу керек» - деген профессор А.А. Арзыбаевдин пикири туура экендигин турмуш көрсөттү [15, 24-б.].

ФОЭС – бул улуттун үстүнөн иштелүүчү система, ал конкреттүү өлкөнүн экономикасы менен түздөн түз байланышпайт жана өзүнүн тарыхый жолу жок. Анын негизин түзгөн мазмуну ар түрдүү эсеп-кысаптык системанын өкүлдөрүнүн ортосунан чыккан келишимдин натыйжасы болгондуктан ФОЭСтин кабыл алган өлкөлөргө текстин айрым жерлерине оңдоо киргизүүгө эле эмес, комментарий берүүгө укук бербейт. Демек ФОЭСтин колдонуу деп милдетин алган өлкөлөр, баардык экономикалык субъектилер анын англис тилиндеги нускасы менен иштеши керек [15, 24-б.].

ФОЭС – бул рыноктук шартта иштеп жаткан субъектилер үчүн түзүлгөн система, бирок КРнын ишканалары үчүн чарбадагы каттоо жана жөнгө салуу операциялары ФОЭсте начар иштелген жана бул боюнча айыл чарбада адистер

жокко эсе. Көп өлкөлөрдүн ФОЭС менен иштеген тажрыйбасы бул система менен эсеп-кысап жүргүзгөндө өздүк жана карыз алган капиталды чыгымдардын рентабелдүүлүгү жөнүндөгү информацияны бурмалап көрсөткөндүктөн экономикалык субъектилердин экономикалык абалын туура чагылдырбайт, анткени бухгалтердик информацияда салыктын өзгөчө мыйзамдык талаптарына ылайыктап финансылык эсеп-кысапты бир тараптуу багыттап коюшат. Ал болсо көнүмүш адатка айланган. Мисалы, ишкананын Финансы-чарбалык операциялардын жыйынтыгы тууралуу Отчет түзөөрдө убактылуу жана туруктуу айырманын, же амортизациянын суммасы ар дайым Салык Кодекси менен дал келбей калат.

ФОЭСтин көп мыкты жактары болгону менен кемчиликсиз дегенге болбойт. Анда жалпылык мүнөз, эсептин ыкмаларынын ар түрдүүлүгү, так маанидеги талкуунун жоктугу жана аны конкреттүү колдонуу мисалдары берилген эмес, бирок азыркы учурда ФОЭСК түшүндүрүү иштерин кеңири түрдө киргизүү иштерин жүргүзүп жатат [15, 25-б.].

Эл аралык эсепти түзүү жана өнүктүрүү эки багыт боюнча жүргүзүлөт. Биринчи – бухгалтердин эсептин ар түрдүү системасын бирдейликке келтирүү. Экинчиси – эсеп процедураларын стандартташтыруу, алар ар түрдүү синонимде колдонулса дагы иш жүзүндө бир принципте колдонуу. Бул маселе боюнча көп уюмдар иштейт. Алардын бири Евро Союз (ЕС), евровалютанын чыгышы, товарларды эркин алмашуу, бирдей бажыкана эрежелери, мыйзамдык актылардагы укуктун бирдейлиги.

ФОЭСти КРда өнүктүрүү бухгалтердик кесипке жаңыча мамиле алып келди, ал үчүн бухгалтердин билимин тынымсыз өркүндөтүү, окуу программаларын кайра түзүү, сертификатташтыруу келип чыкты. Кыргыз Республикасында отчеттуулукту колдонууда кайсы системаны колдонуу керек деген маселеде биз төмөнкү таблицаны беребиз:

Таблица 1.4 - Эсептик системанын өнүгүү багытындагы салыштырмалуу мүнөздөмөсү

	Европалык эсептик система	Англо-Америкалык эсептик система	Советтик эсептик система	ФОЭСтин негизиндеги КР эсептик система
Финансылык отчеттун ыңгайлуу формалары	Пайда жана зыян тууралуу отчет	Пайда жана зыян тууралуу Отчет; Акча каражаттары тууралуу Отчет; Менчик капиталдын кыймылы тууралуу Отчет	Бухгалтердик баланс	Пайда жана зыян тууралуу Отчет; Акча каражаттары тууралуу Отчет; Менчик капиталдын кыймылы тууралуу Отчет
Эсептин ыңгайлуу функциялары	Башкаруу функциясы, ички колдонуучуларга багытталган функция	Башкаруу функциясы, сырткы колдонуучуларга багытталган функция	Контролдук функция, мамлекеттик менчикти контролдоого жана тууралоого багытталган	Башкаруу функциясы, сырткы колдонуучуларга багытталган функция
Эсептин негизги объектилери	Активдер жана милдеттемелер менчик эссинин мүлктүк укугу жана милдетинин объектиси	Келеркиде пайда алып келүүчү, ишкана тарабынан көзөмөлдөнүүчү экономикалык ресурстар	Активдер жана милдеттемелер мамлекеттик жана биргелешкен менчик эссинин юридикалык объектиси	Келеркиде пайда алып келүүчү, ишкана тарабынан көзөмөлдөнүүчү экономикалык ресурстар

Булак: автор тарабынан түзүлдү [118]

Таблицада көрсөтүлгөндөй ар бир чөлкөм өзүнө ыңгайлуу эсептик системаны тандап алышат. Бизге, КРге Англо-Америкалык эсептик системасын колдонуу абдан ыңгайлуу.

Айрым эксперттер айыл чарба үчүн жөнөкөй жана базадагы ФОЭСТИ туура көрүшкөн, анткени азыр тамак-аш боюнча коопсуздукту айыл чарба гана жөнгө сала алат. Ошондуктан бир системага келтирилген, жалпыланган, бирдей принциптерге баш ийген ФОЭС айыл чарбага сөзсүз керек экендигин Башкармалык «Негизги принциптердин Проектисинде» баса көрсөткөн. Башкармалыктын көз карашында ФОЭС - 41 «Айыл чарба» учурга жооп берет, ал системалаштырылган жана кеңири колдонгонго болот.

Айыл чарба жумушунда эсептин ыкмасынын көп түрдүүлүгү төмөнкү себептерден келип чыкты:

- ФОЭС - 41 «Айыл чарбасы» пайда болгонго чейин, айыл чарба активдери жана андагы өзгөрүүлөр ФОЭСтин эсебине киргизилүүчү эмес;

- ФОЭС - 2 Запастарды «Үй жандыктар айыл чарба жана токой чарба өндүргөндөрүн запастары дегенден чыгарылат, эгерде алар болжолдуу сатылчу таза баасы көрсөтүлгөн өндүрүштүн башка тараптарында кабыл алынган эсептин тажрыйбасына тиешелүү болсо»;

- ФОЭС -16, Негизги каражаттар, «Токойго жана жаратылышынын колдонуучу объектилерине окшош калыбына келүүчүлөргө»;

- ФОЭС - 18, Саткандан алынган акча. Малдын башынын табигый өсүшү, айыл чарба жана токой продуктуларынан алынган акчалар каралган эмес;

- ФОЭС - 40, Инвестиция кыймылсыз мүлктөр. Калыбына келтирилүүчү жаратылыш ресурстарын ж.б., токойго каралган эмес;

- айыл чарба жумуштарынын эсеби боюнча сунуштар Улуттук Стандартты иштеп чыккан органдардын эсептери анча деле мааниге ээ болбойт жана айрым эле проблемаларды чечүүдө, б.а. айыл чарбадагы ушул өлкө үчүн биринчи маанидеги иштер үчүн эле колдонулуучу;

- айыл чарба өзгөчөлүгүнө карата бухгалтердик эсептин традициялык моделдерин колдонууда айрым анык эмес жана карама – каршылыктар келип чыгат, себеби биотрансформациянын (өсүү, дегерациялануу, продукт өндүрүү жана кайталап өндүрүү), ар түрдүү баскычтарында биологиялык активдердин мазмуну өзгөргөндүктөн моделди эсептин чегиндеги алгачкы жана негизги наркын көрсөтүү татаал процесс.

Ал эми, *биологиялык актив* айыл чарба жумушундагы өздүк нарктын жана калькуляциянын талдоосу, эсептин объектиси, тактап айтканда мал жана өсүмдүктөр. «Биологиялык актив» деген илимий түшүнүктүн чыкканына аз эле болду, 1 январь 2003 – жылдан бери «Айыл чарба» - 41 ФОЭСтин негизинде ишке ашырылат жана төмөндөгү таблица боюнча биологиялык активдин классификациясы ФОЭСтин эсеп-кысабына кирет [88, 1060-б.]:

Таблица 1.5 - Айыл чарбасындагы биологиялык активдердин классификациясы

№	Биологиялык активдер	Айыл чарба продукциялары	Кайра иштетилгенден кийинки продукция
1	Кой	Жүн	Согулган кездемелер, клем, кийиз, шырдактар
2	Токой чарбасындагы бак-дарактар	Жыгач, тактай	Жыгач материалдар
3	Өсүмдүктөр	Пахта	Жип-шуу, кийим
4	Өсүмдүктөр	Кант кызылчасы	Кум шекер, сироп
5	Өсүмдүктөр	Картошка	Чипсы өндүрүү
6	Дан өсүмдүктөрү	Дан, ун азыктары	Дан азыктары, нан, кесме ж.б.
7	Сүт багытындагы мал	Сүт	Быштак, айран, май, каймак, курут
8	Мал чарбачылык	Эт жана тери	Эт продуктылары, колбаса, тери буюмдары
9	Чочко чарбасы	Эт	Колбаса, консервацияланган эт азыктары
10	Канаттуулар чарбасы	Жумуртка жана тоок, өрдөк, индюк, каз эттери	Эт азыктары, гриль
11	Балчылык чарбасы	Бал	Продуктулар, балдан жасалган суусундуктар жана дары дармектер
12	Кустарниктер	Жалбырактар	Тамеки
13	Жүзүм өстүрүү	Жүзүм	Вино
14	Жер – жемиш, алма-бактары	Жыйналган жемиштер	Иштелип чыккан жемиштер (Шире, варенье, компот, как)

Булак: ФООЭСтин маалыматына ылайык автор тарабынан түзүлдү [88, 1060-б.]

«Айыл чарба» - 41 ФООЭСтин талабы боюнча биологиялык актив төмөндөгүдөй шартта таанылат:

- өткөн окуялардын натыйжасында экономикалык субъектилер активдерге контролдук жүргүздө;
- активге байланышкан экономикалык пайдалуулук болот деген божомолдун болушу;
- активдин акыйкат накта наркын же өздүк наркын жетишээрлик деңгээлде тактык менен баалаганда [88, 1060-б.].

Биздин оюбузча, биологиялык активдер сатып алынган болсо же биотрансформациялоо процессинен өтсө (өзгөргөн болсо) кабыл алынышы керек, анткени мындай процесс экономикалык субъектилерге активди контролдоого, накта наркын чыгарууга, боло турган пайдага эсеп жүргүзүүгө

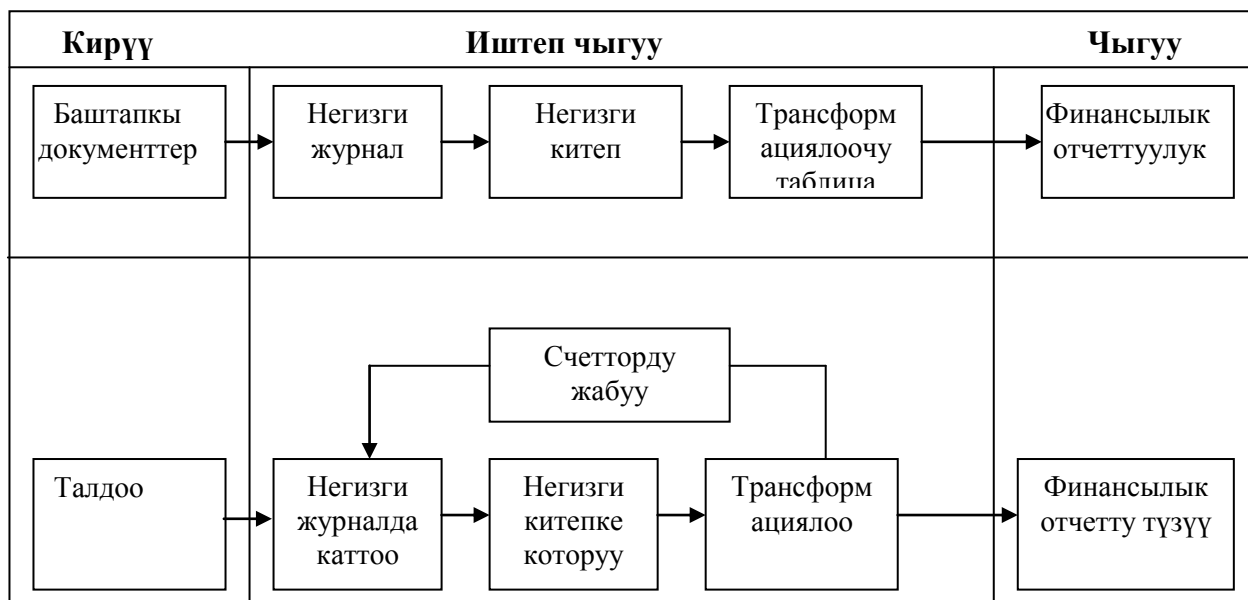
мүмкүндүк берет. Биологиялык активдерди накта, баланстык жана өздүк наркы менен баалоого болот.

Накта нарк – бул биологиялык активдин объективдүү наркы. Анын эсеби аркылуу алмашуу же макулдашуу болгондо муну билген тараптар менен ушул нарктын негизинде иш жүрөт. ФОЭС боюнча накта наркты, активди алууга кеткен акчанын суммасы деп эсептешет, бири бирине көз каранды эмес тараптар ошол сумманын тегерегинде иш алып барышат [88, 1060-б.]. Накта нарк учурда актив кайсы жерде экендиги жана ал-ахвалы кандай экендигине көз каранды, б.а. ар түрдүү факторлор: жетилгендиги, өлчөмү, майлуулугу б.а. сапаттары эске алынат.

Баланстык нарк - активдин бухгалтердик баланстагы көрсөтүлгөн суммасы. Бухгалтердик баланста ишкананын активдеринин баардыгы эле алгачкы наркы менен көрсөтүлөт, ал эми биологиялык активдер ар бир эсеп-кысапты датада накта наркы менен өтөт. Баланстык отчет отчеттук датага түзүлөт, көпчүлүк учурда биологиялык активдин баланстык наркы накта наркка дал келип калат. Рыноктук баа жөнүндө информациянын жокутугунан, альтернативдик расчеттук көрсөткүчтөрдүн туруксуздугу биологиялык активдин накта наркынын белгисиздигинен эсептелгенде жана отчетто амортизациялык жыйынды жана баанын төмөндөшүнөн келип чыккан зыяндардын суммасын кемитип салгандан өздүк нарк менен берилет. Бирок накта наркты аныктоого мүмкүнчүлүк болоору менен эле биологиялык активдин накта наркын тиешелүү деңгээлдеги тактыкта экономикалык субъектинин сатуудан келип чыгуучу чыгымдарын кемитип бааны накта нарк менен эсептейт [88, 1067-б.].

Биологиялык активдердин өздүк наркы - бул баардык чыгымдын жыйындысы, б.а. азыркы учурдагы алганга, кайталап өндүргөнгө жана иштелип турганга чыгымдалган каражат. Биологиялык активдерди накта наркы боюнча өлчөө чыгымдалган чыгымдарды кемитип ар бир отчеттук датада алгачкы наркка келтирүү ФОЭС №41 «Айыл чарбанын» негизги жобосу.

ФОЭСтин эрежелеринин жоболору жана финансылык отчетторду түзүүнүн усулу жоктугунан учурда айыл чарбанын бухгалтердик эсебинин методикалык куралы болуп, И.А. Арамияндын «Товардык жана сервистик кооперативдерине бухгалтердик эсеп жүргүзүү үчүн колдонмо» аттуу китеби КРда колдонулуп келе жатат. Бул колдонмодо бухгалтердик эсепти уюштуруу принциптери товардык жана сервистик кооперативдер үчүн дурус берилген, бухгалтердик эсептин документтерин системага келтирүү, алгачкы документтер менен жүргүзүлүүчү операциялар, практикалык жасалуучу иштердин иллюстрациялары көрсөтүлгөн, бирок бухгалтердик (финансылык) отчетту түзүүнүн ирээти толук берилген эмес. Жогорку автордун эмгегин толуктап, КРдын айыл чарбасына туура келген түшүнүктөр, максаттар, бухгалтердик эсепти (финансылык), отчетторду түзүүнүн жалпы талабы жана ирети ФОЭСтин негизинде КРдин эмгек сиңирген экономисти, профессор М.И. Исраилов. эмгектеринде берилет. «Финансылык отчеттуулукту пайдалануучулар чечим кабыл алыш үчүн бүткүл дүйнөдө салыштырмалуу жана түшүнүктүү информация алгылары келет, стандарттын жоктугунан отчеттуулукту, тигил же бул эл аралык биргелешкен өлкөлөрдүн отчеттуулугуна дал келтирүү үчүн ченемсиз финансылык ресурстар жумшалып жатат» - деп жазат автор өзүнүн «Бухгалтерский – финансовый учет» деген эмгегинде [48, 31-б.]. Азыркы чет элдик жана ата мекендик авторлордун эмгегине таянып бир нукка келтирилген айыл чарба ишканалар үчүн ФОЭСтин негизинде финансылык отчеттуулукту даярдоонун ирээти үчүн төмөндөгүдөй бөлүнүш сунушталган:

Сүр. 1.4 - Финансылык отчетту даярдоонун ирээти

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Нидлз Б. Принципы бухгалтерского учета // Под редакцией Я.В. Соколова. Издание 2-е; Стереотип; - М.: Финансы и статистика, 2002. 61- б.]

Айыл чарба ишканаларындагы бухгалтердик отчеттуулукка төмөнкү шарттар аткарылышы керек:

- отчеттук мезгилдеги баардык чарбалык операциялар, өндүрүштүк ресурстардын, даяр продуктун жана расчеттордун натыйжалары толук көрсөтүлүшү керек;
- синтездик, анализдик отчеттук жана баланстык цифралык маалыматтар синтездик жана анализдик маалыматтарга толук дал келиши керек;
- бухгалтердик эсептеги жазылган чарбалык операциялар тиешелүү толтурулган актоочу документтердин же болбосо ага тең келүүчү техникалык информация алып жүрүүчү документтерге толтурулат.
- баланстын статьяларын туура баалоо керек.

Отчет түзүүнүн алдында атайын график менен белгиленген эң чоң даярдык иштери жүрөт, отчеттук мезгилдин аягында баардык убактылуу счеттор: киреше жана чыгаша счеттору жабылат. Ушул иштер башталганга чейин синтездик жана анализдик счеттордо баардык бухгалтердик жазуулар бүтүп алардын тууралыгы текшерилиши зарыл. Бухгалтердик отчеттуулуктун

формасын түзүүдө негизинен Башкы китептеги цифралык маалыматтар колдонулат жана бир жылдык финансылык отчетко төмөнкүлөр кирет:

- финансылык абал жөнүндөгү отчет (баланс);
- жалпы киреше жөнүндөгү отчет, ал жалпы киреше жөнүндөгү жалгыз отчет, же болбосо эки өз алдынча түзүлгөн отчет: киреше жана зыян жөнүндөгү, жалпы киреше жөнүндөгү Отчет болот;
- менчик капиталдын өзгөрүүсү тууралуу Отчет;
- акча каражаттарынын кыймылы тууралуу Отчет;
- эскертүү анда эсеп-кысаптын маанилүү элементтерине кыскача жазуу түрүндө жана башка түшүндүрмө информацияны берет.
- ал ахвал боюнча финансылык абалды эң эрте мезгил башталгандын салыштырмалуу мезгилге качан айыл чарба эсептик саясатты өткөн мезгилдин негизинде кабыл алып эсептеп же өзүлөрүнүн финансылык отчеттуулугунун статьяларын кайрадан классификациялап койгондо.

Счеттун жаңы планы боюнча, ФОЭСК, айыл чарба продукцияларын, биологиялык активдерди жана аны менен байланышкан чыгымдарды төмөндөгү счеттордо эсепке алынышы керек экендигин сунуштайт:

- Счет 1650 Биологиялык активдерден чыккан айыл чарба продукциялары;
- Счет 2200 «Биологиялык активдер» төмөнкү счеттордон турат:
  - 2210 «Мал (керектелөөчү биологиялык активдер)»;
  - 2220 «Мал (тукум берүүчү биологиялык активдер)»;
  - 2230 «Өсүмдүктөр (керектелөөчү биологиялык активдер)»;
  - 2240 «Мөмө берүүчү өсүмдүктөр»;
  - 2250 «Биологиялык активдер, накта кеткен чыгымдар менен эсепке алынат»;
  - 2290 «Башка биологиялык активдер».
- Счет 7300 «Биологиялык активдерди өндүрүүгө кеткен чыгашалар [88].

Бухгалтердик эсепти ФОЭСке карата реформалоо жана счеттордун жаңы Планына өтүү менен бирге айыл чарбада бухгалтердик эсептин системасын эки

түрүнө бөлүүгө мүмкүндүк берди: **Финансылык эсеп** (financial accounting) жана **башкаруу эсеби** (management accounting). Ал төмөнкү схемада көрсөтүлгөн:

Бухгалтердик эсеп									
Финансылык эсеп					Башкаруу эсеби				
Информацияны колдонуучулар									
Сырткы					Ички				
Эсептик – информациялык камсыз кылуунун максаты									
Инвестиция-лоо	Насыялоо	Башкаруу	Жана башкалар	Прогноздоо	Координациялоо	Башкаруу	Жана башкалар		
Эсептин категориялары									
Киреше	Чыгаша	Активдер	Милдеттемелер	Капитал	Чыгымдар	Өздүк нарк	Киреше	Чыгаша	Жана башкалар
Талдоо									
Финансылык талдоо					Башкаруу талдоосу				
Башкаруу чечими									

Сүр. 1.5 - Бухгалтердик эсеп системасынын дифференциациясы

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Друри К. Управленческий и производственный учет. (учебное пособие) – М.: Юнити, 2003. – 1097 б.]

Бухгалтердик эсеп системасынын негизинде отчеттор түзүлгөндүктөн ишкананын негизи - информациялык системасы болот.

Я.В. Соколов «Финансылык эсеп – бул бухгалтердик эсеп, ал эми башкаруу эсеби – бул биринчиден аналитикалык эсеп өндүрүш каражаттарды, өздүк наркты калькуляциялоодо, ишкананын агенттеринин чыгымдарын каттоодогу эсеп, ошондуктан ишкананын чарбалык талдоонун келечеги» - деп белгилейт [113, 75-б.] .

Финансылык эсеп (financial accounting) информациялык системаны уюштурууда негизги звено болгону менен башкаруу бөлүмүн оперативдүү маалыматтар менен толук камсыз кыла албайт, ошондуктан ал башкаруу эсеби менен тыгыз байланышта болуш керек. Финансылык эсепте өндүрүшкө кеткен чыгымдар топтоштурулган 4 элемент менен каралат: материалдык чыгымдоо; эмгек акыга болгон чыгымдоо; амортизация; жана башка чыгымдар [38, 26-б.].

Бухгалтердик эсепте башкаруунун максаты чыгымдардын эсебин чыгымдалган статьялары боюнча карап чыгат, статьялардын тизмесин уюмдар, ишканалар өзүлөрү түзүшөт. Бул эки эсепти салыштырып көрсөк, финансылык эсеп чыгымдарга терең мүнөздөмө бере албайт жана эсеп жүргүзө албайт.

Ошондуктан чыгымдын эсебин жүргүзүү тартиби финансылык жана башкаруу эсебинин жалпы системасын түзүүдө алар бири бири менен тыгыз байланыштуу.

Финансылык жана башкаруу эсеби бир системадагы чыгымдар түрүндө түзүлүп бирдей өндүрүшкө чыгымдын эсебинин цифралык маалыматы финансылык жана башкаруу эсебине бирдей берилиши керек. [92, 8-б.].

Башкаруу эсеби (management accounting) – информацияны уюмдун мүчөлөрүнө көрсөтүп, тааныштырып, ошонун негизинде алар туура далилденген чечим кабыл алышына мүмкүндүк берүү, ошонун негизинде аткарыла турган операциялардын натыйжалуулугуна жана өндүрүмдүүлүгүнө жетишүү. Башкаруу эсеби маанилүү маселелерди чечет:

- өздүк наркты толук түзүп, анын негизинде пайданы аныктап рационалдуу эсеп жүргүзүүнү жана чыгымдын деңгээлине контролдук кылууну камсыздайт;

- чарбанын ишин чечкиндүү башкаруу, персоналдарды көзөмөлдөө жана стимулдаштыруу үчүн ички сан информациясын калыптандырат;

- уюмдун ичинде сметанын (бюджеттин) аткарылышын көзөмөлдөйт;

- башкаруу чечимин кабыл алуу үчүн баардык капиталдарды информация менен камсыз кылуу.

Демек, башкаруу эсеби өндүрүштү башкарууга тиешелүү маанилүү маселелерди чечүүгө көмөк көрсөтөт, анткени цифралык маалыматтар жана көрсөткүчтөрдү ички пайдалануучуларга даярдап, башкаруу процессин өнүктүрүүгө оптималдык чечимдерди иштеп чыгып жана кабыл алганга шарт түзөт. Баардык эле башкаруу эсебинин системасы төмөнкү процесстерден турат:

- а) жыйынтыктардын жана чыгымдын эсеби: өндүрүүнүн түрүнө жараша чыгымдын эсеби; чыгымдын чыккан жеринин эсеби; чыгымдын эсебинин калькуляциясы; жыйынтык эсеби.

- б) балдоо жана башкаруу чечимин кабыл алуу: чыгымдын жана жыйынтыктын талдоосу; башкаруу чечимин кабыл алуу.

Башкаруу эсебинин системасынын классификациясынын негизги белгилери:

1. Башкаруу жана финансы бухгалтериясынын байланыш формасы: интеграцияланган (монистикалык); автономдук.

2. Өздүк наркка киргизүүнүн толуктугу: толук өздүк нарктын эсептик системасы; «директ - костинг» системасы.

3. Чыгымдын эсебинин оперативдүүлүгү: накта чыгымдын (өткөн тарыхый) эсебинин системасы; «стандарт-кост» системасы.

Эл аралык практикада жана КРда көрсөтүлгөн системанын бири дагы накта, таза түрдө колдонулбайт. Мисалы: «Стандарт-кост» жана «Директ - костинг» системалары бири бирине айкалыш колдонулат, б.а. «директ-костинг» стандарт системасы пайдаланылат. Мында өзгөрмөлүү жана туруктуу чыгымдар, түз жана кыйыр чыгымдын стандарттары түзүлүп, продуктун өздүк наркынын стандарты калькуляцияланат, ал эми эсептөө болсо стандарттардын эсеби жана андагы оош-кыйыштар аркылуу эсептелет. Башкаруу эсебин уюштурууда продуктун өздүк наркын (ар кандай иштөөнүн, тейлөөнүн) калькуляциялоо чоң маанилүү. Ата мекендик салттык эсепте өздүк нарктын толук калькуляциясы чыгарылат.

Биздин айыл жергесиндеги бухгалтердик кадрлар ФОЭСке даяр эмес, компьютердик сабатсыздыгы, бат баттан иштен кетүү, маянанын аздыгы, башка тармактардан оңой иш табуу көп эле маселени жаратат. Аны үстүнө ФОЭСке бардык айыл чарба ишканаларынын бир учурда өтүшү эсеп функциясынын азайышын, начарланышын, айрым эсептик элементтердин такыр эле жок болушун, байланыштардын туруксуздугун жана процесстин жүрүшүнүн татаалдыгын көрсөттү.

Бухгалтердик эсепти ФОЭСке келтириш үчүн алдын ала илимий, методикалык, практикалык сунуштарды жана иштерди жүргүзүп, кадрларды даярдап туруу бухгалтердик эсепти жүргүзүүдөгү реформадан башталат. Мамлекеттик эмес менчиктин чыгышы, майда чарбанын үстөмдүгү бул бухгалтердик эсептин өнүгүшүнүн жаңы багыты болгон ФОЭСке өткөндө

бухгалтердик эсептин өсүп өнүгүшүнө жана реформалоого алып келет. Фермердик (дыйкан) чарбанын жылдан жылга саны өсүүдө (таблица 1.7).

Таблица 1.6 - КРнын айыл чарба субъектилеринин 2010-2017- жылдардагы жалпы саны жана динамикасы

№	Чарбалар	2010	2015	2016	2017	2017 – ж. 2010 –ж. салыштыр- малуу %
1	Мамлекеттик чарба	65	38	33	27	-58,5
2	Коллективдик чарба	556	518	481	460	-17,3
3	Дыйкан (фермер) жана жеке ишкердердин чарбасы	344492	400794	414919	428730	24,5
4	Мамлекеттик жана коллективдик уюмдар менен ишканалардын көмөкчү чарбасы	538	538	538	538	0,0
5	Токой чарбасынын ишканалары	59	56	53	53	-10,2
6	Балык чарбасынын ишканалары	13	17	23	21	61,5
7	Баардыгы	345113	401350	415433	429217	24,4

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [150]

Биздин бул таблицада КРда беш жылдын аралыгында айыл чарба субъектилердин, коллективдик, дыйкан (фермердик), ишкер чарбалары жылдан жылга өсүп, мамлекеттик чарбанын саны кыскарганынын негизги себеби, рыноктук мамиленин калыптанышы жана көп кемчиликтерди камтыган приватташтыруунун жыйынтыгы деп эсептейбиз.

Таблица 1.7 - Ысык-Көл облусунун айыл чарба субъектилеринин 2010-2017- жылдардагы жалпы саны жана динамикасы

№	Чарбалар	2010	2015	2016	2017	2017 – ж. 2010 –ж. салыштыр- малуу %
1	Мамлекеттик чарба	10	4	16	15	50
2	Коллективдик чарба	65	77	71	74	13,8
3	Дыйкан (фермер) жана жеке чарбалар	30738	34959	36555	37120	20,8
4	Көмөкчү чарбалар	48	3	3	0	-100
5	Токой чарбасынын ишканалары	9	16	15	10	11,1
6	Балык чарбасынын ишканалары	5	22	22	28	300
7	Баардыгы	31610	35081	36686	37247	17,4

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [150]

Таблицага көңүл бөлсөк акыркы жылдары Ысык-Көл облусунда мамлекеттик чарба 50%, коллективдик чарба 13,8%, өскөн, көмөкчү чарба - 100% төмөндөгөн, бирок айыл чарба субъектилеринин саны 17,4% өсүп, анын ичинен айыл чарба ал дыйкан (фермердик) чарба 20,8% көбөйгөн.. Демек рыноктук мамиленин негизги субъектилери өз нугуна кире баштаганы көрүнүп турат Айыл чарбада жаңы багыттар пайда болуп, токой чарба ишканалары 11,1%, балык өндүрүүчү чарбалар 300% өскөнү күбө боло алат (Автор). Райондор боюнча изилдегенде биз төмөнкү көрсөткүчтөрдү алдык:

Таблица 1.8 - Ысык-Көл облусундагы 2010-2017 жылдардагы райондор боюнча дыйкан (фермер) жана жеке ишкерлердин чарбасынын динамикасы

№	Райондор	2010	2015	2016	2017	2017 – ж. 2010 –ж. салыштыр- малуу %
1	Ак-Суу району	3873	4583	4594	4941	27,6
2	Жети-Өгүз району	4565	5278	5617	5811	27,3
3	Ысык-Көл району	4838	5699	6244	6296	30,1
4	Тоң району	7737	8738	9045	9116	17,8
5	Түп району	8670	9081	9324	9232	6,5
6	Каракол ш.	734	896	1002	957	30,4
7	Балыкчы ш.	321	684	729	767	138,9
8	Жалпы область боюнча	30738	34959	36555	37120	20,8

Булак: КР УСК маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [150]

Дыйкан (фермердик) чарба жана жеке ишкердиктин Ак-Суу, Жети-Өгүз, Ысык-Көл районунда, Каракол жана Балыкчы шаарларында саны жогорулаган, ал эми Тоң жана Түп райондорунда башка райондорго салыштырмалуу көрсөткүчү төмөн. Биздин талдоо боюнча мындай көрүнүштүн себептерине: биринчиден, калкынын саны көптүгү, мурда алты-жети үй-бүлөдөн турган чарбалар, азыр өз алдынча дыйкан (фермердик) чарбалар катары катталышы чарбалардын көбөйүшүнө алып келет, экинчиден, талапка ылайык жаңы үрөнчүлүк, мал чарбачылык жана ишкердиктин чарбалары өсүп өнүктү, бирок дыйкан (фермердик) чарбалардын саны өсүп жатканы менен айыл чарбада өндүрүштүк чыгымдарды эсептөө жана продукциянын өздүк наркын

калькуляциялоо өтө төмөнкү деңгээлде турат. Майда дыйкан (фермердик) чарбанын көптүгү, айыл чарба башкаруу квалификациясынын төмөндөгөнү, чарба жүргүзүүнүн төмөнкү абалы өндүрүлгөн продуктунун сапатынын начарлашына алып келип жатат. Демографиялык жана кадр проблемалары, тиешелүү кесиптеги жетекчилердин жоктугу, рыноктук жаңы шарттын уюштуруучуларынын жетишсиздиги агроөнөржайдын өнүгүшүн артка тартып келет. Көп укладдуу экономикада дыйкан (фермердик) чарбанын үстөмдүк кылышы (428730) агро секторду иштетүү методологиясын, эсебин уюштуруу ыкмаларын бүтүндөй жаңыча нукка салууну талап кылып турган учур.

Көпчүлүк ишканалар, уюмдар эсеп жүргүзүүнү киргизген менен абдан көп туура эмес жолдорду колдонуп, адистери начар, ФОЭС менен тааныштыгы жок, башкаруу эсебин билбеген жарандар менен иштеп жатышат. Ал эми мамлекет тарабынан (өзгөчө чыгымдоо, кирешени эсептөө, эмгекке төлөө эсептөөлөрүнө жана ага бөлүнгөн каражаттарга) кенедей дагы көңүл бурулбайт.

I – бапка корутунду

1. Биринчи суроодо бухгалтердик эсептин айыл чарбасындагы мааниси каралып, ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын эмгектерине мүнөздөмө берилип илимий теориялык далилдердин КРдын айыл чарба ишканаларында бухгалтердик эсепте колдонулганы көрсөтүлдү;

2. Бухгалтердик эсептин өнүгүшүнө зор таасирин тийгизген чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын эмгектерин изилдедик жана сунуштар киргизилди;

3. Бухгалтердик эсепти айыл чарбада уюштуруунун көптөгөн өзгөчөлүктөрүн эске алып кайсы усулдарды колдонуу КРга керек экендиги аныкталды;

4. КР көбүнчө айыл чарба товарлары менен дүйнө рынокко катышышын жайылтып жаткандыктан ФОЭСке киргени туура экенин көрсөттүк жана анын отчеттук документтерин, счетторун колдонуунун жолдорун, усулдарын, кемчиликтерин, алып келе турган пайдасын чечмелеп талдадык, ФОЭСТИ өздөштүрүү үчүн бухгалтердик кесиптин ээлерин кайрадан даярдап, кесибин жогорулатуу, отчетторду эл аралык деңгээлде түзүүгө үйрөтүүнүн усулдары сунушталды.

II – БАП. АЙЫЛ ЧАРБА ПРОДУКЦИЯЛАРЫНЫН ӨНДҮРҮШ ЧЫГЫМДАРЫНЫН ЭСЕБИН УЮШТУРУУ ЖАНА ӨЗДҮК НАРКЫН КАЛЬКУЛЯЦИЯЛОО

2.1. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарды классификациялоо жана анын эсебин уюштуруунун усулдары

Ишкана, уюмдарда эсеп жүргүзүүнүн негизи болуп чыгымдардын жана өндүрүлгөн продукциянын бир даанасынын өздүк наркын калькуляциялоонун эсебин чыгаруу саналат. «Коомдук өндүрүштөгү учурдагы абалына карата наркты аныктоо өзүнүн үстөмдүк абалында кала берет. Анткени, жумушчу убактысын жөнгө салуу жана коомдук эмгекти бөлүштүрүү ар түрдүү өндүрүштүк топтордун ортосунда бөлүштүрүүнү эске алганда, баардыгынан бухгалтерия болуп көрбөгөндөй мааниге ээ боло тургандыгын» К. Маркс алдын ала айткан [87, 421-б.].

Башкаруу эсебинин туура уюштуруунун бирден бир методологиялык аспекти болуп, экономикалык жактан изилденген өндүрүштүк чыгымдардын классификациясы эсептелет.

Бүгүнкү күндө ата мекендик жана чет элдик экономикалык адабияттарда чыгымдарды топтоштуруунун классификациясына жана терминдерге бирдей ой пикир жок. Ошондой эле чыгымдардын пайда болгон чөйрөсүн топтоо өндүрүштүн көлөмүнө болгон байланышына, пайда болгон жерине, убактысына, продуктуну даярдоонун экономикалык ролуна, жооптуу борборуна, көзөмөл жүргүзүү деңгээлине тиешелүү көңүл бурулбайт. Ошондуктан, чыгымдардын топторунун келип чыгышына, анын өзгөрүшүнө, ага жараша жасалчу иш аракеттерди изилдөө керектиги келип чыгат. Ушул суроолорду чечмелеш үчүн «сарптар» (издержки), «чыгымдар» (затраты) жана «чыгашалар» (расходы) – деген түшүнүктөрдү аныктап алуу керек. Анткени, ушул категориялар бухгалтердик эсепте, экономикалык эсептөөлөрдө, башкаруу эсебинде жана салык салууда ар түрдүүчө талкууланат. Ошондуктан, ар бир конкреттүү учурда нормативдик документтердеги колдонулган жогорку

түшүнүктөрдү өз орду менен колдонсо тармактык жоболордо, стандарттарда, Салык Кодексинде, Жарандык Кодексте, өкмөткө жиберилген каттарда туура болот.

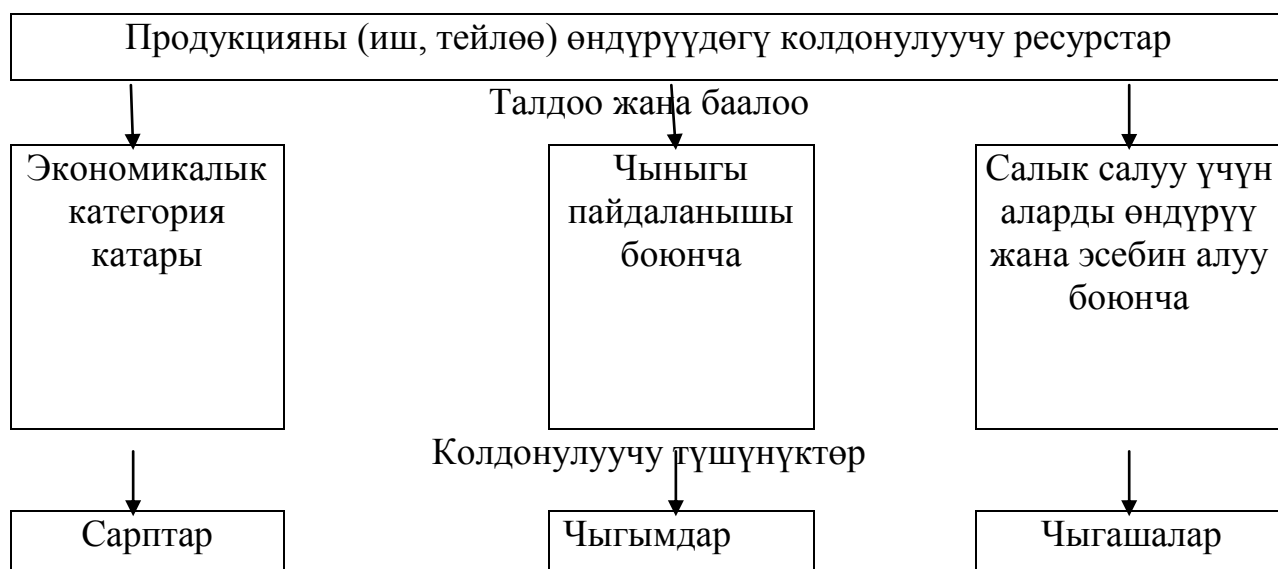
Айыл чарбада «сарптар» (издержки) - деген түшүнүк дыйкан (фермердик) чарбанын өзүнө тиешелүү менчик ресурстун эсебинен кетет, аны эсептөөдө ресурстун рыноктогу баасынын эсеби менен алынып: бухгалтердик жана экономикалык болуп бөлүнөт.

Бухгалтердик сарптар накта кеткен чыгымдарды эсептейт. Демек, *экономикалык сарптар* эсепке алынган накта (бухгалтердик чыгымдар) жана эсепке кирбеген сарптардан турат.

Чыгымдар (затраты) – бул белгилүү максатка ылайык, кайсы булактан каржыланганына карабай ушул мезгилдин отчетуна тиешелүү ресурстардын накта көлөмүнүн акчалай суммасы. Иш жүзүндө чыгымдар – дыйкан (фермердик) чарбанын накта чыгымы келечекте ал экономикалык пайда алып келет.

Чыгаша (расходы) – деген түшүнүк көбүнчө салык салууну жөнгө салуу максатында чыгымдардын бухгалтердик эсебине тийиштүү, анткени, баардык эле чыгымдар – чыгаша катары эске алына бербейт.

Алардын документке катталганы жана пайда алганга багытталып, экономикалык жактан өзүн актагандар эле кирет. Мындай чыгашаларга келечекке тиешелүү капиталдаштырылуучулар кирет жана алар активдин балансында көрсөтүлөт. Ошондуктан «сарп», «чыгым» жана «чыгаша» дегенди төмөнкү схема менен ирээтеп алып, ошого карата талдоо жүргүзүү бизге ыңгайлуу болду.

Сүр. 2.1. «Сарп», «чыгым», «чыгаша» түшүнүктөрүнүн айырмаларын талдоо жана баалоо

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Трошин А.Н., Мазурина Т.Ю., Фомкина В.И. «Финансы и кредит» М.:Инфра-М, - 2011. -513 б.]

Негизинен биз айтып өткөндөй өндүрүштөгү чыгымдардын классификация белгилери жана мазмуну боюнча топторго бөлүүдө көптөгөн авторлордун ой-пикирлери бирдей эмес. Өздүк наркты түзүүчү, продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымдар ар кандай элементтерден топтолгондуктан. авторлор М.З. Пизенгольц, А.П. Варава чыгымдарды экономикалык мааниси боюнча тирүүлөй эмгекке кеткен (эмгек акыга кеткен чыгымдар) жана тирүүлөй эмес эмгекке кеткен чыгымдарга (материалдык түрдө чыгымдар) бөлүшөт. Эмгек акы – бул маянага кеткен чыгымдар, ал эми материалдык түрдө чыгымдарга үрөн, жер семирткичтер, жем ж.б. топтоштурушкан [101, 3-б.].

И.А. Ламыкин чыгымдарды экономикалык мазмуну боюнча: эмгек каражатына болгон чыгымдар, эмгек предметтери, тирүүлөй эмгек чыгымдары топторго бөлөт [73].

Ушул, белгилер боюнча И.Н. Белый чыгымдарды үч топко бөлөт: эмгек акыга кеткен, тирүүлөй эмгекке кеткен жана өндүрүш каражаттарынын чыгымдары (эмгек предметтери жана эмгек каражаттары, амортизациялык чыгаруу түрдө) [24, 12-б.].

Чынында эле өздүк нарктын категориясынын экономикалык мазмунун так аныктоо продукциянын өздүк наркын туура түзүүгө алып келет. Ошондуктан, өндүрүү чыгымдарынын классификациясын экономикалык мазмуну боюнча билүү, өндүрүлгөн продукциянын өздүк нарктын деңгээли менен тирүүлөй эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн бири бирине көз карандылыгын жана бири биринин байланышын билүүгө мүмкүндүк берет.

Өндүрүш чыгымдоолорун негизги жана кошумча чыгымдарга бөлүү В.Н. Родостовец жана С.М. Бычковага таандык [104, 218-б.], [28, 340-б.].

Кошумча чыгымдар көптөгөн чет элдик эсептерде кездешет жана кеңири мазмунда талкууланат. *Негизги чыгымдарга* – белгилүү бир продукцияны өндүрүүдө үзгүлтүксүз өндүрүштүн технологиясы менен байланышкан чыгымдар кирет. *Кошумча чыгымдарга* – ишканаланын же өндүрүш тармактарын башкаруу менен байланышкан чыгымдар кирет.

Чет элдик практикада негизги каржаттарды - продукцияга болгон чыгымдар, кошумча каржаттарды – мезгилдин чыгымы деп аташат. Өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркы продукцияга кеткен чыгымдардын суммасында аныкталса, ал эми мезгилдин чыгымы – кайсыл мезгилде пайда болсо ошол мезгилге тиешелүү чарба иштеринин жыйынтыгына тиешелүү.

Рынок шартында бухгалтердик эсептин эл аралык стандартына ылайык чыгымдарды: өндүрүш чыгымдары жана мезгил чыгымдары, деп экиге бөлөт. Өндүрүш чыгымдарына – «Негизги өндүрүш» счетунда эсепке алынчу продукцияны өндүрүүгө кеткен түз чыгымдар жана жалпы өндүрүшкө кеткен чыгымдар кирет. Ал эми, мезгилдик чыгымдарга – 8000 «Административдик чыгымдар» счетунда эсепке алынчу ишканаланы башкарууга кеткен чыгымдар жана 7500 «Сатууга кеткен чыгымдар» счетунда эсепке алынчу сатууга кеткен чыгымдар кирет.

Өзүнчө продукциянын түрлөрүнө ыйгаруу боюнча баардык чыгымдарды түз жана кыйыр болуп бөлүнөт. Булар негизги жана кошумча бөлүнүштөрү менен окшоштуктары бар. Практикада өндүрүш чыгымдарын ушундай эки

түргө бөлүүнүн ордуна, баардык чыгымдарды түз жана кыйыр тобуна бөлүү чыгымдардын негизи бир жалпы классификациясы колдонулат.

Эгерде чыгымды негизги жана кошумчага бөлүү, өндүрүү процессинде чыгымдардын экономикалык маанисине ээ болсо, чыгымдардын суммасын түз жана кыйырга бөлүү, жогорудагы таблицада да көрсөтүлгөндөй, чыгымдарды продукциянын наркына кошуу эсептик – техникалык ыкмасы [97, 7-б.]. Ушул эле ойдо И.А. Белебеха [22, 32–36-бб.], И.А. Ламыкин [74, 28-29-бб.] жана В.К. Радостовецтер болушкан [105, 6-7-бб.]. Алар, чыгымдарды түз жана кыйыр - деп бөлүү – бул эсептин жана калькуляциянын техникасы – деп эсептешкен.

М.З. Пизенгольц, чыгымдарды түз жана кыйырга бөлүү менен бирге экономикалык база түзүлөөрүн жана ал, мындай бөлүү жеке эле эсептик – техникалык жактан каралбастан, экономикалык жактан да каралышы керек экендигин белгилейт. Ошондой эле, чыгымдарды мындай бөлүү бухгалтердик эсепте чыгымдардын реалдуу экономикалык мазмунун боюнча тизмектелиши керек, анткени чыгымды тигил же бул топко бөлүү продукциянын наркын туура жана так эсептөөгө мүмкүндүк берет [101, 8-б.].

Көптөгөн экономисттер, түз чыгымдар белгилүү бир продуктунун наркына кошулушу керек, ал эми кыйыр чыгымдар бир эле убакта продуктунун бир нече түрлөрүнө же бир нече жандыктардын топторуна кошулгандыктан калькуляцияга түз кошула албайт, - деген пикирде.

Ата мекендик эсептик теорияда жана практикада өндүрүштүн көлөмүнө байланышкан чыгымдарды жөнгө салуу боюнча башкаруучуларда терең кызыгуу пайда болду. Чыгымдардын мындай блүнүүсү башкаруу эсебинин бир бурчу боло алат, анткени мындай чыгымдардын динамикасы туруктуу жана туруксуз деп бөлүүгө алып келет.

Ар түрдүү чыгымдар өндүрүштүн көлөмүнө ар кандай таасирин тийгизет, бирок ал дайыма эле пропорционалдуу боло бербейт. Анткени экиге бөлүү шарттуу жана оор, себеби кээ бир чыгымдар жарым туруктуу же жарым туруксуз болушат. Мисалы, өндүрүштүн көлөмү өзгөрсө, өз көлөмүн өзгөртпөгөн (амортизациялык чыгымдар, оңдоо – түздөөгө кеткен чыгымдар),

же болбосо аз өлчөмдө өзгөргөн чыгымдар (жалпы өндүрүштүк жана административдик чыгымдар), ал эми, туруксуз чыгымдар өндүрүш менен өз көлөмүн өзгөрткөн чыгымдар. Демек мындай чыгымдарды шарттуу туруктуу жана шарттуу туруксуз чыгымдар – деп жөн жерден аташпайт.

Чыгымдарды туруктуу жана туруксуз деп бөлүү, тез жана кыска убакытта эсептик системага өтүүгө жана өндүрүштүн чыгымдарын эсептегенге, баанын пайда болушун, товардык жана товардык эмес түрдөгү өндүрүш ишинен алынган кирешени объективдүү аныктоого жакшы шарт түзөт. Мындай нерселер, өзгөчө айыл чарба ишканаларына таандык. Биздин КРнын окумуштуулары дагы ушундай ой-пикирде. Мисалы, жерге үрөндү, жер семирткичтерди, өсүмдүктөрдү коргоочу каражаттарды өз нормасынан ашык себишсе, алынган продукциянын көлөмүнө караганда кеткен чыгымдар тез өсөт. Мындай учурда чыгымдар өндүрүш менен түз пропорционалдуу эмес, тескерисинче чыгымдар алдыга озуп жатат. Ал эми, чарба иши кызуу жүрүп жатканда чыгымдарды үнөмдөсө, анда тескерисинче чыгымдар өндүрүштөн артта калат. Кээ бир чыгымдар көлөмүн секирүү жолу менен өзгөртүшү мүмкүн. Анткени продукциянын көлөмү түшүмдү жыйнагандан кийин, мал семиргенден кийин гана белгилүү болот. Ушунун негизинде, чыгымдардын мындай бөлүнүшүн өндүрүштүн өндүрүү циклынан кеч колдонуу башкаруу чечимдерине аз тасирин тийгизип калат. Ошондуктан биздин оюбузча, биринчи этаптагы (дүң продукцияны аныктаганга чейин) өндүрүштүн көлөмүнө байланышкан чыгымдарды, өсүмдүк өстүрүүдө иштетилип жаткан жердин жалпы аянтына бөлүп жиберүү керек, ал эми мал чарбасында, жардамчы өндүрүштө жумуштун көлөмүнө жана малдын санынына жараша тейлөөдө бөлүп жиберүү керек. Экинчи этапта (дүң өндүрүгөн продукциянын көлөмүн аныктагандан кийин) чыгымдарды өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнө жараша саны боюнча бөлүп жиберилиш керек.

Өндүрүш чыгымдары курамы боюнча элементтик жана комплекстик болуп бөлүү боюнча жалпысынан экономисттер бирдей ой – пикирде. В.И. Стоцкий тарабынан бирдей элементтик чыгымдар жана комплекстик чыгымдар

«жайгаштырылбаган» жана «бирдей эмес» чыгымдар – деп белгиленген [114,11-б.]. Бирдей элементтеги чыгымдар бирдей чыгымдарды камтыйт, б.а. экономикалык мааниси боюнча бирдей. Аларга сырьё жана материалдар, эмгек акы, үрөн, тоют, ветмедикаменттер кирет.

Комплекстик чыгымдар өзүнчө бир сечетто чогултулуп анадан кийин жалпы чыгымдардын көлөмүнө кошулуучу көп чыгымдардын түрүнөн турат. Булардын комплекстүү мүнөздөмөсү болуп маяна жана материалдык чыгымдар кошулат. Комплекстүү чыгымдарга: автотранспорт, тракторлордун, транспорттук, электр, суу, тоют цехтери менен камсыз кылуу ж.б. чыгымдары кирет. Элементтик чыгымдар кээ бир шартта комплекстүү, ал эми комплекстүү - бир элементтүү болуп калат. Мисалы, электр энергия менен башка ишкана тарабына камсыз кылнса, анда анын наркы элементтик сарп катары эсептелет, ал эми электр энергияны ишкана өзү иштеп чыгарса, анда ла комплекстүү болуп калат. Чыгымдарды элементтик кылып бөлүү тирүүлөй жана тирүүлөй эмес чыгымдарга бөлүүгө шарт түзөт. Бул финансылык эсепке мүнөздүү. Бирок чыгымдарды элементтери боюнча топтоо айыл чарба ишканаларын чыгымдар боюнча багыттуу, пайда болгон орду, ж.о.э. финансылык, материалдык, эмгек ресурстарды рационалдуу колдонуу боюнча информация менен толук камсыз кыла албайт.

Бухгалтердик стандарттын эл аралык комитетинин талабына ылайык чыгымдарды элементтер боюнча колдонуу - финансылык эсебине, ал эми чыгымдарды статьялар боюнча колдонуу - башкаруу эсебине таандык. Биз тараптан изилденген чыгымдардын бөлүнүшүн эсептөө башкаруу эсебинин көз карашы боюнча жетишсиз болуп эсептелет.

Сунушталган өндүрүштүн көлөмүнө тиешелүү блогон чыгымдардын бөлүнүштөрү (иштин, продукциянын көлөмү, малдын саны) эмгекти уюштуруунун жана чарбанын өзгөчөлүгүн эсепке алат, ж.о.э. чыгымдардын ар түрдүү эсептик системасынын колдонуу өзгөчөлүктөрүн (директ – костинг, стандарт – кост, эсептин нормативдик ыкма) жана айыл чарба өндүрүшүнүн өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркын керектүү учурда пайда болуусун,

толук түрдө же бөлүк түрдө эсепке алат. Көрсөтүлгөн чыгымдардын бөлүнүшүнүн эң негизги өзгөчөлүгү, айыл чарбада финансылык жыйынтыгын, өндүрүш циклы аяктаганда эле эмес, ар бир технологиялык процесстин аягында, иштин бүтүшүндө, ж.о.э. жоопкерчилик боюнча да аныктагана жана көзөмөлдөгөнгө шарт түзөт. Ошондой эле, туруксуз, шарттуу - туруксуз, аралаш чыгымдар боюнча маржиналдык кирешени жана пайданы талдаганга жана аныктаганга методологиялык база жана шарт түзүлөт. Башкача айтканда, чыгымдардын бири бири менен болгон байланыштарын, пайданы жана өндүрүш көлөмүн CVP - талдоосу (Cost – Volume - Profit) боюнча кароого болот. Ошондуктан өндүрүш, өндүрүлгөн продукция жана аткарылган жумуштун көлөмү катары малдын санын алсак болот.

Айыл чарбада бухгалтердик эсеп практикасы башкаруу үчүн ар кандай этапта жана деңгээлде түз жана кыйыр, үзгүлтүктүү жана туруктуу, релеванттык жана релеванттык эмес, түздөлүүчү жана түздөлбөөчү чыгымдар жөнүндө информацияны талап кылат. Ошондуктан чыгымдарды ар кандай топко бөлүү башкаруу эсебин уюштуруунун максаты жана негизги маселеси.

Биздин ата мекендик эсеп менен Батыш өлкөлөрүнүн чыгымдар боюнча бөлүнүшүн салыштырсак, биздин эсеп системабыз баардык экономиканын тармактарына колдонууга ыңгайлуу. Даяр продукцияны баалап, калькуляциялоодо чыгымдарды кирүүчү жана чыгуучу топторго бөлүү негизги болот. Келеркиде киреше алып келүүчү сатылып алынган ресурстар – кирүүчү чыгымдар болот, ал баланста өндүрүш запастарынын курамында көрсөтүлөт. Чыгуучу чыгымдарга – азыркы убакта киреше алып келген, келеркиде киреше алып келүүчү жөндөмүн жоготкон, колдонулган ресурстар болот [98, 33-б.].

Экономикасы өнүккөн өлкөлөрдө эл аралык стандартка жана практикалык эсепке байланыштуу, чыгымдарды башкаруу үчүн белгилери боюнча төмөндөгү үч багыт боюнча топторго бөлсө болот (Таблица 2.1):

- 1) өздүк наркты калькуляциялоо максатында;
- 2) тууралоо жана көзөмөлдөө боюнча

3) пландоо, прогноздоо жана башкаруу чечимин кабыл алуу боюнча [98, 31-32-бб.];

Таблица 2.1 - Коммерциялык ишканалардагы чыгымдардын классификациясы

№	Классификациялык белгилери	Чыгымдардын классификациясы
1	Калькуляциялоо максатында	<ul style="list-style-type: none"> - элементтер, статьялар боюнча; - өткөн, азыркы, келерки мезгилдер боюнча; - негизги жана кошумча (накладные); - түз жана кыйыр; - азыркы жана бирдей убакта; - өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес; - бир элементтүү жана комплекстүү; - заказ, кайра иштетүү, буюм; - продуктуга жана мезгилге
2	Тууралоо жана контролдоо максатында	<ul style="list-style-type: none"> - контролдоонуучу, контролдонбоочу; - толук, аз аздан, начар туураланчу;
3	Пландоо, прогноздоо жана башкаруу чечимин кабыл алуу боюнча	<ul style="list-style-type: none"> - өткөн мезгилдин чыгымдары (кайтарылбаган); - шарттуу – туруксуз, туруксуз, шарттуу туруктуу; - релеванттуу жана релеванттуу эмес; - өсүүчү (инкременттик) жана маржиналдуу; - эффективдүү жана эффективдүү эмес; - орто жана жалпы; - накта жана альтернативдүү; - пландык жана пландык эмес; - кыска жана узак мөөнөттүү мезгилдин чыгымдары; - нормативдүү жана факты боюнча; - эсептөөгө алынчу жана алынбоочу; - четтетилүүчү жана четтетилбөөчү.

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Палий, В.Ф. Бухгалтерский учет для менеджеров [Текст] / В.Ф. Палий. – М.:Тарвер,1991. – 33-б.]

Бирок сунушталган классификация көп жакшы жактарына карбастан башкаруу эсебинин толук функцияларына жооп бербейт. Себеби, ар бир функциянын өзүнүн багыты, максаты, маселеси, ыкмалары бар. Ошондуктан чыгымдардын классификациясын башкаруу эсебинин функциясы аркылуу ачып жана ишке ашырса болот.

КРдин өндүрүш эсебинде өздүк наркты калькуляциялоо боюнча чыгымдарды топторго бөлүү таблица 2.2 көрсөтүлгөндөй (ТИРКЕМЕ 1) ишке ашат.

Ошондой эле, В.Э. Керимовдун багыты жана белгилери боюнча чыгымдардын классификациясына көңүл буруунун мааниси зор [58, 63–64-бб.].

Процесстер үчүн багыттар:

- башкаруу чечимин кабыл алыш үчүн: накта, альтернативдик жана кайтарылбаган, релеванттык жана релеванттык эмес, эффективдүү жана эффективдүү эмес чыгымдар;

- дифференциалдык, инкременттик жана маржиналдык;

- прогноздоо үчүн: кыска, узак жана орто мөөнөттүү чыгымдар;

- пландоо үчүн: пландалчу жана пландалбачу чыгымдар;

- нормалдоо үчүн: белгиленген стандарттан жана нормадан ашып кеткен чыгымдар;

- уюштуруу үчүн: пайда болгон ордуна жана чөйрөсүнөн, иштин функциясынан жана жоопкерчилик чөйрөсүнөн;

- эсеп үчүн: - калькуляциялоо статьялары жана экономикалык элементтер, бир элементтүү жана комплекстүү, туруктуу жана туруксуз, негизги жана кошумча, түз жана кыйыр, азыркы жана бирдей убактагы чыгымдар;

- контролдоо үчүн: контролдончу жана контролдонбоочу чыгымдар;

- тууралоо үчүн: туураланчу жана туураланбоочу чыгымдар;

- кызктыруу үчүн: милдеттүү жана кошумча чыгымдар;

- талдоо үчүн: анык, пландык, стандарттык жана нормативдик, толук жана бөлүкчө, жалпы жана структуралык чыгымдар.

Жогорудагы чыгымдардын классификациясын тастыктап, айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө башкаруу эсеби үчүн, чыгымдардын эсебинин багыты боюнча топтоштурса болот. Иштин аймагын керектөөчүлөр өзүлөрү аныктап алышат.

Бирок, айыл чарбада чыгымдарды чогултуу боюнча жана кыска мөөнөттүү биологиялык активдерди эсепке алуу максатында ФОЭС, «советтик»

эсептик системаны жана отчеттуулукту колдонуп, чыгымдардын эсебин уюштурууда жана айыл чарбада продукциясын калькуляциялоодо төмөндөгү эки багытты бөлсө болот, алар: *өсүмдүк чарбасы* жана *мал чарбасы*.

Булар «Негизги өндүрүш» счетунда, «Мал чарба» жана «Өсүмдүк чарба» субсчетторунда эсепке алынып статьялар боюнча чогултулушу керек:

Таблица 2.1 - Айыл чарба продукция өндүрүүсүнүн чыгымдарынын классификациясы

№	Мал чарбасы	Өсүмдүк чарбасы
1	Материалдык чыгымдар: күйүүчү май, энергия	Материалдык чыгымдар: күйүүчү май, энергия
2	Эмгек акыга болгон чыгымдар	Эмгек акыга болгон чыгымдар
3	Социалдык төлөмдөр	Социалдык төлөмдөр
4	Тоют	Үрөн, айдалчу материалдар
5	Малды коргоо каражаттары	Жер семирткичтер
6	Негизги каражаттарга кеткен чыгымдар	Өсүмдүктөрдү коргоо каражаттары
7	Өндүрүштү уюштуруу боюнча кеткен жалпы чыгашалар	Негизги каражаттарга кеткен чыгымдар
8	Административдик чыгашалар	Административдик чыгашалар
9	Коммерциялык кредиттер боюнча пайыздар	Коммерциялык кредиттер боюнча пайыздар
10	Башка өндүрүш чыгашалары	Башка өндүрүш чыгашалары

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Международные стандарты финансовой отчетности [Текст]. – Бишкек: [б. и.], 2002. – 1240 б]

Азыркы шартта жогорудагы көрсөтүлгөн айыл чарбасынын негизги тармактарынын өндүрүш чыгымдарынан тышкары *транзакциялык чыгымдарды* да аныктап, классификацияга киргизүү талап кылат.

Тактасак, *транзакциялык чыгымдар* – бул сүйлөшүүлөрдү жана чечимдерди кабыл алууга, информацияларды иштеп чыгууга жана чогултканга, көзөмөлдөөгө жана келишимдерди юридикалык жактан коргоого кеткен чыгымдар.

Сатып алуу жана сатуу процессин жүргүзүү үчүн, товардын баасы, сапаты, тейлөө баасы, шарты жөнүндө, информация чогултулуш керек, ж.о.э. жолдошунун жоопкерчилигин көзөмөлдөш керек. Бул процесстер көптөгөн чыгымдарга жана жоготууларга алып келгендиктен *транзакциялык чыгымдар* – деп аталып калды.

Транзакциялык чыгымдар – чет мамлекеттик жана ата мекендик адистер тарабынан ар башкача түшүндүрүлөт. Бирөөлөр үчүн - көмүскө экономиканын

негативдүү нерсеси, ал эми экинчилер үчүн – информацияны издөөгө кеткен чыгымдар. Биздин оюбузча, трансакциялык чыгымдарды азайтыш үчүн, сүйлөшүүлөрдү жана келишимдерди туура жана так жүргүзүү керек, анткени операцияларды жүргүзүү мыйзам чегинде болбосо, чыгымдардын суммасы пландагандан да ашып кетиши мүмкүн.

Өздүк наркты эсептөө үчүн кайсы көрсөткүчтөр качан, эмнеге керек экендигин аныктап туруп, башкарууда өздүк нарктагы чыгымдын эсебин алып, өндүрүштөгү боло турган өзгөрүүлөргө карата методолгияны колдонгон туура. «Ошондуктан алдын ала чыгымдын эсебинин объектилерин белгилеп, топтоштуруп алып өздүк наркты башкаруунун маселелерин чечиш керек» - деп белгилейт П.С. Безруких. В.Ф. Палий бул аныктамага кошулат, бирок эсептин объектисинин топтору менен эсептөө ыкмасы так көрсөтүлбөгөнүн белгилейт.

Чыгымдын эсебинин объектисинин алгачкысы (элементтик) болуп, ар түрдүү өндүрүштүк операциялардагы эмгек жана материалдык ресурстардын сарпы, ар түрдүү машиналарды кармап иштеткенге, механизмдерге, жабдууларга, имарат жана курулуштарга, өндүрүштү башкарууга кеткен чыгымдар эсептелет. В.Ф. Палийдин чыгымды топтоштуруу белгилери эсептин объектиси болоору туура экендигин аныктагандыгы [98, 86-б.].

Өздүк наркты калькуляциялоодогу негизги методолгиялык учуру анын объектисин аныктоо жана талдоо. Илимий адабияттарда калькуляциянын объектисин продукциянын отчеттогу түрлөрү түзөт, ал негизинен керектөө наркка ээ болгон бир продукция. Мисалы, эт сүт, эгин, ж.у.с. И.А. Ламыкин «Эсептин объектиси – бул өсүмдүк, малдын түрлөрү ж.б. » - деп көрсөтөт [72, 21-22-бб.].

М.З. Пизенгольц тармак ичинде айрым малдын түрлөрүн жана топторун бөлүп көрсөтөт: ири мүйүздүү мал (сүт жана эт багытындагы) мал чарбачылык, кой чарбачылык жана канаттуулар [103, 128-129-бб.].

Биздин оюбузча калькуляциянын объектисин тандоодо өндүрүштү башкаруу боюнча иштин жыйынтыгын жана чыгымдын өлчөмүн чыгаруу

керек. Чыгымдын суммасын айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүү жана түшүмүн жыйноону болгону болжолдук эсеп менен чыгарууга болот.

Мал чарбасындагы чыгымдын эсебинин объектиси экиге бөлүнөт: малды багууга жана бордоого кеткен чыгымдар. Экөөнө эки башка эсеп жүргүзүлүп, жылдын аягында чыгым малдын жашына жараша бөлүштүрүлөт. Мисалы: 6 айга чейинки малга кеткен чыгым 30%, 70% чыгымдар бордогонго кеткен ар бир малдын башына жараша болот. Алар жыл бою бир счетто дебет боюнча «Негизги өндүрүш» счетунда чагылдырылат. Отчеттук жылдын аягында чыгымдарды: 35% - айыл чарба өсүмдүктөрүнө, 65% - мал чарбага, чыгымдарды айдоо аянттарына жана малдын башына жараша пропорционалдуу бөлүштүрүлөт. Айыл чарба өсүмдүктөрү, малдын топтору боюнча чыгымдын эсебинин объектисин аныктоо абдан эле оптималдуу (көпкө үмүттөндүрүүчү), анткени бөлүштүрүлүүчү чыгымдардын номенклатурасы азаят жана калькуляциялоо жеңилдейт.

Өндүрүш чыгымдары башкаруу эсебинин негизги объектиси, аларды өндүрүш процессинде, келип чыккан жеринде жана жоопкерчилигине жараша көзөмөлдөп туруш керек. Чыгымды рационалдуу топтоштуруу, эсебин так алуу үчүн алдын ала анын маңызын, чарбадагы ордун, маанисин аныктоо керек. Мисалы: П.С. Безруких чыгымдын жаралган жерин эсептин объектисин жана калькуляциялоонун объектисин бири биринен бөлүп карайт. Ошондо чыгымды цехте жаралат, эсептин объектиси - фаза, бөлүктөргө бөлүү, стадия – эсептеп, чыгымдын жаралганын объект – деп эсептесе, анда башка объектилерден бөлүп карайт.

В.Б. Ивашкевич чыгымдын жаралган жерин чыгашанын орду – деп, аларга: цех, бөлүктөрдү киргизет. Ал эми, борбордук чыгымдарга – жабдуунун топтору, машиналарды жана жумушчу орундарын киргизет. Бул жерде чыгымдын орду жана борбору деген түшүнүктөрдүн ортосуна чек коюлган. Чыгымдын ордуна алгачкы пайда болгон чыгаша борборлорунун жыйындысы эсептелет [47, 62-63-бб.].

С.А. Стуков борбордук жоопкерчиликке өндүрүштү коет, ал цехтен, участок, бригадандан турат, жана аны мастер, бригадирлер башкарат. Ар бир цех – борбор болуп эсептик – калькуляциянын бөлүмдүн ролун аткарат. Ушул сыяктуу эсептөөдө чыгымдын борбору жана анын жаралган жери деген терминдер илимдеги ордун табат [117, 8-б.].

Чыгымдын борбору – бул чыгымдын орду, ага чарбалык эсептеги уюмдар жооптуу [112, 5-б.]. Бирок *чыгымдын борбору* жана *жоопкерчилик борбору* экономикалык адабиятка калыптанып кире элек.

Түз чыгымдар чыгымдын эсебинин объектиисине кирет. Айыл чарба өсүмдүктөрүндө – үрөн, жер семирткич, кызмат акыга кеткен нарк, ал эми мал чарбада – жем-чөп, медикаменттердин наркы, кызмат акыга кеткен нарк кирет.

Изилдөө көрсөткөндөй түз жана кыйыр чыгымдын курамын туура аныктоого болот, бирок кыйыр чыгымдын эсебинин объектилерине бөлүштүргөндө объективдүүлүгү төмөндөп калат. Амортизация эсебин чыгарууда 50 % айыл чарба өсүмдүктөрүнө, 50 % мал чарбага колдонгон өндүрүш каражаттарына бөлүнөт. Эгин жыйнаган комбайындын амортизациясы баардык дан өсүмдүктөрүнө субъективдүү бөлүнөт, күйүүчү жана майлоочу майды дагы ушундай бөлүштүрүшөт.

Кошумча чыгымдардын номенклатурасынын курамы өтө эле көп, иш жүзүндө алар: кызмат акы, амортизация, эмгекти коргоо жана техникалык коопсуздук, командировка, конторага, почтага кеткен чыгымдардан турат. Көп жерлерде бригада, цех, фермадагы жалпы өндүрүштүк чыгашаларга өзүнчө эсеп жүргүзүшпөйт.

Эгерде кошумча чыгашалар кыскартылса изилдөө көрсөткөндөй бухгалтердик эсептин информациялык жана талдоо мүмкүнчүлүгү азаят, жетекчилердин жеке жоопкерчилиги төмөндөйт, анын негизинде чыгымды топтоштуруп эсептөөгө мүмкүн эмес, демек чыгымды башкарууга дагы болбойт. Калькуляциялык чыгымды тигил же бул белгисине карата кошумча чыгашаны пропорционалдуу бөлүштүрүү керек экенин изилдөө көрсөттү. Фермердик, бригадалык жана цехтик чыгашалар өндүрүштө иштегендердин

кызмат акысынын суммасына пропорционалдуу бөлүнөт. Тармактык жалпы өндүрүштө – түз чыгымдын суммасына пропорционалдуу болот жана андан: айыл чарба өсүмдүктөрүндө - үрөндүн, мал чарбасында – жем – чөптүн, өнөр жай өндүрүшүндө – чийки заттардын, материалдардын, жарым фабрикаттардын наркы кемитилет.

Биз изилдеген айыл чарба ишканаларында, фермердик (дыйкан) чарбаларда кошумча чыгашаны бөлүштүрүү туура жүргүзүлгөн. Айрым эле учурларда номенклатуралар аз жерлерде андай эсептөө болгон эмес.

Баардык изилдеген чарбаларда айыл чарба тармактарында экономикалык мазмундары окшош чыгымдар бир статьяга топтолот, регистрда жылдын башынан катталып, отчеттук мезгилде кийинкиге чейин иштин тейлөөнүн, өздүк нарктын калькуляциясын эсептегенге колдонулат. Статьялар көп жана информациялары жетиштүү. Мисалы: статьялар «Үрөн», «Жер семирткичтер», «Күйүүчү май жана нефтпродуктулары», «Тоют», «Эмгек акыга болгон төлөмдөр» жана «Электрэнергия» баардык тармактарга тиешелүү. Негизги каражаттарда чыгымдар көп өлчөмдө болгондуктан өзүнчө «Амортизация» статьясы менен кетет. «Башка чыгымдар» статьясында жогорудагы статьяларга кошулбаган чыгымдарды камтыгандыктан көрсөткүчү жогору. Мисалы анын ичине «Тейлөөлөр», «Салык төлөмү», «Сууга төлөм» ж.у.с. чыгымдар кирет. Көбүнчө мезгил мезгили менен кеткен чыгашалар кирет. Дары дармек, эмдөөлөр «Малды коргоо» статьясына кириш керек.

«Башка чыгымдардын» курамын туура эмес аныктагандыктан алардын өздүк нарктагы үлүшү, биздин талдоодо 26-40% жетет. Жыйынтыгында ар бир статья боюнча өздүк нарктын курамын жана структурасын объективдүү талдоого мүмкүнчүлүк чектелет. Изилдеп жаткан айыл чарба ишканаларында чыгымдын статьяларын топтоп, алардын канчалык деңгээлде теориялык жана практикалык жактан туура экендигин Ысык-Көл облусундагы «Заря» үрөнчүлүк айыл чарбасынын чыгымдарынын классификациясында карап көрдүк.

Таблица 2.4 - Ысык-Көл облусундагы «Заря» айыл чарба үрөнчүлүк кооперативендиги (АҮК) 2017-жылынын чыгымдарынын тизмеги

№	Өсүмдүк чарбасындагы чыгымдардын эсебинин статьялары	% салыштырмалуу салмак	№	Мал чарбасындагы чыгымдардын эсебинин статьялары	% салыштырмалуу салмак
1	Эмгек акыга болгон төлөмдөр	14,2	1	Эмгек акыга болгон төлөмдөр	18,6
2	Үрөн	16,2	2	Тоют	47,4
3	Жер семирткичтер	14,0	3	Күйүүчү май жана майлоочу нефтпродуктулары	3,5
4	Күйүүчү май жана майлоочу нефтпродуктулары	10,1			
5	Электрэнергия	0,8	4	Электрэнергия	2,2
6	Амортизация	0,8	5	Амортизация	2,2
7	Жана башка чыгымдар	39,8	6	Жана башка чыгымдар	26,1
	Баардыгы	100,0		Баардыгы	100,0

Булак: «Заря» АҮК жылдык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Белгиленген чарбанын өндүрүш чыгымдарынын кээ бир статьялары өтө жалпыланганы эсептин тактыгына жана өздүк нартын түз аныкталышына жол бербейт. Буга мисал болуп, «Жана башка чыгымдар» статьясын алсак болот. Бул статьяда өсүмдүк чарбасынын 39,8%, мал чарбаныкы 26,1% түзгөнү далил болот.

Агроөнөржай комплекстерде жана башка тармактарда чыгымдын классификациясы изилдеген жыйынтыкты жалпылап, чыгымдын классификациясынын негизинде бирдей методолгия колдонулганын белгилей кетүү керек: негизги, кошумча, чыгымдын элементтери, чыгымдын статьялары.

Көпчүлүк ишканаларда чыгымдар чыгымдын эсебинин объектисинин салты боюнча жыйналып, белгилүү бир белгилери боюнча төмөнкүдөй классификацияланат:

1. *Чыгымдын чыккан жери* – өндүрүштүн структуралык бөлүктөрү.
2. *Жоопкерчиликтин борборлору* - бригадалар жана жоопту адамдар.
3. *Чыгымды алып жүрүүчүлөр* - продукциянын түрлөрү, ар кандай деңгээлдеги даярдалган жарым фабрикаттар, жумуш жана тейлөөлөр наркы боюнча өздүк наркынын информациясы менен.

4. *Чыгымдын борборлору* - алгачкы өндүрүштүк жана тейлөөчү бирдиктер.

Айыл чарба продукциясынын белгилүү бөлүгүн чарба өзүнө керектейт, жардамчы өндүрүш дагы тейлөө көрсөтөт. Ошондуктан счетторду жабуу айыл чарбада көп кыйынчылыктарды жаратат.

2.2. Айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын калькуляциялоо

Айыл чарбада эффективдүү башкаруу үчүн дыйкан (фермердик) чарбанын, кооперативдердин жалпы чыгымдары тууралуу информация эле керек болобостон, ар бир продукцияга кеткен чыгымдар жөнөүндөгү маалымат керек.

Нарк менен *өздүк нарк* экөө бири бири менен байланышкан экономикалык категория экендигин окумуштуулар Ю.Д. Корнилов, Я.Н. Кагнердин, М.З. Пизенгольцтун эмгектеринде көрсөтүлгөн.

Калькуляциялоо – бул продукцияны сатуудагы жана өндүрүштөгү чыгымдардын эсебинин акыркы этабындагы, продукциянын өздүк наркын экономикалык эсептөө системасы, ж.о.э. чарбаны башкаруудагы эң негизги процесси. Ушул этапта чыгымдар топтолуп, чыгарылган продукциянын көлөмү менен салыштырылып, ар бир өндүрүлгөн продукциянын кеткен чыгымы аныкталып, өздүк наркы аныкталат.

Баштапкы маанисинде, *калькуляцияны* - чыгымдардын комплекси, ал эми *калькуляциялоону* – аныктоо процесси катары түшүнүшкөн. Орус тилинде «калькуляция» деген сөз XIX – кылымдын экинчи жарымында пайда болгон. Калькуляциянын теориясын негиздөөчүлөрдүн бири Р.Я. Вейцман - «*Калькуляцияны* – бул өндүрүштөгү чыгымдын канча өлчөмү буюмдардын баасына кошуларын эсептеп аныктоо» - деп көрсөткөн [32, 72-б.].

Калькуляцияга негиз салган окумуштуулар: В.И. Стоцкий, А.Р. Рудановский, А.М. Галаган, А.А. Афанасьев, Я.В. Соколов жана И.А. Ламыкиндин, К.Друринин, Ч.Т.Хорнгрен, Дж. Фостердин эмгектери зор.

Ата мекендик окумуштуулардан профессор М.И.Исраиловдун эмгегинде – «Калькуляциялоо: өндүрүш процессинде алынган конкреттүү продукциянын түрлөрүнүн өздүк наркынын пайда болуусун изилдөөгө; чыгымдардын накта манисин, пландык мааниси менен салыштырууга; ишканалардын конкреттүү продукцияларына кеткен чыгымдарды, ошол эле продукцияны өндүргөн атаандаштардын чыгымдары менен салыштырууга; ар бир продукциянын түрүнө бааны коюуга; жаңы продукцияны өндүрүүдө түшүнүктүү чечим кабыл алууга жана суроо-талап болбогон продукцияны өндүрүштөн алып салууга мүмкүндүк берери» - каралган. Ушул эле эмгекте калькуляциялоонун бизге ылайык келген төмөнкү маселелери каралган:

1. Калькуляциянын объектисин орнотуунун экономикалык түшүнүгү – бул өндүрүштөгү өздүк наркы эсептелүүчү өзүнчө өндүрүлгөн продукция.
2. Өндүрүштөгү чыгымдардын так жана экономикалык түшүнүктүү эсеби.
3. Өндүрүлгөн продукциянын сапатынын жана көлөмүнүн эсеби.
4. Ресурстарды колдонууда контроль жүргүзүү (материалдык, эмгек ж.б.), башкарууда жана өндүрүштү камсыз кылууда чыгашалардын көрсөтүлгөн сметасын сактоо.
5. Продукциянын өздүк наркын төмөндөтүү боюнча ишканаланын ишинин жыйынтыгын аныктоо.
6. Продукциянын өздүк наркын төмөндөтүү боюнча резервин аныктоо.

Калькуляциялоо процессине: калькуляциялык статьялардын номенклатурасы, объектилери жана бирдиктери, техникасы, өзүнчө калькуляциялык объектилерге чыгымдарды киргизүү методикасы, өзүнчө продукциянын өздүк наркын эсептөө тартиби жана калькуляциялык баракты ирээттөө иштери кирет.

Калькуляциялоо - бааны туура иретке келтирип, ар бир продукциянын рентабелдүүлүгүн, өндүрүлгөн продукциянын жыйынтыгын, өзүн өзү актоодо

жана капиталдык салымдын натыйжалуулугун эсептөөдө чоң ролду ойнойт жана төмөнкү *принциптер менен* уюштурулат:

1. Отчеттук мезгилде алынган жана киргизилген *киреше* жана *чыгашалар*;
2. Отчеттук мезгилге *киргизилбеген киреше* жана *чыгашалар*;
3. Капиталдык салым боюнча жана продукцияны өндүрүүдөгү чыгымдардын өзүнчө эсеби;
4. Продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун методикасын жана ыкмасын түшүнүктүү тандоо.

Калькуляциянын объектисине И.Н. Белый жана А.П. Михалкевич кеңири түшүнүк беришкен. Алардын эмгегинде: «Калькуляциянын объектисине өндүрүштүн, көрсөтүлгөн эмгектин (тейлөөнүн) өздүк наркы эсептелүүчү бирдей продукциянын (тейлөөнүн) тобун же конкреттүү түрүн киргизишкен. *Калькуляциялоо объектисин* өлчөө үчүн продукциянын өздүк наркын эсептөө максатында *калькуляциялык бирдиктер* б.а. – бул калькуляциялык объектилердин көлөмүн билдирүүчү өлчөө бирдиги:

- объектиси (продуктуну) өлчөөнүн натуралдык бирдиги, анын сапатын эсептебегенде (100 түк чөп, 1 тонна буудай, 100 литр сүт);

- объектиси (продуктуну) өлчөөнүн натуралдык бирдиги анын сапатын эске алганда (жем-чөптүн сапаттуулугу, сүттүн майлуулугу);

- эмгекти өлчөө бирдиги (киловатт-саат, иш күн, машина-күн) [24, 72-б.].

Чет элдик чыгымдардын эсеби жана калькуляциялоо практикасында калькуляциянын объектиси катары, «эквиваленттик бирдик» термини колдонулат.

А.Д. Шеремет «Буюмдардын санын өлчөөгө, толук бүтпөгөн буюмдарды кайра эсептөөнүн жардамы менен шарттуу даяр буюмдардын белгилүү бир мезгилде даяр болгон продукциянын шарттуу бирдигин колдонуу мүмкүнчүлүгү бар» - деп белгилеген [134, 68-69-бб.].

Калькуляциянын бирдигин топтоо өндүрүлгөн продукция менен түшүндүрүлөт. Алар: *негизги (основной)*, *коштоочу (сопряженной)* жана

жардамчы (побочный) продукция. Негизги продукция эң маанилүү жана негизги өндүрүштөн алынат. Негизги продукцияны өндүрүүдө алынган, бирок маанилүү болбогон продукция – *жардамчы* деп аталат. Айыл чарбасында аларга: буудай, арпанын саманы, чар; сүттөн: быштак; мал чарбасында; кык, тери ж.б. кирет. Ал эми, негизги продукцияны өндүрүүдө алынган продукция жана жогорку керектөө катмарына ээ болгон, негизги продукция менен тең катар боло албаган продукция *коштоочу* болот. Аларга сүт багытындагы багылып жаткан уйлардын курсагындагы музоосу кирет. Эгерде өндүрүш процессинде бир нече тең катар мааниге ээ продукциялардын түрүн алсак анда аларды биздин көз караш менен *чогуу өндүрүлгөн продукция* деп атасак болот. Көп жылдык чөптөрдү өстүрүүдө алардан кургак чөп, силоско жашыл боюнча жана үрөнгө алсак болот. Жогорудагыларды эске алып калькуляциянын объектилерине: негизги, жардамчы, коштоочу жана чогуу өндүрүлгөн продукция деп бөлсөк болот. Бирок калькуляциянын бирдик топтоосу кошумча өндүрүлгөн продукциянын объектиси катары эсептегенге шарт түзбөйт. Ошондуктан калькуляция бирдигин төмөндөгүдөй топтоого туура келет:

1. Объектини (продуктуну) өлчөөнүн натуралдык бирдиги, анын сапатын эсептебегенде;
2. Объектини (продуктуну) өлчөөнүн натуралдык бирдиги анын сапатын эске алганда;
3. Эмгекти өлчөө бирдиги;
4. Продукциянын шарттуу бирдиги.

Бирдей мааниге ээ болгон продукцияларга чыгымдарды бөлүштүрүү процесси *калькуляциянын ыкмасы* деп аталат, анын өздүк наркын эсептөөнүн акыркы стадиясынан келип чыкпастан, калькуляциялык операциялардын ирээттүүлүгү менен классификацияланышы жети ыкмадан турат:

1. Түз белгилери менен эсептөө калькуляциялоо;
2. Чыгымдардын суммасын калькуляциялоо;
3. Чыгымдарды чыгарып салууну калькуляциялоо;
4. Коэффициенттик калькуляциялоо;

5. Пропорционалдык калькуляциялоо;
6. Комбинировалдык калькуляциялоо;
7. Нормативдик калькуляциялоо ыкмалары [75, 95-б.].

Калькуляциялык операциялардын ирээттүүлүгү – калькуляция усулдарынын топтоолорун салыштыруу негизги мүнөзү. Бул бир учурда чыгымдарды продукциянын көлөмүнө бөлүп жиберүү, кийинкисинде чыгымдарды болжолдуу суммалоо, ал эми үчүнчүсүндө манилүү эмес продукциялардан чыгымдарды чыгарып салуу жолу менен калькуляциялануучу чыгымдар эсептелет. Ал эми көптөгөн авторлор калькуляциялоонун усулун төмөндөгү топторго бириктиришип, колдонуу чөйрөлөрүн сунушташат:

Таблица 2.5 - Өздүк наркты калькуляциялоонун усулдарын колдонуу чөйрөлөрү

№	Өздүк наркты калькуляциялоонун усулдары	Колдонуу чөйрөсү
1	Түз калькуляциялоо	Жардамчы продукция керектүүлүк мүнөзгө ээ болбогон өндүрүштөрдө (курулуш, автотранспорт) колдонулат.
2	Продукциянын түрлөрүнө чыгымдарды болжолдуу бөлүштүрүү же жөнөкөй эсептөө	Негизги, кошумча жана жардамчы продукцияларды алууга багытталган өндүрүштөрдө колдонулат, же болбосо жалпы чыгымдын суммасын алынган продукциянын көлөмүнө бөлүп жиберилет.
3	Коэффициенттик эсептөө	Чыгымдарды продукциянын түрүнө коэффициенттин жардамы менен бөлүп жиберүү жолу менен аныкталат.
4	Чыгымдарды экономикалык түшүндүрүлгөн базанын негизинде пропорционалдуу бөлүштүрүү	Түшүндүрүлгөн экономикалык базанын негизинде, чыгымдар бир өндүрүштөн алынган продукциялардын түрлөрүнө бөлүнүп жиберилет. Мисалы, кошумча чыгымдарды өндүрүш жумушчуларынын маянасына пропорционалдуу бөлүп жиберүү. Мындай ыкма негизги жана кошумча продукциянын өздүк наркын эсептөөдө колдонулат.
5	Чыгымдарды алына турган продукциянын сапаттуу мүнөздөрүнө ылайык бөлүштүрүү	Чыгымдар продукциянын сапаттуу мүнөздөрүнө ылайык бөлүштүрүү жолу менен аныкталат. Мисалы, картофелдин ар түрдүү сортундагы крахмалдын маңызы. Бул ыкма кошумча өндүрүлгөн продукциялардын өздүк наркын аныктоодо колдонулат.
6	Айкалыштырган усул	Кээ бир жогоруда көрсөтүлгөн калькуляция ыкмаларынын же ирээттүүлүгү менен жүргүзүлөт.

Булак: автор тарабынан түзүлдү [38]

Калькуляциялоонун усулдарын изилдөө калькуляциялык операциялардын иреттүүлүгүнүн баардык варианттарын аныктаганга жардам берди, ошонун

негизинде колдонулуучу калькуляциянын ыкмасы калькуляциянын объектисин аныктоого жана калькуляциянын усулна көз каранды экендигин көрсөтө алдык.

Продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо ыкмасы – өндүрүш чыгымдарын чагылдыруу, продукциянын бирдигине чыгымдарды кошуу, өзүнчө продукциянын түрүнүн (иш, тейлөөлөрдүн) же бирдигинин нарк өздүк наркын аныктоону камсыз кылуучу документтештирүү.

Продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо методикасы технологиялык процесстердин мүнөзүнө көз каранды. Продукциянын өздүк наркын аныктоодо жалпы чыгымдардын суммасынан жыл аягындагы бүтө элек өндүрүш чыгымдарынын суммасын жана баалого кабыл алынган жардамчы продукциялардын суммасын алынып салынат.

Продукциянын өздүк наркына ички факторлордон башка сырткы факторлор дагы таасирин тийгизет, мисалы: коммуналдык тейлөөлөр, транспорт, сатып алуучулардан ишкананын алыстыгы, сатылып алынган чийки заттардын жана материалдардын сапатынын начардыгы, өндүрүлгөн продукциялардын атаандаштык жөндөмдүүлүгү ж.б.

Жыйынтыгында бизге колдонгонго ылайыктуу болгон калькуляциянын ыкмаларынын төмөнкү классификациясына таяндык:

1. Калькуляциянын объектиси боюнча: а) негизги; б) негизги жана коштолуучу; в) чогуу өндүрүлгөн продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо.

2. Калькуляция усулдары боюнча:

а) түз калькуляциялоо;

б) продукциянын түрлөрүнө чыгымдарды болжолдуу бөлүштүрүү: жөнөкөй эсеп; коэффициенттик эсеп; экономикалык база түптөлгөн боюнча чыгымдарды пропорционалдуу бөлүү; алынуучу продукциянын сапаттуу мүнөздөмөсүнө байланыштуу чыгымдарды бөлүштүрүү; айкалышкан эсеп.

Жыйынтыгында биз калькуляцияны багыты боюнча классификацияладык:

Таблица 2.6 - Калькуляциянын багыты боюнча классификациясы

№	Калькуляциянын бөлүнүшү	
1	Убакытка карата	
а)	болжолдуу:	<p>а) <i>проекттик калькуляция</i> – бул жаңы продукциянын түрөлүн өндүрүүгө, жаңы курулушка багытталган.</p> <p>б) <i>пландык калькуляция</i> – бул өздүк нарк сырьё, материалдардын, эмгек чыгымдарынын нормасынын негизинде эсептелет.</p> <p>в) <i>сметалык калькуляция</i> – бул пландык калькуляциянын бир түрү, тейлөө көрсөтүүчү ишканаларда колдонулат.</p> <p>г) <i>нормативдик калькуляция</i> – белгилүү бир датага нормативдик негизде түзүлөт. Калькуляция бир эле жолу бир конкреттүү заказга түзүлөт. (Бул калькуляция боюнча төмөндө да сөз кылабыз.)</p>
б)	отчеттук калькуляция	
2	Чыгымдардын көлөмүнө карата кошулуучу	
а)	кыскартылган өздүк нарк – түз чыгымдар менен түзүлөт, негизинен материалдык жана эмгек чыгымдардан.	
б)	өндүрүштүк өздүк нарк – өндүрүш чыгымдары менен аныкталат, жалпы өндүрүш чыгымдарын камтыйт.	
в)	толук өздүк нарк – негизинен ишкана боюнча жалпы эсептелет. Финансылык отчеттун экинчи формасы боюнча түзүлөт: Сатылган продукциянын өздүк наркы+соода чыгымдары+жалпы административдик чыгымдар= операциялык чыгымдар.	
3	Көрсөткүчтөрдү деталзациялоо даражалары боюнча	
а)	чоңойтулган – акчалай түрүндө чыгымдардын статьяларынан түзүлөт.	
б)	деталдаштырылган – өзүнчө чыгымдардын статьялары чечмелениши менен деталдаштырылып түзүлөт.	
4	Эсептөөнүн бүтүшү боюнча:	
а)	азыркы калькуляция – заказдын бөлүкчөлөрү боюнча ай сайын, квартал сайын түзүлөт. Мындай калькуляциянын көрсөткүчтөрү күнүмдүк иште колдонулат, жана оңдолуп, толукталып турат.	
б)	акыркы (отчеттук) калькуляция – заказдын өткөрүлүп берилиши жана иштин бүтүшү боюнча түзүлөт. Мындай калькуляция финансылык жыйынтыктарды аныктаганга колдонулат жана өзгөрткөнгө болбойт.	

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Исраилов, М.И. Бухгалтерский финансовый учет [Текст] / М.И. Исраилов. – Бишкек: Турар, 2012. – 480-б.]

Жогоруда сөз кылган нормативдик калькуляциялоо ыкмасы, б.а. стандарт-костинг ыкмасы И.Г. Дарнас, Г.Эмерсон, өзгөчө Дж.Ч. Гаррисондор бул ыкманы 1911 – жылы мээлей чыгаруучу фабрикада ойлоп таап жана өркүндөтүшкөн, Россияда нормативдик калькуляция 1929 – жылы киргизилген.

Айыл чарба ишканалары дан-эгиндер продукцияларынын, кээ бир техникалык багыттагы өсүмдүктөрдүн (күн карама ж.б.), картофелдин, тамыры тоют катары колдонулчу өсүмдүктөр, аларды жыйноого жана иштетүүгө кеткен баардык чыгымдар өздүк наркты аныктоодо дан-эгиндерине,

картофелдин буурчагына жана тамыры жемиш өсүмдүктөргө (кызылча, сабиз) ыйгарылат. Самандын, жүгөрүнүн сабагынын, тамыры жемиш өсүмдүктөрдүн жалбырагынын, капустанын жалбырагынын ж.б. өздүк наркын аларды үйгөнгө, түктөгөнгө, жыйнаганга, ташыганга ж.б. жумуштарга кеткен чыгымдар аркылуу аныкталат. Мындай айыл чарба тармагындагы продукциялардын өздүк наркын жөнөкөйлөтүп аныктоо биздин оюбузча толук жана так деп айтуу туура эмес.

Көптөгөн сунуштарда негизги бири биринен айырмаланган беш калькуляция ыкмаларын белгилей кетсек болот: түз эсептөө, чыгымдарды суммалоо, чыгаруу, бөлүштүрүү, нормативдик ыкмалар боюнча айыл чарбада чыгымдарды суммалоо ыкмасын колдонууну сунуштадык. Анткени, чыгымдарды убактылуу мезгили, процесси, чеги, иши боюнча аныктап, жыйынтыкталат жана ар бир продукцияга тиешелүү чыгымдар бөлүштүрүлөт. Биз сунуштаган объектени аныктоо жана чыгымдардын эсеп системасы, алардын ар кандай белгилери, статьялары, элементтери менен топтоо варианты өсүмдүк жана мал чарбада колдонууга сунуштадык. Чыгымдардын эсебинин попроцесстик ыкмасында акыркы даяр продукциянын (негизги, жардамчы, кошумча) өздүк наркын, бүтө элек өндүрүштүн өздүк наркын, технологиялык процесстердин иштерин, чийки продукциялардын өздүк наркын, транспорт чыгымдарын жана кайра иштетүүгө кеткен баардык чыгымдарды суммалоо жолу менен аныктадык.

Мындай калькуляция процессинин ирээтүүлүк технологиясы, багыты боюнча чыгымдарды максималдуу ыйгаруунун б.а. продукцияны өндүрүүдө чыгымдардын анык дал келүүсүнүн негизинде продукциянын өздүк наркын так аныктоого мүмкүндүк берерин түшүндүрдүк.

Азыркы күндө профессор М.Исраиловдун эмгектеринде белгиленгендей калькуляциялоонун бир нече ыкмалары бар. Алардын бири: *Жөнөкөй түз ыкмасы*. Бул ыкма бир эле продукциянын түрү өндүрүлчү, жарым фабрикалардын жана даяр продукциянын запастары пайда болбогон же

болбосо чектелүү гана өлчөмдө пайда болгон өндүрүштүк жана өндүрүштүк эмес чөйрөдө колдонулат жана ал төмөндөгү мааниге ээ:

- чыгымдардын эсебинин объектиси калькуляция объектисине дал келет;
- продукциянын бирдик наркы накталай өндүрүлгөн буюмдардын калькуляциясынын статьяларынын чыгымдарынын суммасына бөлүү жолу менен аныкталат;
- жардамчы тейлөөлөрдүн жана башка өндүрүштөрдүн наркын эсептөөдө колдонулат.

Продукциянын өздүк наркын эсептөө үчүн төмөндөгү формуланы колдонууну *сунуштайбыз*:

$$\text{ПӨН} = \text{ПТМС} + \text{ПТЭС} + \text{ӨКЧ} : \text{ПС} \quad [48, 483-б.]$$

ПӨН – продукциянын өндүрүштүк наркы;

ПТМС – продукцияга кеткен түз материалдык чыгымдар;

ПТЭС – продукцияга кеткен түз эмгек чыгымдар;

ӨКЧ – өндүрүштүк кошумча чыгымдар;

ПС – продукциянын саны.

Продукциянын бирдигинин өздүк наркын эсептөө, өндүрүш наркын ошол мезгилдеги өндүрүлгөн продукциянын санына бөлүп жиберүү жолу менен эсептелет.

Кыргызстандын айыл чарба тармагындагы түзүлүштөр бүгүнкү күндө эсеп – кысаптын ар кандай формаларын жана деңгээлдерин колдонууда. Бул маселеде эң көйгөйлүүсү дыйкан (фермердик) чарбаларындагы эсеп-кысап схемасынын абалы жана алардын ыңгайлуу пайдаланылышы.

Ал эми *буюртма боюнча калькуляциялоо ыкмасы* – конкреттүү буюртманы даярдоодо колдонулат. Окумуштуулар буюртма боюнча калькуляциялоо ыкмасын оор өнөр жай жана курулуш тармактарында колдонууну сунушташат. Ошондуктан биз дагы ушундай пикирге кошулуп, бул ыкманы айыл чарбада, өзгөчө дыйкан (фермердик) чарбаларда колдонуу бир топ ыңгайсыздыкты жаратат жана көп жагынан туура келбейт деген ойду сунуштайт элек. Мисалы айыл чарбада картошканын жаңы үрөнүн, мал

чарбасына таза кандуу кулунду, же жаңы пароданы ала турган болсо, колдонсо болот.

Процесс боюнча калькуляциялоо ыкмасы – өндүрүү процесси бир нече баскычтан турган ишканаларда колдонулат. Калькуляциянын объектиси - ар бир бүткөн бөлүктүн продукту боюнча аналитикалык эсеп жүргүзүлөт, чыгымдар учурдагы эсептер менен продукциянын түрү боюнча эмес, өндүрүү этабы менен бир нече түрдүү продукцияларга чогуу берилет. Негизинен бул ыкма массалык түрдө бирдей продукция, бирдей тейлөөлөр көрсөтүлүп түз жана кошумча чыгымдар кайталана берген тармакта колдонулат.

Биздин оюбузча бул ыкманы айыл чарба ишканаларында өзгөчө нан бышырган, сүт продуктуларын өндүргөн цехтеринде колдонсо болот. Ак-Суу районунда «Заря» кооперативи өндүрүлгөн өсүмдүк, мал чарба продукцияларына өзүнүн талабы боюнча ыңгайлуу түз калькуляциялоо ыкмасын колдонуу практикасы бар, ошондуктан жаңы ыкманы бул кооператив тез эле өздөштүрөт деген ойдобуз. Ысык-Көл облусунда бүгүнкү күндө жалпысынан 37247 айыл чарба субъектилери катталган. Алардын ичинен Ак-Суу районундагы «Заря» үрөнчүлүк айыл чарба кооперативи (АҮК), «Чельпек» дыйкан (фермердик) чарбасы, «Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясы» жана «Рейна-Кенч» айыл чарба ишканасы, Тоң районундагы «Айкол» үрөнчүлүк айыл чарба кооперативи (АҮК), Жети-Өгүз району боюнча «Оргочор тажрыйба кой чарба станциясы», «Ак-Жол» Минитехсервис (МТС), «Муратчан» кооперативи, Түп району боюнча «Преображенское» жана «Эльдияр» дыйкан (фермердик) чарбалары, Ысык-Көл району боюнча «Шумкар-Ысык-Көл кушканаттуулар фабрикасы (ЫККФ)» Ачык акционердик коому (ААК), Чолпон-Ата шаарындагы «Жылкы заводу», «Багринцева» фермердик (дыйкан) чарбалары айыл чарбада көп ийгиликтерди жаратып келе жатышат, ошондуктан биздин илимий ишибизде булардын иштерине көбүрөөк таяндык.

Мал чарбада алынган биологиялык активдеринин өздүк наркын калькуляциялоону карап көрсөк: багып өстүргөнгө жана күндө кеткен тейлөөлөрдүн нормативдик (пандык) чыгымдарынын эсебинен түзүлөт.

Биологиялык трансформацияга карата тармак ичинде бир эле эсепке алынган нормативдик (пандык) өздүк наркта кошумча алына турган биологиялык активдин өздүк наркы аныкталат. Мисалы: негизги сүт берүүчү үйүр малда музоолордун жана пландуу алынуучу сүттүн өздүк наркы, кой короодо – козу, сүт, жүн ж.б. өздүк наркы аныкталат ж.у.с.

Нормативдүү (пандуу) өздүк наркты эсептөөнүн ыкмасында кошумча биологиялык активдердин бирдигинин, анын санын, массасынын өзгөрүшүн (тирүү салмак кошулуу) аныктоо мал чарбанын тармагына, багытына жараша болот. Мал чарбада нормативдүү (пандуу) өздүк наркты эсептөөнүн объектиси төмөнкүлөр:

- алынган биологиялык актив боюнча – бир баш төл (музоо, торопой, козу, улак, кулун, баалуу терилүү жаныбарлардын күчүктөрү) же чыккан жөжөлөр; малдын тирүү салмагынын 1 ц. өсүшү - таразага тартканда, наркынын өсүшү (бакканга карата) - таразага тартпай эле малдык баардык түрлөрү;

- алынган продуктуга карата – 1 ц. сүт, жүн, бал, воск, товардык балык; 1 млн. даана личинка, жаш балык; 1 жумуртка же 1 кг. жумуртка; 1 тери;

- биологиялык активдердин ар бир тобу боюнча (мал же канаттуу) – 1 малды, канаттууну бакканга бир жем-чөп кеткен күн.

Буларды эсептөө 7310 «Айыл чарба өсүмдүгү» счетун жапкандан башталат жана мал чарбада колдонгон жем-чөптүн өздүк наркынын айырмасын отчеттук жылдын түшүмүнөн кемиткендеги айырманы алып салуу керек. Өлгөн жаш малдын же байлоодогу ири малдын түрү жана тобуна жараша чыгымдары чыгашаланат. Ушул учурга 1633 «Жардамчы өндүрүш», 1699 «Жалпы өндүрүш, чарба чыгашалары» счеттору жабылып 7320 «Негизги өндүрүш» счетуна жазылат.

Накта өздүк наркты эсептегенде өлгөн жана союлган малдын продуктусунун массасы эсептеп чыгарылбайт жана тиешелүү топторго жазылат. Негизги жана жардамчы продуктунун өздүк наркын эсептегенде

жалпы чыгымдын мал чарбада жардамчы продуктуну: кык, жараксыз жүн, тыбыт, мүйүз, тери чыгарылып эсепке кирбейт.

Кыктын өздүк наркын эсептөө малдын астына төшөлгөн чөп, саман, кыктан тазалоого кеткен суу, транспорттоо, кык жыйнаган жайга жеткирүүгө кеткен чыгымдардын негизинде эсептелет. Так эсеби алынбаса нормативдик саны менен эсептелет. Жаңы кык кургаган деңгээлине жараша шарттуу түрдө кабыл алынган коэффициент менен эсептейбиз. Бир тонна кыктын өздүк наркы төмөндөгү формула менен эсептейбиз:

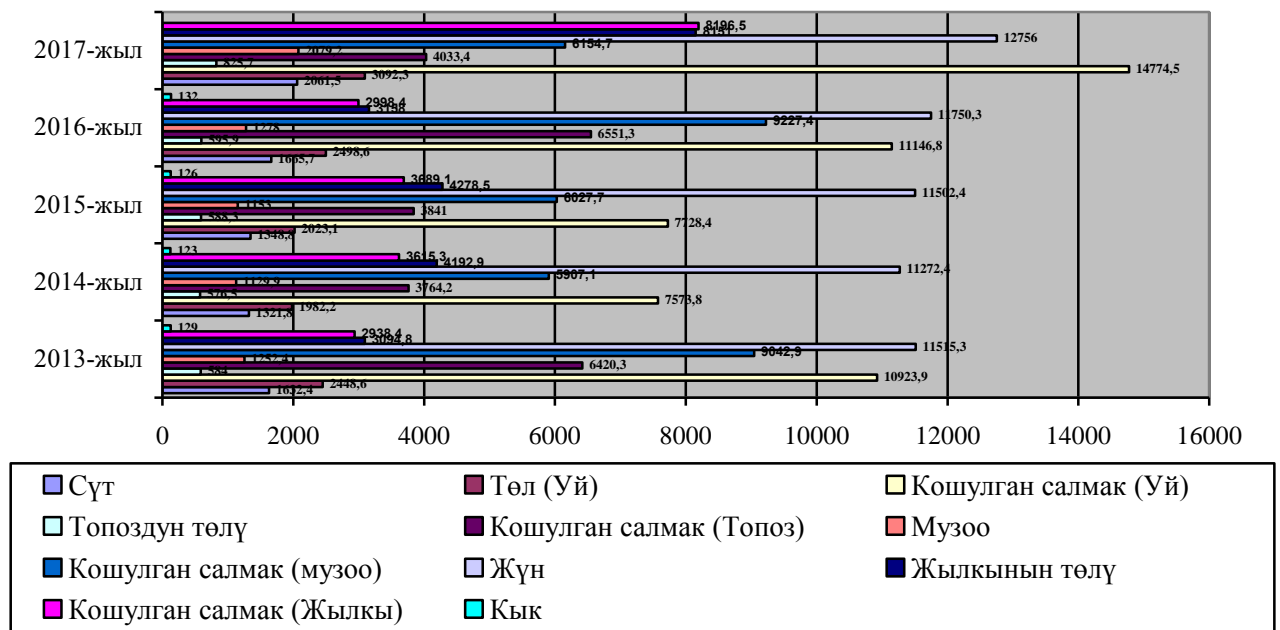
$$1 \text{ тонна кык} = \text{Чыгымдын жалпы суммасы} / \text{Физикалык массасы}$$

Анда, «Заря» кооперативинин 2016 – жылдагы 1 тонна кыктын өздүк наркы = $1488438:11272=132,0$ сомду түзөт, таблица 2.7 карайбыз (ТИРКЕМЕ 2).

Калган жардамчы: жүн-шакшак, канат, жал, куйрук кылдары, мүйүз, туяк, сатууга туура келген баа менен эсептелип тиешелүү топтун сарпын азайтууга киргизилет. Ар бир малды, канаттууну бакан күндүн өздүк наркы баардык чыгымдын суммасын жем-чөп берген күндүн санына бөлүп малдын, канаттуунун тиби, тобу боюнча чыгарылат. «Заря» кооперативинин мал чарба продукциясынын өздүк наркын аныктоону карата 2.7 таблицадан сунуштайбыз (ТИРКЕМЕ 2). Анда өздүк наркты калькуляциялоодо түз ыкма колдонулат: Мал бакканга кеткен чыгымдын жалпы суммасын, малдын санына бөлүп жиберүү жолу менен аныкталат. Мисалы: $(5195487/3852,03)= 1348,8$ жолу менен продукциянын бирдигинин өздүк наркын алабыз.

Таблицада мал чарба тармагы боюнча ар бир продукциянын өздүк наркы жыл сайын жогорулаганы көрүнүп турат, өзгөчө топоздун жана жылкынын төлдөрүнүн өздүк нарктары 2017-жылы өскөнү жана музоолор менен топоздордун кошулган салмактарынын өздүк нарктары төмөндөгөнүн диграммада бердик:

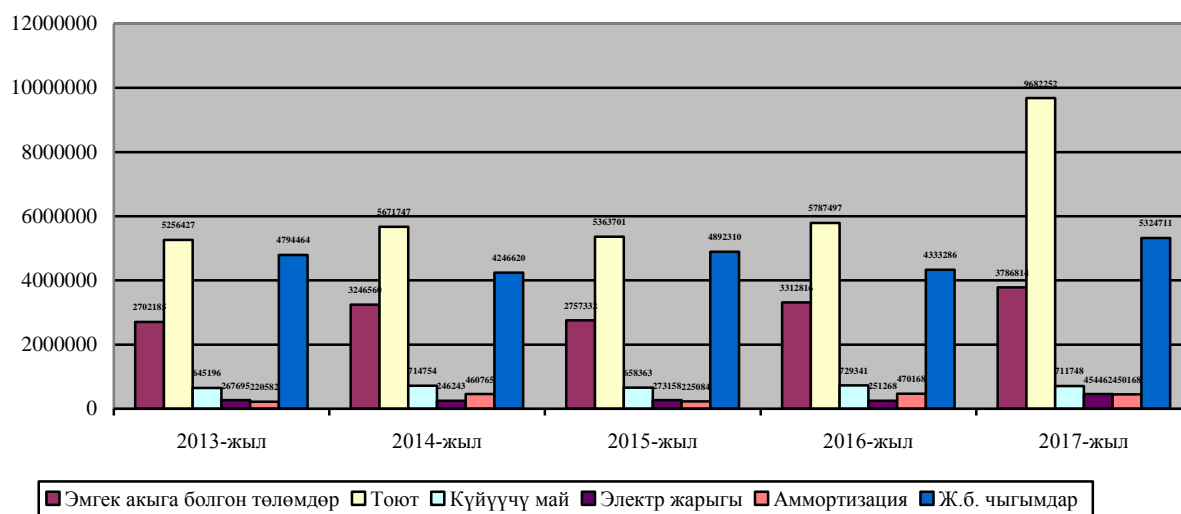
Сүр. 2.2. «Заря» АУКнин мал чарба продукциясынын өздүк наркынын өзгөрүү динамикасы (сом)

Булак: «Заря» АУКнин финансылык отчетторунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Ал эми, мал чарба продукциясынын өздүк наркына кеткен чыгымдарга жүргүзүлгөн талдоосу 2.8 таблицадагы көрсөткүчтөрдү берди (ТИРКЕМЕ 3).

Таблицада көрсөтүлгөндөй, 2013-2017 – жылдарда сүт багытындагы уйларга баардык чыгымдардын, эмгек акыга болгон төлөмдөр 18-23% түзсө, материалдык чыгымдар 40-41%, амортизация 2-5% жана башка чыгымдар 31-37% түзгөн. Байлоодогу букаларга эмгек акы төлөмдөрү 14-17% жана материалдык чыгымдар 62-68% түзгөн, ал эми, топозго баардык чыгымдардын ичинен эмгек акыга болгон төлөмдөр 30-37%, материалдык чыгымдар 12-17%, жана башка чыгымдар 44-53% түзгөн. Бул жерден, топозду бакканга материалдык чыгымдар б.а. тоют, электржарыгы, күйүүчү май азыраак өлчөмдө, эмгек акыга төлөм жана башка чыгымдар көбүрөөк кетээри белгилүү болду. Жогорудагы таблицада топоздун чыгымдарына караганда уйдун чыгымдары көбүрөөк, ал эми эттин баасы базарда, Ысык-Көл облусунда уйдуку менен бирдей 250-280 сомду түзөт. Ушундан улам, Ысык-Көл облусунда топоз багытын өркүндөтүүнү сунуштайбыз. Анткени аз эмгек көп натыйжа берет. Диаграммада баардык чыгымдардын ичинен тоют жыл сайын өсүп жаткандыгы

көрүнүп турат, демек топоз багуу алда канча өздүк нарктын чыгымдарын азайтат деген ойдобуз.

Сүр. 2.3. «Заря» АҮКнин мал чарба продукциясынын өздүк наркына кеткен чыгымдардын өзгөрүү динамикасы

Булак: «Заря» АҮКнин финансылык отчетторунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Ири мүйүздүү малдын сүт багыты боюнча продукту сунун өздүк наркын эсептөөдө калькуляциялоонун *айкалыштырылган* ыкмасы колдонулат. Негизги үйүр-короо малды бир жыл бакканга кеткен чыгымдын жалпы суммасынан, белгилүү баада жардамчы продуктунун наркы кемитилет (кык, шакшак-жүн). Чыгымдын жардамчы продуктуга туура келүүчү суммасын (сүт, тукум) жем-чөптөн алынуучу энергиянын чыгымдарына жараша бөлүштүрүлөт: 90% - сүткө; 10% - тукумга. Алынган чыгымды сүттүн жана тукумдун санына карата бөлөт: калькуляциянын объектиси: сүт жана тукум, калькуляция бирдиги: 1 ц. жана 1 баш мал.

Айрым объектилер боюнча эсеп (малдын түрүнө жараша) түз чыгымдардан жана отчеттук мезгилдин аягында бөлүнүүчү чыгымдардан түзүлөт. Өздүк наркты эсептөөнүн объектиси болуп, негизги жана жандоочу продуктулардын түрлөрү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн ар бириники, малдын түрү, аткарылган иштер, көрсөтүлгөн кызматтар боюнча эсептелет. Мал чарбада малдын тирүү салмагынын өсүшүнүн өздүк наркынан тышкары үйүрдөн чыгарылган (сатылган, союлган, үйүргө кошулган) жана жылдын

аягында калган малдын тирүү салмагынын наркы чыгарылат. Накта өздүк нарктагы тирүү салмактын өсүшү жана башка продуктулардан түрлөрү боюнча зыян болгон байлоодогу жоготуулар киргизилет (төл, ири мал), күнөөлүүлөр, төлөй турган, ооруп калган, табигый кырсыкка кабылган малды киргизбейт, бирок алар финансылык жыйынтыкта көрсөтүлөт.

Жардамчы продуктулар калькуляцияланбайт, бирок кийинки баа чыгарууда эске алынат. Мисалы: кыктын наркы нормативдик (пандык) чыгымда чогултулуп, сактаганы боюнча, төшөлгөн саман, шакел, таарындылардын наркы башка чыгымдар менен катар аларга колдонгон негизги каражаттардын эскириши менен аныкталат. Отчет түзөөрдө нормативдик өзгөрүүлөр эске алынат жана сатууга мүмкүндүк болгон баа менен бааланат. Бул боюнча, «Заря» кооперативинин мисалынын негизинде сүттүн жана төлдүн калькуляциясын төмөндөгү таблицадан көрсөтө алабыз.

Таблица 2.9 - «Заря» АҮКнин 2017 – жылдагы ири мүйүздүү малдан алынган продукциянын өздүк наркын эсептөө

№	Көрсөткүчтөр	Саны	Суммасы
1	Бир жыл ичинде мал бакканга кеткен чыгымдар (орточо малдын башы - 765 баш)	765	6269559
2	Бир жыл ичинде негизги продукциянын өндүрүлүшү: Сүт, литр Төл, баш	385203 221	5073431 447116
3	Баардыгы:	-	5520547
4	Жыл ичинде алынган жардамчы продукция: Кык, тонна	11272	1416995
5	Баардыгы: Жардамчы продукциянын наркы		1416995
6	Баардыгы: Өндүрүлгөн продукциялар	-	6937542
7	Өндүрүшкө кеткен чыгымдар жардамчы продукциялардын наркын кемиткенден кийин: Чыгымдарды бөлүштүрүү: Сүт: 4852564 x 90%= 4367307,6 Төл: 4852564 x 10% = 485256,4		4852564 4367307,6 485256,4
8	Продукция бирдигинин өздүк наркы: Сүт: 4367307,6 : 385203 = Төл: 485256,4 : 221 =		11,33767 2195,7303
9	Өздүк наркты корректировкалоо Сүттүн анык (акыйкат) наркы 13,1708 накталай наркы – 11,33767 айырмасы – 1,83313 (пайда)*385203 л = 706127,17 Төл анык (акыйкат) наркы 2023,15, накталай наркы – 2195,7303 айырмасы -172,5803 (зыян)*221=38140,25		706127,17 - 38140,25
10	Баардыгы:		667986,92

Булак: «Заря» АҮКнин жылдык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Бул процессте баса белгилей турган нерсе ФООЭСтин сунуштарына ылайык продукциялардын өздүк наркын аныктоо менен бирге, алардын акыйкат наркын аныктап отчеттуулукка киргизүү.

Эт өндүргөн чарбада, негизги үйүрдө калькуляцилоонун объектисине: 8 айлык музоолордун – 1 ц. тирүү салмагы, 1 музоо (жаңы туулган), 8 айлык музоонун тирүү салмагы, байлоодогу малдын – 1 ц. тирүү салмактын кошулушу кирет. Иш жүзүндө малдын 1 ц. тирүү салмагын төмөндөгү формула менен чыгарсак болот:

$$H_n = (M_n + T_n + C_n + T_{\theta n} - P_n) : (M_{тс} + T_c + T_k + M_{атс} - M_{\theta тс}), [195]$$

H_n – 1 ц. тирүү салмактын накта өздүк наркы;

M_n – малдын жыл башындагы наркы;

T_n – төлдүн накта наркы;

C_n – сырттан келген малдын наркы;

$T_{\theta n}$ – тирүү салмактын өсүш наркы;

P_n – планда бааланган өлгөн малдын наркы;

$M_{тс}$ – малдын жыл башындагы тирүү салмагы;

T_c – төлдүн тирүү салмагы;

T_k – тирүү салмакка кошулганы;

$M_{атс}$ – алынып келинген малдын тирүү салмагы;

$M_{\theta тс}$ – өлгөн малдын тирүү салмагы.

Алынган сан тирүү салмактын өсүшүн жылдык отчетто көрсөтөт жана өлгөн малдын жылдык башынан өлгөнгө чейинки тирүү салмагы кирет. 1 ц. тирүү салмактын өздүк наркы кеткен чыгымдын суммасынан жардамчы продукцияны кемитип тирүү салмактын өскөн центнерге бөлгөнгө барабар.

Тирүү салмактын өздүк наркын эсептөө керек, себеби байлоодогу жаш жана ири малга ар түрдүү эсептелген баалар колдонулат жана 1655 «Өстүрүлүп жана байлоого коюлган мал» счетунда эсепке алынат. Ошондуктан, калькуляциялануучу малдын өздүк наркы жана тирүү салмагы деген эки көрсөткүч эсептелиши керек. Калькуляциялануучу малдын өздүк наркы андагы ар бир баш малдын жыл башындагы наркына барабар, башка жактан

алынып, багылып жана байлоого коюлган малдын, төлдүн наркына жана отчеттук жылдагы өскөнүнө барабар. Калькуляциялануучу тирүү салмак чарбадагы жылдын аягында калган малдын тирүү салмагына жана жылдын ичинде чыгаша болгон (сатылган, башка топко өткөн, союлган, кырсыктан зыян болгон, малчылардын айынан өлгөн) малдын тирүү салмагынан турат, мында «Өлгөн малдан болгон зыян» статьясында малдын тирүү салмагы киргизилбеген болот. 1 ц. тирүү салмактын өздүк наркы эсептөөдө калькуляциялануучу малдын башынын наркынан чарбанын күнөөсү боюнча өлгөн малдын нормативдик – божомолдуу эсебин кемитүү керек. Ал өндүрүштүк чыгымдын ичине кирип «Өлгөн малдан болгон зыян» статьясын тирүү малдын салмагына бөлүшөт.

Негизги үйүрдөн жараксыз катары чыгарылып салынган жаш жана чоң ири мүйүздүү малдын 1 ц. тирүү салмагынын өздүк наркы эсеби төмөнкүдөй калькуляцияга туура келет.

Таблица 2.10 - «Заря» АҮКнин 2017-жылдагы негизги үйүрдөн жараксыз катары чыгарылып салынган жаш жана чоң ири мүйүздүү малдын 1 центнер тирүү салмагынын өздүк наркынын эсеби

№	Көрсөткүч	Малдын саны	Тирүү салмагы, ц.	Наркы, миң. сом
1	Жыл башындагы саны	830	1909	954500
2	Бир жыл ичинде алынган: төл	820	213	272200
3	тирүү салмагынын өсүшү	X	1510	679500
4	үйүрдөн байлоого киргизилген	95	361	270750
5	сатылып алынган	20	60	48000
6	Баардыгы	1765	4053	2224950
7	Үйүргө кошулганы	119	369	184500
8	Сатылганы	690	2280	1140000
9	Чарбанын күнөөсү боюнча өлгөн мал	10	9	4500
10	Чарбага кошулганы	25	48	24000
11	Жыл аягында калганы	921	1347	871950
12	Баардык чыгаша калдыгы менен	1765	4053	2224950
13	1 ц. тирүү салмактын өздүк наркы	x	x	549,00

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Демек, калькуляциялануучу малдын башынын наркы 2220450 сом (954500 сом + 272200 сом + 679500 сом + 270750 сом + 48000 сом – 4500 сом), тирүү салмагы 4044 ц (369+2280+48+ 1347).

Малдын 1 ц. тирүү салмагынын өздүк наркы 549 сомду (2220450:4044) түзөт.

Сүт эмбеген музоолордун 1 ц. тирүү салмагынын өздүк наркын жалпы тирүү салмакты сегиз айлык (1 жылдагы) музоолордун тирүү салмагынын центнерине бөлүп аныктайбыз. Музоолордун тирүү салмагынын жалпы өздүк наркы жылдын башындагы музоолордун өздүк наркына жыл бою кошулган салмактан жана башка топтордон кошулган музоолордун тирүү салмагынан турат. Тирүү салмактын 1 ц. салмагы: музоолордун жыл аягындагы тирүү салмагы жана жыл ичинде чыгаша болгон баштын тирүү салмагына барабар. Жаш төлдүн бир башынын өздүк наркы туулгандагы тирүү салмагы сүт эмбей калгандагы тирүү салмагына барабар. Сегиз айдан жогорку ири мүйүздүү малдын накта өздүк наркын жогорудагы көрсөтүлгөн ыкма менен эсептейбиз.

Кой жана эчки чарбаларында өздүк наркты жүн, тирүү салмакка кошулушу, тирүү салмак жана төл менен эсептейбиз. Козулардын өздүк наркы туулганда эт берүүчү багытта – 10%, роман породасында – 12% чыгымдын жалпы суммасынын эсебинде жардамчы продуктуну нарктан кемитүү жолу менен эсептелет. Тирүү салмакка кошулгандын жана жүндүн өздүк наркын чыгарууда калган чыгымдын суммасын жогорудагы аталган продуктун түрлөрүнө тирүү салмактын өскөнүнө пропорционалдуу бөлүштүрүлөт, 1 ц. тирүү салмак, 1 ц. жүн сатылуучу баа менен бааланат.

Кой кыркуучу жайга, кыркынга, сорттогонго, таңгактаганга, маркирлөөгө кеткен чыгымдар жүндүн өз наркына кирет. Ошондо биздин «Зарянын» «Кой чарба» сметунун негизги продуктусунун өздүк наркы төмөнкү таблицадагыдай эсептелди:

Таблица 2.11 - «Заря» АҮКнин 2017-жылдагы эт-жүн багытындагы кой чарба продукцияларынын өздүк наркынын эсептелиши

№	Көрсөткүчтөр	Саны	Сатуунун орточо баасы, миң сом	Продукциянын наркы сатылуучу баасы менен, миң сом	Үлүш түк салмагы, %	Продукцияга кеткен чыгымдар, миң сом	Продукциянын бирдигинин өздүк наркы, миң сом
1	Жүн, ц	47	3800	178600	38,88	136118,88	2896,0
2	Тирүү салмактын өсүшү, ц	540	520	280800	61,12	213981,12	396,0
3	Төл, саны	3600	х	х	х	38900	10,80
4	Чыгымдардын баардыгы (Жардамчы продукциянын наркын эсепке албаганда)	х	х	459400	100	389000	х

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Жылкы чарбада кулундун өздүк наркы кулун туулгандандагы бээни бакан 60 күндүн наркы менен эсептелет. Асыл тукум жылкы чарбасында өздүк наркты эсептеш үчүн төлдү үйүрдөн бөлгөндөн баштап бээлерге, айгырларга, кулундарга кеткен жалпы чыгымдан жардамчы продуктунун наркын ошондой эле бээлердин жана айгырлардын ишинин наркын (өздүк наркы норматив боюнча жумушчу аттардын күнү) кемитип туруп калган чыгымдардын суммасын алынган төлдүн санына бөлөбүз.

Жылкынын сүтүнүн өздүк наркын бээлерди жана айгырларды бакканга кеткен чыгымдын суммасы менен аныктайт (сааганга жана кулундарга кеткен чыгымдар кирет). Мындан жардамчы продукциянын наркы, ошондой эле бээ, айгырлардын иштеринин наркын алып салыш керек. Ошондуктан тукум багытындагы эмес кулундарды эт багытына коюлган баа менен, ал эми тукумдук кулундарды 40% бир аттын коюлган баасы менен ошол пароданын биринчи классынын экинчи категориясы менен, бээ менен айгырлардын ишинин наркын нормативдик өздүк нарк ыкмасы менен, кыкты нормативдик баа менен, шакшак жүн сатылуучу баасы менен чыгарылат.

Жаш төлдөн ишке колдонуучу аттарды өстүрүү өздүк наркын эсептөөнүн объектиси болуп салмагынын кошулушу жана толук өздүк нарк ар бир баш

үчүн туулган жылы боюнча эсептелет (негизги төлгө кошулганы, сатылганы жана жылдын аягына калганы). Кулун-тайлардын туулган жылы боюнча чыгымдарын аны бакканга кеткен чыгымдан жардамчы продуктунун наркын жана жаш төлдүн жашы жогору төлгө кеткен эмгектин наркы кемитилет (накта өздүк наркынын бааланышы боюнча, жылкынын иш-күнү), бакан күндүн санына пропорционалдуу бөлүштүрүлөт. Тайларга жана өткөн жылдын төлүнө кеткен чыгымдар, жардамчы продуктунун наркын (кошулган салмагын) кемиткенден кийин жылдын башындагы алынган жаш төлдүн наркынын балансына, ал эми бул жылы туулган мал төлдүк наркына кирет. Жылкылардын төлүнүн өздүк наркы жыл башындагы катталган жылкылардын наркынын суммасына, сатылып алынган жаш малга, алынган төлгө тиешелүү тобуна жараша жумушчу малдын салмагынын өзгөрүшүнө барабар.

Негизинен, сүт багытындагы малдын негизги үйүрдүн продуктусу (сүт) музоолорду, торопойлду тойгузганга колдонулат, ал эми алынган төл өстүргөнгө жана байлаш үчүн чарбада калтырылат, ошондуктан башында аныктап, анан калькуляциялануучу айырмасын «Ири мүйүздүү малдын сүт багытындагы үйүрү» аналитикалык счёту аркылуу чыгарып салат. Андан соң «Өстүрүүгө жана байлоого коюлган мал», «Чочко чарбасы», «Аарычылык», «Кымбат терилүү жаныбарларды өстүрүү», «Балык чарба» жана «Коён чарба» аналитикалык счётору аркылуу аныктоого жана айырмаларын алып салууга киришет. Мындай нормативдик-божомолдоо жана анык өздүк наркты калькуляциялык айырмачылыктарды бөлүштүрүү үчүн тиешелүү ведомость түзүлөт. Калькуляциялык айырмаларды кредит боюнча 7320 «Негизги өндүрүш» счётуна «Мал чарба» 2 субсчётуна чыгарылып, дебет боюнча 1640 «Даяр продукция» - жыл аягында калган продукция бөлүктөрүндө (жумуртка, жүн, бал, воск, прополис) счётуна; ошондой эле, «Өстүрүүгө жана байлоого киргизилген мал (сүт), жөжө чыгарганга берилген жумуртка» счётуна; 6110 «Сатуу» счётуна - сатылган продукция боюнча; 1655 «Өстүрүүгө жана байлоого киргизилген мал» счётуна – алынган төл жана тирүү салмагынын

өсүшү боюнча жазылат. Калькуляциялык айырмалар продукциянын массасына жараша пропорционалдуу жогорудагы счетторго жазылат.

Калькуляциялык айырманы 7320 «Негизги өндүрүш» счетунун «Мал чарба» 2 субсчетуна бөлүп жибергенден кийин, чыгымдарды эсепке алууда жана өзүнчө чыгарылган продукциялардын түрлөрүнө жана малдын топтору жабылат. Бирок, бүтө элек өндүрүш боюнча чыгымдар канаттуулар чарбасында (жөжө чыга элек жумурткалар), аары чарбасында (уюлда күз, кыш, жаз мезгилине тамак запасы катары складда калтырылган товардык балдын өздүк наркы), балык чарбада (кышкы көлмөлөрдө калган жетиле элек балыктардын өздүк наркы) калышы мүмкүн. Бүтө элек өндүрүштүн жыл аягындагы калдыктары милдеттүү түрдө инвентаризациялык каттоо аркылуу кошотолушу керек. Бүгүнкү күндө ушундай эсептик система жана калькуляциялоочу ыкмалар «Заря» АҮК колдонулуп келет.

Өсүмдүк продукцияларынын өздүк наркын эсептөө «Айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүдө колдонуучу негизги каражаттардын бөлүнбөгөн амортизациялык төлөмдөр» жана «Айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүдө колдонуучу негизги каражаттардын ремонтторуна, бөлүнүүгө багытталган» счетторунун чыгымдарынын суммасын аныктоодон башталат. Бул счеттордогу эсепке алынган суммалар өсүмдүк чарбасындагы иштелген ишке аракетке жараша пропорционалдуу бөлүнүп, бул багыттагы счеттор боюнча жокко чыгарылат. Буга чейин күнүмдүк оңдоолорго жумшалган чыгымдарга калькуляциялык айырмалар 1633 «Жардамчы өндүрүш» счетунан «Ремонт-механикалык мастерскойлор» субсчетуна которулушу керек. Андан соң тартип боюнча сугарууга, кургатууга жана тилкелерди коргоочу заттарга болгон, 7310 «Өсүмдүктөр» счетунда көрсөтүлгөн чыгымдар жокко чыгарылат. Мында чаңдаштырууга, аарычылыкка, кычкыл топуракты гипс жана акиташ менен иштеткендеги чыгымдар ар бири тиешелүү счеттор аркылуу өлчөмү менен жокко чыгарылат. Кургакчылык, үшүк, суу каптоо ж.у.с. табигый кырсыктарга байланыштуу ишкана жабыр тарткан зыян мамлекеттик камсыздоо аркылуу ордуна келтирилет, эгерде төлөмдөрү болсо. Андан кийин айыл чарба

продуктунун калькуляциясы жана иштетилип бүтпөгөн өндүрүштүн чыгымдары инвентардык жазуудагы, продукциянын чыкканы, жардамчы жана жандооч продукция, өлүү таштандылар туура жокко чыгарылгандыгы, стандарт жана стандартка туура келбеген продуктунун саны аныкталат.

Негизги продукт дүң жыйымынын наркы аны өндүрүүгө кеткен чыгымдын суммасы менен эсептелет. Эгерде бир өсүмдүктөн бир нече негизги продукт алынса, аларгы чыгымды бөлүштүрүү продукт коюлган коэффициенттер же башка жолдор аркылуу жүргүзүлөт.

Эсептин алгачкы стадиясында жана отчетто продуктуну чогултуу накталай масса менен сорттогондо жана кургатканда жоготуунун саны, наркы (өлүү таштанды, кургатуу) эсептелет. «Красное сторно» ыкмасын колдонуп 1650 «Айыл чарба продуктусу» счетуна дебетке, 7310 «Өсүмдүк» счетуна кредитке жазылат. Калган масса өздүк наркты чыгарганга эсептелет.

Эгин, буурчактын наркын калькуляциялоодо чыгымдар, эгин жана буурчак продукцияларынын чыгуусу 7310 «Өсүмдүк» счету боюнча төмөнкү талдоо счеттору аркылуу эсепке алынат:

1. Күзгү дан өсүмдүктөрү (буудай, арпа, кара буудай);
2. Жаздык буудай;
3. Башка жаздык кылкандуу эгин (арпа, сулу);
4. Жаздык буурчактар (буурчак, фасоль, зыгыр ж.б.)
5. Таруу, гречиха;
6. Эгинге кетүүчү жүгөрү

Эгин франко-талаа (кырман же жыйналган жер, алардын чыгымдары оруп жыйноо) менен калькуляцияланат. Эгиндин саны иштетилип бүткөндөгү эсеп менен алынат (кургатканды кемитет, кереги жок чар ж.б.). Калькуляциянын объектиси: эгин жана саман болот. Анализдик счеттогу көрсөтүлгөн боюнча бүтпөгөн өндүрүштүн калдыгын жыл башында чыгарып туруп, өсүмдүктүн түрү боюнча жалпы чыгымдын суммасын чыгарат. Лаборатория талдоосу боюнча накта эгиндин пайызы калдыктарга салыштырмалуу таштанды көрсөтүлгөн пайыз боюнча накта эгинге айландырып, андан кийин накта

эгиндин жалпы санын чыгарат. Керексиз чар ж.б. өздүк наркы менен накта эгинге киргизилет 1 ц. накта эгиндин өздүк наркын негизги продуктуга кирген чыгымды накта эгиндин алынган массасына бөлүү менен чыгарат, бул эгиндин чыккан жараксыз калдыктарды өздүк наркын эсептөөгө керек.

«Айкол» кооперативинин 2017 – жылдын күздүк эгиндин өздүк наркын калькуляциялоо төмөндө көрсөтөбүз:

1. Бир жылдык чыгымдар – 1287020 сом.

2. Эгиндин чыгышы:

а) эгин 3891,1 ц акыйкат наркы 3,50 сом 1 кг үчүн = 1361885

б) жараксыз калдыктар 1074,2 ц (% накта эгиндеги - 40) = 375970

Баардык эгин: 4965,3 ц

1737855

в) саман 19270 ц үйгөнгө, чогултканга кеткен чыгымдар 125664 сом.

3. Жараксыз калдыктарды % боюнча накта эгинге өткөрүү:

$$1074,2 \times 40\% / 100\% = 429,7 \text{ ц}$$

4. Накта эгиндин жалпы саны:

$$4965,3 - 1074,2 + 429,7 = 4320,8 \text{ ц}$$

5. Негизги продукцияга кеткен чыгымдар, жардамчы продукциянын наркын алып салгандан кийин: 1287020 – 125664 = 1161356

6. 1 кг. таза эгиндин накта наркы:

$$1161356 : 432080 \text{ кг} = 2,6878$$

7. Эгиндин жараксыз калдыгынын өздүк наркы: $\frac{42970 \times 2,6878}{107420} = 1,075$

$$107420$$

8. Накта рынок наркы менен кошумча баалоо:

а) эгиндин акыйкат наркы 3,50 накта өздүк наркы 2,6878, пайда = 0,8122 жалпы пайда $0,8122 \times 389110 = 316035$

б) эгинден чыккан калдыктын акыйкат наркы 1,80 накта наркы 1,075

жалпы пайда $0,725 \times 1074,2 = 77879$

Жыйынтыгында продукциянын жалпы пайдасын төмөндөгү проводка боюнча чагылдырабыз: Дебет 2230; Кредит 6310 -393914 сом.

Чарбада керектелбеген жардамчы продукт негизги продукциянын өздүк наркын аныктоодо калькуляциялык эсепке алынбайт.

Үрөндүк эгин үрөн чарбада супер элита жана биринчи репродукция менен кириштелет. Калган эгиндин баардыгы бир эле эсептик топко кирет жана жараксыз калдык эле бөлүнөт. Башка чарбада эгинди эсепке алганда накта – таза (үрөндүк, жем, тамак ашка) жана эгин калдыгы болуп экиге бөлүнөт. Үрөндүк эгиндин өздүк наркын жалпы үрөнгө тиешелүү эгиндин сарпынын суммасын, ар бир эгин түрү боюнча тиешелүү репродукциянын наркына рыноктук баа менен пропорционалдуу бөлүштүрөт.

Эгин оргондогу жана талаадан ташыганга кеткен чыгымдарды чыгарып калган чыгымдын суммасын пропорционалуу түрдө орулуп жыйналып бүткөн жана орулуп жыйналып бүтө элек гектардагы өсүмдүктөргө бөлөт. Жыйналган жана эгилген өсүмдүктөрдүн өздүк наркын жыйналган, орулганга кошот. Кийинки жылы эгилбеген, жыйналбаган эгиндин наркына оруп, жыйноо, тазалоо жана ташып кетүүгө кеткен сарпы кошулат. Башка дандын түрлөрү дагы ушундай эле эсептелет.

«Айкол» кооперативинин 2017 – жылкы жаздык эгиндин калькуляциясынын өздүк наркын эсептөө төмөнкү жыйынтыкты берди:

1. Бир жылдык чыгымдар – 1448447 сом.

2. Алынган эгин:

а) эгин 4607 ц акыйкат наркы 3,50 сом 1 кг = 1612450 сом

б) жараксыз калдыктар 185 ц (% накта эгиндеги - 50) = 35150

баардык эгин: 4792 ц 1647600

в) саман 5764 ц үйгөнгө, чогултканга кеткен чыгымдар 77536 сом.

3. Жараксыз калдыктарды % боюнча накта эгинге өткөрүү:

$$185 \times 50\% / 100\% = 92,5 \text{ ц}$$

4. Накта эгиндин жалпы саны:

$$4792 \text{ ц} - 185 \text{ ц} + 92,5 = 4699,5 \text{ ц}$$

5. Негизги продукцияга кеткен сарп, жардамчы продукциянын наркын алып салгандан кийин: $1448447 - 77536 = 1370911$ сом.

6. 1 кг. таза эгиндин накта наркы:

$$1370911 : 469950 \text{ кг} = 2,917142$$

7. эгиндин жараксыз калдыгынын өздүк наркы:

$$\frac{9250 \times 2,917142}{18500} = 1,4585711$$

$$18500 \text{ кг}$$

8. Накта рынок наркы менен кошумча баалоо:

а) эгиндин акыйкат наркы 3,50 накта өздүк наркы 2,917142

$$\text{пайда} = 0,582858 \quad \text{жалпы пайда} \quad 0,582858 \times 460700 = 268522,6$$

б) эгинден чыккан калдыктын акыйкат наркы 1,90 накта наркы 1,4585711 жалпы пайда 0, $4414289 \times 18500 = 8166,4$

Жыйынтыгында продукциянын жалпы пайдасына проводка жүргүзөбүз: Дебет 2230; Кредит 6310 -276689 сом.

Картофелдин өздүк наркын калькуляциялоодо, негизги продукт болуп – тамыры азык (картофель), жардамчы продукт – сабагы эсептелет. Картофель, жашылчаларды франко-сактоо жайында стандарттык жана стандарттык эмес калькуляцияланат жана өздүк наркы жалпы чыгымдын суммасын анын наркына пропорционалдуу сатылган баасы боюнча бөлүштүрүлөт. Сабагы, тоютка кеткен стандарттык эмес картофелдин орточо өздүк наркы жашыл масса менен бааланып, өздүк нарк айырмалары товардык стандарттык жана стандарттык эмес картофелдин өздүк наркынын өсүшүнө киргизилет. 1 ц. картофелдин өздүк наркын жалпы чыгымдын суммасын алынган картофелдин массасына, сортуна жараша бөлүштүрүлөт. 1 ц. картофелдин сабагынын өздүк наркын, жыйноого, ташыганга кеткен чыгымды чарбадагы колдонулган массага бөлөт.

Картофелди калькуляциялоону «Заря» кооперативинин мисалында төмөнкүдөй эсепти көрсөттү:

1. Картофелди өндүрүүгө кеткен чыгымдар – 4926863 сом.

2. Алынган продукция:

а) картофель 18299 ц., наркы - 1 кг 3 сом;

1) стандарттык картофель - 11894 ц., наркы - 3568200 сом;

2) үрөндүк картофель - 6405 ц., наркы - 2241750 сом;

Баардыгы: 5809950 сом.

б) силоско жана тоютка кеткен сабагы - 5324 ц., ташыганга 65280 сом;

3. Негизги продукцияга кеткен сарп, жардамчы продукциянын наркын кемиткенден кийин: $34926863 \text{ сом} - 65280 \text{ сом} = 4861583 \text{ сом}$.

4. товардык продуктунун айрым түрлөрүнүн салыштырма салмагы:

а) стандарттык картофель $3568200 \text{ сом} \times 100\% : 5809950 \text{ сом} = 61,42\%$;

б) стандарттык эмес картофель $2241750 \text{ сом} \times 100\% : 5809950 \text{ сом} = 38,58\%$;

5. Айрым продукциянын түрлөрүнө чыгымды бөлүштүрүү:

а) стандарттык картофель $4861583 \text{ сом} \times 61,42\% : 100\% = 2985984,28 \text{ сом}$;

б) стандарттык эмес картофель $4861583 \text{ сом} \times 38,58\% : 100\% = 1875598,72 \text{ сом}$;

6. Картофелдин бирдигинин өздүк наркы:

а) стандарттык картофель $2985984,28 \text{ сом} : 1189400 \text{ кг} = 2,51049628 \text{ сом}$;

б) стандарттык эмес картофель $1875598,72 \text{ сом} : 640500 \text{ кг} = 2,928335 \text{ сом}$;

7. Продукцияны накта наркка баасын жеткирип баалоо:

а) стандарттык картофелдин акыйкат наркы - 3.00 сом; накта наркы = $2,51049628 \text{ сом}$; бирдикке болгон пайда = $0,48950372 \times 1189400 = 582215,70 \text{ сом}$;

б) стандарттык эмес картофель акыйкат наркы – 3,50 сом; накта наркы = $2,928335 \text{ сом}$; бирдикке болгон пайда = $0,571665 \times 640500 = 366151,30 \text{ сом}$; баардык пайда = 948367 сом .

Жыйынтыгында алынган пайдага төмөндөгүдөй проводка беребиз: Дебет 2230; Кредит 6310 – 948367 сом .

Бир жылдык жана көп жылдык чөп продукциясынын өздүк наркы ар бир түрү боюнча калькуляцияланат: чөп, жашыл салмагы, үрөндүк жана сабагы. Эгерде бир жылдык чөптү продукциянын бир түрүн алганга пайдаланылса, анда өздүк наркты аныктоодо жалпы чыгымдардын суммасын алынган

продукциянын көлөмүнө бөлүп жиберүү керек. Эгерде ошол эле бир жылдык чөптөн ар кандай продукциянын түрлөрү алынса, чыгымдар коэффициенттин жардамы менен ар бир продукцияга ыйгарылат. Ар түрдүү продукция алынуучу көп жылдык чөптөр жер аянтына жана колдонуу мезгилине карабай 1 ц. продукциянын өздүк наркын төмөндөгү коэффициенттердин жардамы менен аныктоого болот:

Бир жылдык өсүмдүктөр: чөп 1 ц = 1,0; үрөнү 1 ц = 9,0; саманы 1 ц = 0,1; жашыл масса 1 ц = 0,25.

Тоют чөптөр (люпин жана донник): чөп 1 ц = 1,0; үрөнү 1 ц = 14,0; саманы 1 ц = 0,1; жашыл масса 1 ц = 0,25.

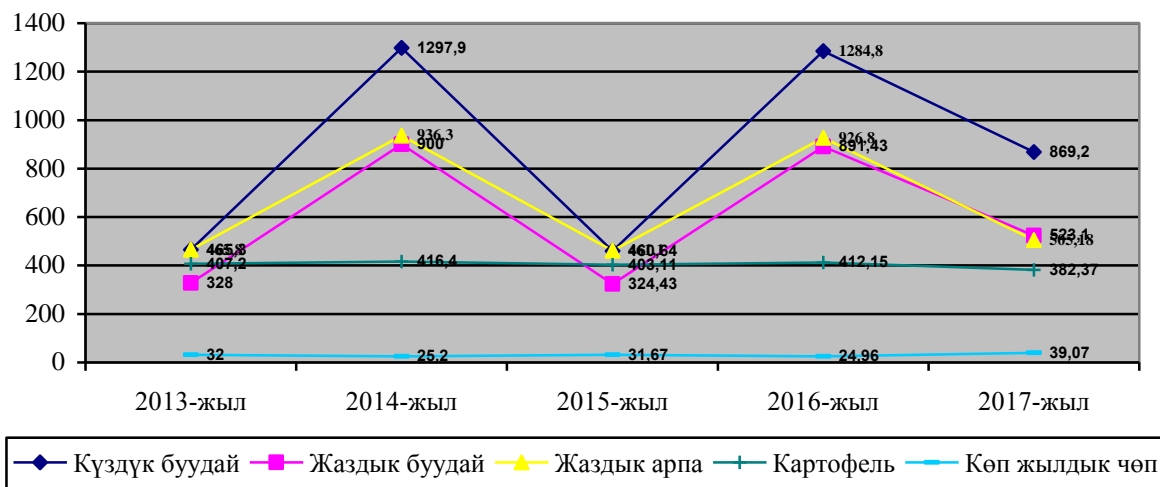
Көп жылдык өсүмдүктөр: чөп 1 ц = 1,0; үрөнү 1 ц = 75,0; саманы 1 ц = 0,1; жашыл масса 1 ц = 0,3.

Бухгалтерия жыл ичиндеги чыгашалар багыты боюнча өсүмдүктөр продукцияларынын акыйкат наркы тууралуу жана саны боюнча маалыматтарды чогултушу керек (сатуу, айдоо, крулуш ж.б.). Жыл аягында өндүрүлгөн продукциянын накта наркы боюнча калькуляциянын багыты, багытталган чыгашанын калдыгы, өсүмдүктөрдүн ар бири түрү, калькуляциялык айырмалар боюнча ведомость түзүү керек. Ведомосттогу маалыматтар чыгашалар жана өсүмдүктөр китебиндеги жазуулар менен бирге байланып, калькуляциялык айырмаларды №2230 «Өсүмдүктөр» сметунан чыгарып салгандан кийин, бул сметто инвентаризациялык жазуу менен тастыкталган өндүрүлүп бүтө элек өндүрүш жана бүтө элек курулуштар эле калат.

Өсүмдүк чарбанын өздүк наркын калькуляциялоо боюнча «Заря» кооперативинин мисалында алганыбызда төмөндөгү жыйынтыктарды алдык (ТИРКЕМЕ 4 карайбыз):

Таблицада 2.12 «Заря» кооперативинин 2013-2017 - жылдары өсүмдүк чарбада канча продукция өндүрүлгөнү, 1 гектардан канчадан түшүм алынганы жана өздүк наркынын суммасын эсептеп, өздүк нарктын суммасы ар бир жылда өзгөргөнүн көрсөтүк. Таблица 2.12 көрсөтүлгөндөй 2017 – жылы сулуунун, самандын, гречканын өздүк наркы абдан өскөн, калган продукциялардын наркы

тескерисинче төмөндөгөн. Төмөндөгү диаграммада дан эгиндеринин жана чөптүн өздүк наркынын динамикасын көрсөттүк:

Сүр. 2.4. «Заря» АҮКнин өсүмдүк чарба продукциясынын өздүк наркынын 2013-2017 –жылдардагы динамикасы (сом, т.)

Булак: «Заря» АҮКнин финансылык отчетторунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Өздүк нарктын төмөндөшү жакшы көрсөткүч, анын себептери: климаттык шарт, өндүрүлгөн продукциянын көлөмү, жаңы сорттогу үрөндөрдү себүү, жаңы технологияларды жана техникаларды колдонуудан келип чыгат. Ал эми, өздүк нарктын беш жыл ичиндеги чыгымдардын пайыздык көрсөткүчтөрүн таблица 2.13 көрсөтө алдык (ТИРКЕМЕ 5 карайбыз).

Таблицада көрсөткөндөй өсүмдүк чарбанын өздүк наркына негизинен материалдык чыгымдар басымдуулук кылат жана сугатка, өсүмдүктөрдү коргоочу заттарга, техникалык тейлөө иштерине, салыктарга ж.б. кеткен чыгымдар толукташат. Өсүмдүк чарба боюнча өздүк нарктын пайыздык көрсөткүчүн баардык сатылган сумманын ичинен алганыбызда төмөнкү көрсөткүчтөрдү алдык (таблица 2.14. карайбыз):

Таблица 2.14 - «Заря» АҮКнин өсүмдүк чарбасы боюнча сатылган сумманын ичинен өздүк наркынын 2016-2017 жж. пайыздык көрсөткүчү

№	Продукция түрү	Баардык сатылган продукция (2016-ж)				Баардык сатылган продукция (2017-ж)			
		Накта лай саны (т)	Өздүк наркы	Сатылган сумма (сом)	%	Накта лай саны (т)	Өздүк наркы	Сатылган сумма	%
1	Үрөндүк буудай	х	х	х	х	906,34	1389918	2229856	62,3
2	Үрөндүк буудай «Сталин-60»	х	х	х	х	51,5	64632	154500	41,8
3	Сатылчу буудай	1785,68	1560149	1555414	100,3	1791,12	887141	996042	89,1
4	Үрөндүк арпа	х	х	х	х	405,15	410069	914936	44,8
5	Сатылчу арпа	194,99	140427	99429	141,2	43,07	20808	31018	67,1
6	Буурчак	5	4391	150000	2,9	х	х	х	х
7	Сулуу	3,1	1180	1180	100,0	х	х	х	х
8	Картофель	15422,57	6356412	37163602	17,1	5411,1	2083219	3814544	54,6
9	Баардыгы	17411,3	8062559	38969625	20,7	8608,28	4855787	8140896	59,6

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблицада көрсөтүлгөндөй 2017 – жылы сатылган суммадан үрөндүк буудайдын наркы 62,3% түзсө, үрөндүк арпаныкы 44,8%, «Сталин-60» үрөндүк буудайдын өздүк наркы 89,1% түзгөн, ал эми 2015 – жылы 100,3% түзгөн. Сатылчу арпа 2016 – жылы 141,2% түзсө, 2017 – жылы 67,1% түзгөн, картофель 2016 – жылы 17,1% түзүп, 2016 - жылы 54,6% түзгөн. Өздүк нарктын суммасына өндүрүлгөн продукциянын көлөмү жана товардын баасы түздөн түз таасир этет. Ошондуктан продукциянын көп чыгышы жана сатылган товардын баасынын жогору болушу чыгымдарды эле азайтпастан, жогорку пайданы алып келет.

2016 – жылы 2017 – жылга караганда пайда алда канча көп болгон. Мал чарбасы боюнча алганыбызда төмөндөгү жыйынтыктарды алдык (Таблица 2.15):

Таблица 2.15 - «Заря» АҮКнин мал чарбасы боюнча сатылган сумманын ичинен өздүк наркынын 2016-2017 – жж. пайыздык көрсөткүчү

№	Продукция түрү	Баардык сатылган продукция (2016-ж)				Баардык сатылган продукция (2017-ж)			
		Накталай саны (ц)	Өздүк наркы	Сатылган сумма (сом)	%	Накталай саны (ц)	Өздүк наркы	Сатылган сумма (сом)	%
1	Ири мүйүздүү мал	(97 баш) 200,57	2235722	3137720	71,3	(153 баш) 352,04	5201204	4861355	107,0
2	Топоз	(2 баш) 3,20	20963	47000	44,6	(21 баш) 54,95	221634	707349	31,3
3	Кой, эчки	(26 баш) 11,00	103097	35793	288,0	(84 баш) 38,41	236402	241007	98,1
4	Жылкы	(5 баш) 128,6	38560	44596	86,5	(9 баш) 324	265566	230661	115,1
5	Сүт	237377	3954701	3712349	106,5	689,54	1421507	722310	196,8
6	Жумуртка	63,64	747770	781292	95,7	58,99	752476	741303	101,5
7	Башка продукция	х	91168	119460	76,3	х	34746	37896	91,7
9	Баардыгы		7191981	7878210	91,3	748,5	8133535	7541881,0	107,8

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблицада талдоо жүргүзгөнүбүздө, ири мүйүздүү малдын өздүк наркынын суммасы сатылган сумманын 2016 – жылы 71,3% түзсө, 2017 – жылы малдын саны өскөнүнө карабай 107% түзгөн, ал эми топоз менен кой, эчкинин өздүк наркы төмөндөгөн. Жылкы, сүт, жумуртка жана башка продукциялардын өздүк наркы жогорулаган. Жалпысынан мал чарба боюнча сатылган сумманын өздүк наркы 2016 – жылга салыштырмалуу 2017 – жылы жогору болгон.

«Заря» кооперативи 2016 – жылы продукциянын өздүк наркы төмөн болуп, пайдага ээ болсо, 2017 – жылы малдын саны көбөйгөнү менен андай ийгиликке жетише алган эмес, суроо-талап төмөндөп малдын баасы түшүп, дары-дармектер ЕАЭСке киргени кымбаттап кеткен, ар кандай оорулардын чыгышына байланыштуу малды дарылоого жылына көп каражат кетип жатат.

2.3. Айыл чарбада продукциясын өндүрүүдө «директ-костинг» системасын колдонуу

Рыноктук мамиленин өнүгүшү «Директ-костинг» системасын пайда кылды. С.А. Стуков ««директ-костинг» - өндүрүштүн чыгымдарына эсеп киргизүүнүн кыскартылган номенклатурасы, ал өзгөрмөлүү чыгым бөлүгүндө эле болот, же чектелген өздүк наркты эсептөө ыкмасы» - деп белгилейт [116, 70 б.; 90, 110 б.]. С.С. Сатубалдин «Биздин көз карашыбызда бул системанын мазмунун мүнөздөөчү туура термин болуп, өзгөрмөлүү чыгымдардын өздүк наркын калькуляциялоо деген туура – деп эсептейт» [110, 120-б.].

«Директ-костинг» - бул туруктуу (мезгилдүү) жана өзгөрмөлүү (буюмга) чыгымдын бөлүнүшүнө таянган башкаруу эсебинин системасы. Чет өлкөдөлөрдө бул система өндүрүштө жакшы колдонулгандыктан айыл чарба ишканаларында өзгөрүп, өнүгүп турат, бул ыкманы үйрөнүү, изилдөө, колдонуу керек экендигин биз дагы сунуштадык.

Административдик жана коммерциялык чыгымдар кыйыр чыгымды камтыйт, алардын өлчөмү отчеттук мезгилдин узактыгына жараша болот. Бул чыгашалар өзүнчө жана толугу менен кайсы учурда алынганына карата продукцияны саткандан алынган кирешени кемиткенге кирет. Эсепти жана көзөмөлдү жеңилдетүүдө өндүрүштүн чыгымдарын нормативдик өндүрүштүн өздүк наркына накта өлчөмү менен салыштырат, ошондуктан продукция өндүрүүнүн эсеби, бүтпөгөн өндүрүштү, запасты, өндүрүштүн өздүк нарктын нормативи менен эсептөө керек, ал эми отчеттук мезгилдеги байкалган накта өздүк нарктын өзгөрүүсүн ушул эле отчеттук мезгилдеги сатылган продукциянын эсебинен жокко чыгаруу зарыл. Төмөнкү таблицادا ушул вариант чагылдырылган:

Таблица 2.16 – Айкол кооперативинин 2017-жылга «Киреше» сметунун эсеби жана жыйынтыгын түзүү

№	Операциялардын аталышы	Суммасы (сом)
1	Сатылган продукциянын, иш жана тейлөөлөрдүн жалпы сатылган наркы	910000
2	Колго тийген акчанын саны	780000
3	Сатуунун нормативдик өндүрүштүк өздүк наркы	494000
4	Накта өздүк нарктын нормативден айырмачылыгы	- 6240
5	Сатуунун накта өндүрүштүк өздүк наркы	487760
6	Маржиналдык киреше (780000-487760)	292240
7	Административдик жана коммерциялык чыгашалар	185120
8	Сатуудан түшкөн пайда (292240-185120)	107120

Булак: «Айкол» кооперативинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [137]

Таблица боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарса болот: Биринчиден, бул вариант финансылык жана башкаруу эсебин уюштурууда эсеп сметтордун бирдей системасы менен түзүлгөн бухгалтериянын эсебин бүт албаган интеграцияланган системаны берет, ал талдоо эсеп менен синтездик сметторду ала алат.

Эсепти уюштурууда эки фактордун негизинде, кыйыр чыгашаларга көңүл бурушат. Алар: рынок мамилелеринин өнүгүшү (акыркы ал өндүрүштүн көлөмүн, сыйымдуулугун, бир даана продукцияга туура келүүчү накладнойдогу чыгашаны сөзсүз өзгөртөт) демек, ишкананын жалпы чыгымында кыйыр чыгашалар өсөт [30, 98-б., 80, 150-147-бб]. Ушул проблеманы «директ-костинг» системасы менен чечмелеп көрөлү.

Эсептеги накладнойлук чыгашалар кыйыр бөлүштүрүлөт, аларды эки топко бөлсө болот: *административдик* жана *жалпы өндүрүштүк* ишкана боюнча.

Административдик чыгашалар туруктуу болот, отчеттук мезгилге жана эл аралык стандартка жараша объектилердин арасында калькуляцияга бөлүнбөйт, түз эле тигил же бул сметтун жыйынтыгына кошулат (вариантка карата финансылык же бухгалтердик башкарууга), ушундай жол менен кыйыр чыгашаларды эсептөө айыл чарба өндүрүшүнө сунушталат.

Ал эми *өндүрүштүк* накладнойлор чыгашанын эсеби үчүн «директ-костинг» системасын эки түрдө колдонсо болот.

Биринчиси, толук өздүк нарктын эсебинде өндүрүштүн наркы чыгашаны туруктуу жана өзгөрмөлүү боюнча алынса иштин натыйжасы жакшы аныкталат.

Экинчиси, бөлүмдөр боюнча, чыгымдын чыккан жери боюнча булардын ортосунда болгону өзгөрмөлүү өндүрүлгөн накладнойлук чыгашалар бөлүштүрүлөт. Туруктуу чыгышалар бөлүштүрүлбөйт. Ал өндүрүштүк бухгалтериянын жыйынтык сметунун дебитинен жокко чыгарылат. Андан тышкары айта кетчү нерсе, экинчи жолу өндүрүштүк бөлүмдөрдүн сметторундагы туруктуу чыгашаларды жыйнаганда аларды сметтордон жокко чыгаруунун жыйынтык сметуна киргизбейт, бирок бул сметторду эки учурда тең колдонсо болот. Айыл чарба ишканалары үчүн маржиналдык кирешени (жабуучу сумма) пайда түзүүнүн көп баскычын сунуштоого болот, анын негизинде ички көзөмөлдүк ролу жогорулайт жана чыгымдын чыккан булагы аныкталат. Мында башкаруунун төрт баскычы көрсөтүлөт: продуктунун түрү; участоктор (бригадалар); цехтер (өндүрүштүк бөлүм); бүтүндөй ишкана. Эсептөөдөгү калькуляцияны аныктоонун негизин төмөнкүлөр түзөт:

- бир даана продукция, анын бөлүктөрүнүн процесстеринин такталган калькуляциясын камсыз кылуу;
- айрым продуктулардын рентабелдүүлүгүн көзөмөлдөө жана алардын өздүк наркынын пландуу деңгээлин эске алуу;
- продукт өндүрүүдөгү конструктордук жана техникалык уюштуруу шарттардын натыйжалуулугун аныктоо;
- салыштырмалуу талдоо үчүн калькуляциянын салыштыруусун камсыз кылуу жана макро деңгээлде колдонуу (баа түрүндө, тармактык поандаштырууда ж.у.с.).

Жогорудагы боюнча «директ-костинг» системасында калькуляциялоо көйгөйлөрүн карап көсөк: Биринчиден, накта калькуляция түзүүдө эч качан чыгымды толук аныктоого болбойт, кандай болгондо деле накта өздүк нарк

бурмалангандыктан калькуляция так чыкпайт. Ошондуктан түз (өзгөрмөлүү) чыгашалар (директ-костинг) боюнча алынып, чыгымдар өздүк наркта продукциянын кайсы бөлүгүнө киргенин эсептөө туура. Андан тышкары туруктуу чыгымдар мезгилдүү мүнөздө болуп продуктунун толук көлөмүнө кирет, ошондуктан аларды өздүк нарктын эсебине киргизиш керек деген туура эмес. Продуктунун рентабелдүүлүгүнүн деңгээлин аныктап, аны контролдоо буюмдун кеткен чыгымды актаганы түз (кыйыр) боюнча калькуляциялаганда жакшы аныкталат, себеби алар кыйыр чыгашаларга бөлүштүргөндө өзгөрүлбөйт. Өнүккөн өлкөлөрдө продукциянын өздүк наркын калькуляциялоонун эки түрү бар: а) кыйыр чыгашалардын баарын бөлүштүрүү; б) «директ-костинг» системасы боюнча калькуляциялоо.

Биздин оюбузча азыркы учурда Ысык-Көл облусунун айыл чарбасында эки система менен эсеп жүргүзүү туура эмес. «Директ-костинг» системасын колдонуу өздүк наркты аныктоодо толук жетиштүү жана жогорудагы жыйынтыктар боюнча төмөнкүдөй корутунду чыгарса болот:

1. «Директ-костинг» системасы өндүрүштүн чыгымдарынын эсебин алган жана калькуляциялоо ыкмасына кирбейт;
2. Айыл чарба ишканаларынын өз алдынчалыгын өнүктүрүүдө бухгалтердик жана финансылык эсепти өзүнчө бөлүш керек;
3. Чыгымдын чыккан жери боюнча эсептөөдө туруктуу жана өзгөрмөлүү сарп боюнча алганда башкаруу системасы жакшы жолго коюлат.

«Директ-костинг» системасында түз (өзгөрмөлүү) чыгашалар боюнча калькуляциялоо так болот, анткени мында ушул продукцияны өндүргөнгө кеткен чыгашалар кирет, көп сандагы кыйыр чыгашаларды бөлүштүргөндө өздүк нарктагы туруктуу чыгашаларга таасир этпегендиктен эсептик калькуляциялык иштер азайып, отчеттук наркта калькуляциянын мезгили узарат. Башкаруу чечимин алууда өндүрүүгө жана даяр продуктуну сатууга кеткен өзгөрмөлүү чыгымды аныктоо керек ошондо «Директ-костинг» боюнча көзөмөлдөөчү иштердин саны азаят.

«Директ-костинг» системасынын элементтерин колдонуу зыян тартпоонун критикалык чекитин эсептеп чыгууга, өздүк нарктын же ар түрдүү чыгашалардын ал-ахвалын прогноздоого мүмкүндүк берет. Мисалы мал чарбада малдын, канаттунун саны жана өндүрүштүн сыйымдуулугунун чыгымдын жалпы суммасына жана бир даана продуктунун өздүк наркы ж.у.с. алынган информация боюнча белгилүү продукциянын көлөмү, тоют топтоо же сатуу, баа ж.б. боюнча. Зыянсыздыктын чекитин эсептөөдө төмөнкү теңдөө ыкмасынын формуласы колдонулат [48]:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Сатуудан} & & \text{Сатуунун} & & \text{Жалпы} & & \text{Сатуудан} \\ \text{түшкөн} & \text{—} & \text{көлөмүнө} & \text{—} & \text{суммага} & \text{=} & \text{түшкөн} \\ \text{акча} & & \text{кеткен} & & \text{болгон} & & \text{таза} \\ & & \text{өзгөрмөлүү} & & \text{туруктуу} & & \text{пайда} \\ & & \text{чыгымдар} & & \text{чыгымдар} & & \end{array}$$

Мисалы, зыян тартпоо чекитин аныкташ үчүн «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбанын көрсөткүчтөрүн алсак:

Таблица 2.17 - «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын 2017-жылдагы көрсөткүчү

№	Көрсөткүчтөр	Картофель	Арпа	Баардыгы
1	Сатуунун көлөмү, кг.	125000	25000	150000
2	1 кг. болгон баасы	5	7	-
3	Жалпы сатуудан түшкөн акча	625000	175000	800000
4	1 кг. продукцияга кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	3.5	5	-
5	Жалпы сатуунун көлөмүнө кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	437500	125000	562500
6	Маржиналдык киреше, сом	187500	50000	237500
7	Туруктуу чыгымдар, сом	-	-	37500
8	Таза киреше, сом	-	-	200000

Булак: «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [141]

Бул дыйкан (фермердик) чарба «Желе» сортундагы картофель жана арпа продукцияларын өндүрөт. 1 кг. арпага - 5 кг. картофельдин сатылганына туура келет. *Критикалык чекит* X кг. арпа жана 5X кг. картофель туура келет. Эсептөөлөрдөн кийин сатуу көлөмүнүн *критикалык чекити* 23685 кг

(=37500:1,5833) (1,5833=237500:150000), анын ичинен 3947,5 кг. арпага, ал эми 19737,5 кг. картофельге туура келет.

Эсептөөдө төмөндөгү формуланы колдондук [48]:

$$\begin{aligned} \text{Маржиналдык киреше} &= \text{Продукция сатылгандан алынган акча} - \text{Сатуунун көлөмүнө болгон өзгөрмөлүү чыгымдар} \\ \text{Критикалык чекит же зыянсыз чекити} &= \text{(Туруктуу чыгашалардын суммасы : бир даанынын маржиналдык кирешеси)} \end{aligned}$$

Эгерде сатылган продукциянын структурасында төмөндөгүдөй өзгөрүүлөр болсо:

Таблица 2.18 - Пайданы маржиналдык ыкма менен эсептөө

«Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын 2017-жылкы көрсөткүчү

№	Көрсөткүчтөр	Картофель	Арпа	Баардыгы
1	Сатуунун көлөмү, кг.	100000	50000	150000
2	1 кг. болгон баасы	5	7	-
3	Жалпы сатуудан түшкөн акча	500000	350000	850000
4	1 кг. продукцияга кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	3.5	5	-
5	Жалпы сатуунун көлөмүнө кеткен өзгөрмөлүү чыгымдар (сом)	350000	250000	600000
6	Маржиналдык киреше, сом	150000	100000	250000
7	Туруктуу чыгымдар, сом	-	-	37500
8	Таза киреше, сом	-	-	212500

Булак: «Чыныбай» дыйкан (фермердик) чарбасынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [141]

Анда, сатуунун көлөмүнүн критикалык чекити 22500 кг. түзөт (37500:1.6667) (1,6667=250000:150000), анын ичинен 3750 кг. «Арпага», ал эми 18750 кг. «картофельге» туура келет. Мурдагы эсептөө менен салыштырсак, критикалык чекит 1185 кг. азайды, бирок сатуунун натуралай көлөмү өзгөргөн жок. Башкаруу чечиминин негизинде бааны кайра карап чыгуу, өндүрүлгөн продукциянын ассортиментинин өзгөрүшү, сатууну көбөйтүүчү сыйлыктардын өлчөмүн бекитүү, рекламалар маркетингдик операциялардын негизинде маржиналдык киреше, пайда жана туруктуу чыгымдар кирет. Товар сатканда

ушулар акталышы керек, ошондо гана тең салмактык чекитине жетиш үчүн товар сатканда маржиналдык аныкталат.

«Директ-костингди» пайдалануу, оперативдик рыноктук баа түзүүнүн эффективдик системасын түзүүгө, о.э. туруктуу жана өзгөрмөлүү чыгымдарга ажыратууда зыянсыздыктын талдоосун чыгарууда колдонулат, ал болсо, баа түзүү, чыгымдарды бөлүп кароо, зыян тартпоого көмөк берет, о.э. ар бир кошумча сатылган продукциянын алып келген пайдасы чыгарылат, белгилүү көлөмдөгү продукция үчүн бааны жебесе болот. Кампадагы продукциянын запасы өзгөрмөлүү чыгымдар менен өлчөнөт. Айыл чарба мезгилге көз каранды болгондуктан уюштуруу системасы, кесиптелиши, айыл чарба менен өнөр жай продукциясынын кескин айырмасы, кадрлардын профессионалдуулугун тышкы шарттарды, менчиктин формаларын эске алганда айыл чарба продукциясынын өздүк наркын төмөндөтүү маселелери чечилет жана калькуляциялык системанын өркүндөтүүдө бизнеске максат коюп атаандаштыктагы артыкчылыгын колдоо үчүн төмөнкүлөрдү эске алуу зарыл:

1. Дүйнөлүк рынок экономикасынын өнүгүү тенденциялары;
2. КРдагы калькуляциялык системанын өнүгүүсүнө таасир тийгизүүчү факторлор;
3. Бухгалтердик эсептеги жаңы ийгиликтер жана жетишкендиктер;
4. Башкаруунун жаңы теориялары;
5. Информациялык системанын жаңы өнүгүү деңгээли.

Азыркы учурда нормативдик эсептик системасында накта өздүк наркты эсептөөдөн максаттуу баш тартып, эсептин объектисине процесстерди жана операцияларды киргизүүгө убакыт жетти. 80 – жылдарда чыккан «Тагет-костинг» калькуляциялык системасы баа түзүүдө колдонулуп, «болочоктогу вектор» - деп аталат да «чектөө - теориясы» деген башкаруу теориясына байланышат.

II – бапка корутунду

1. Бул бапта негизги көңүл чыгымдарга бөлүндү. «Чыгым», «чыгаша» жана «сарп» категорияларды чечмелеп негизги эмгектерди талдадык жана КРдын айыл чарбада кандай чыгымдар бар экендиги, аларды кандай классификацияга бириктиргенде так туура эсеп келип чыгарын аныктадык;

2. Чыгымдардын көп кырдуулугун жана көп түрлөрүн таблица түрүндө көрсөтүп, окумуштуулардын чыгымдын кайсы түрүнө көңүл бөлгөнүнө карата ушул теориялардын турмушта колдонгонун оң жана жетишсиз жактарына мүнөздөмө берип, алардын арасындагы КРдын окумуштууларынын ээлеген ордуна көңүл бөлүк;

3. Чыгымдардын эсебин алууну колдон келишинче продукциянын түрлөрү боюнча эсептелди, чыгым көп болгон продукцияларды өндүрүүнүн методологиясы, анын керек же, керек эместиги, арзан чыгым кетирүүнүн жана альтернативдүү продукция өндүргөнү натыйжалуулук, рентабелдүүлүк, пайдалуулук, баа, суроо-талап атаандаштыкты карап, ылайыктуу шарттары сунушталды;

4. Айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын калькуляциялоо бир нече айыл чарба ишканаларынын мисалында каралып, талданып туура эсептөө жолдору жана колдонула турган жөнөкөй ыкмалар сунушталды.

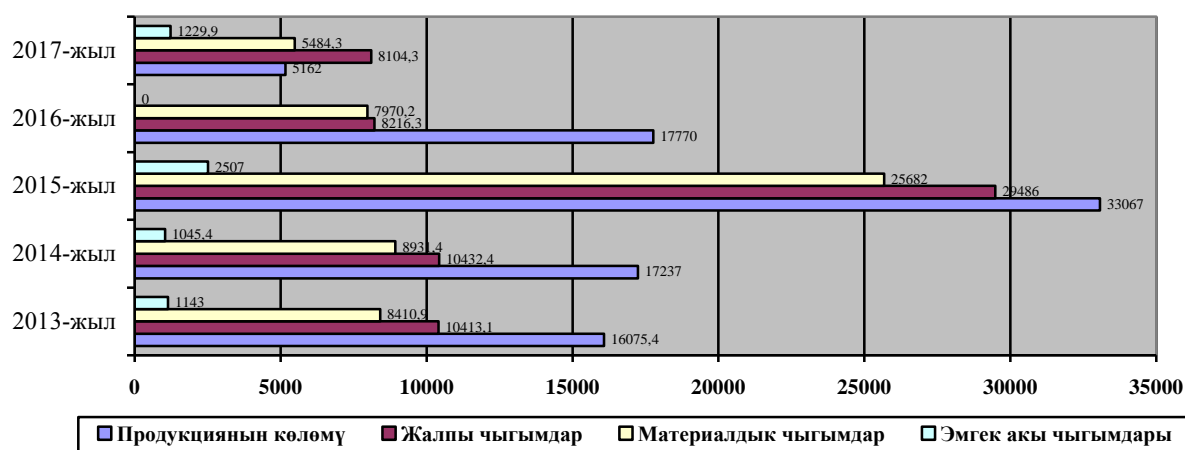
5. Чыгымдардын эсебин чыгарууда айыл чарбада «Директ-костинг» системасы аркылуу уюштурууну карап чыгып, чыгымдын ар бир түрүнө ушул системадагы ролу жөнүндө мүнөздөмө берилди жана тиешелүү формалар колдонулуп пайданы эсептөөнүн ыкмалары сунушталды.

III – БАП. АЙЫЛ ЧАРБА ТҮЗҮМДӨРҮНДӨ ПРОДУКЦИЯЛАРДЫ ӨНДҮРҮҮ ЧЫГЫМДАРЫН ТАЛДОО, ПРОГНОЗДОО ЖАНА ЖАКШЫРТУУ УСУЛДАРЫ

3.1. Айыл чарба продукцияларын өндүрүүгө кеткен чыгымдарга талдоо жүргүзүү

Азыркы рынок жана ЕАЭС шарттарында, өндүрүлгөн продукциялардын, же көрсөтүлгөн кызмат акынын өздүк наркын төмөндөтүү жана чыгымдарды оптимизациялоо максатында, башкаруу чечимин кабыл алуу үчүн баардык өндүрүш процессинин этаптарына үзгүлтүксүз экономикалык талдоо жүргүзүп туруу зарыл. Себеби, баардык продукция өндүрүүчүлөр жогорку экономикалык жыйынтыктарды алууга кызыктар. Айыл чарба тармагы башка чарбалардан айырмаланганы, көбүнчө анын жыйынтыгы жаратылыш – климаттык шартка көз каранды. Биринчи жыл менен экинчи жылдын аба ырайы ар кандай болгондуктан чыгымдар дагы ар кандай өлчөмдө сарпталып, продукциянын сатылган баасы дагы башкача болушу мүмкүн. Айыл чарбасында өндүрүш процесси узак болуп, жумуш мезгили менен дал келбей, көбүнчө жыйынтыктар жылдын аягында эсептелип чыгат жана тирүү организмдер менен иш алынып барылгандыктан, айыл чарбанын өнүгүү деңгээлине экономикалык эле мыйзамдар таасирин тийгизбестен биологиялык, химиялык жана физикалык мыйзамдар дагы таасирин тийгизет. Булар болсо, айыл чарба ишканасынын жыйынтыгына таасирин тийгизген факторлорду эсептөөдө кыйынчылыктарды жаратат. Ошондуктан, туура жыйынтык чыгарыш үчүн талданчу жылдын көрсөткүчтөрүн, өткөн жылга эле салыштырып койбостон, бир нече жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштыруу жана башка чарбалардын көрсөткүчтөрүнө салыштырма талдоо жүргүзсө туура болот. Ысык-Көл облусунун айыл чарба ишканаларынын, дыйкан (фермердик) чарбаларынын, кооперативдеринин чыгымдарын салыштырып, талдап көргөндө, 25 жылдан ашык тарыхы бар, «Айкол» кооперативинин беш жылдык чыгымдары боюнча таблица 3.1 алынды (ТИРКЕМЕ 6):

Таблицада, продукцияны өндүрүүгө кеткен жалпы чыгымдарды базалык катары алып, калган чыгымдарды салыштырганыбызда, 2013-жылы өндүрүлгөн продукциянын көлөмү жалпы чыгымдардын көлөмүнөн 54,4%, 2014-жылы 65,2%, 2015 - 12,1% жогору болсо, 2016 – жылы 116,3% жогорулаган, ал эми 2017 – жылы 36,3% кургакчылыктын айынан төмөндөп кеткен. Жалпы чыгымдардын суммасы 2017 – жылы норматив боюнча сарпталып, жыйынтыгында түшүм аз алынып зыянга учуруган. Материалдык чыгымдар, жалпы чыгымдардын ичинен, 2013-жылы 80,8%, 2014-жылы 85,6%, 2015 – жылы 87,1% түзсө, 2016 – жылы 97,0% жана 2017 – жылы 67,7% түзгөн. 2017 – жылы материалдык чыгымдардын аз болгонун себеби, табигый жоготуулар болгон эмес жана башка материалдык чыгымдар аз кеткен. 2016 – жылы табигый жоготуулар болуп, алар 28,7% түзсө, күйүүчү май 15,3% жана башка материалдык чыгымдар 48,3% түзгөндүктөн, материалдык чыгымдардын суммасы башка жылдарга салыштырмалуу жогору болгон. Тоң районун чарбалары кышкысын малдары көбүнчө талаада болгондуктан тоютту аз сарпташат. Айыл чарба продукциясына рыноктук суроо-талап жоктугунан, өндүрүлгөн продукциянын көлөмү акчалай түрдө аз сумманы көрсөтүп, ал эми чыгымдар: үрөн, күйүүчү май, жер семирткичтердин, дары-дармектердин баасы жогору болгондуктан, көптөгөн чарбалар зыян тартып келишет.

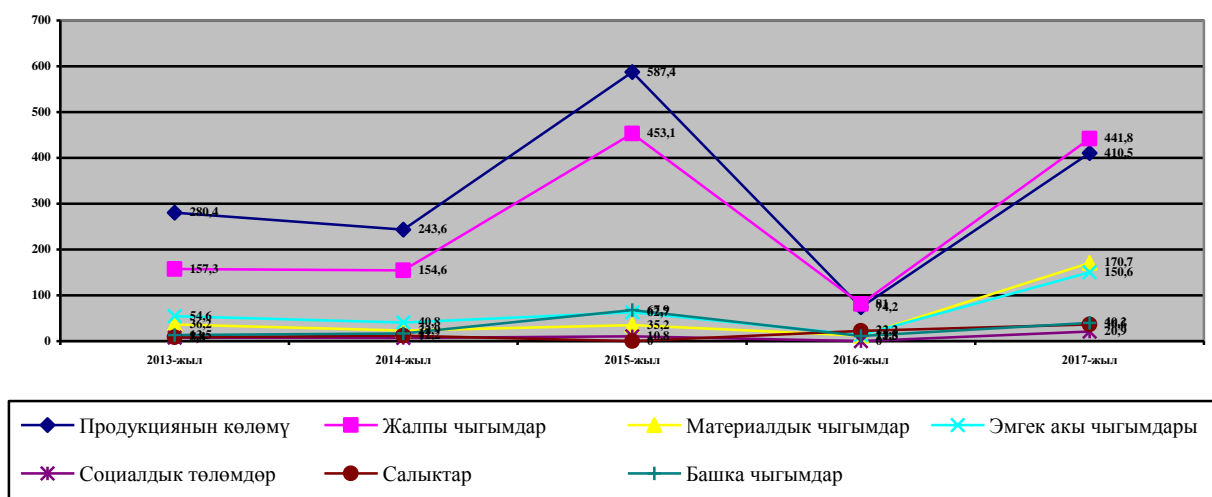

Сүр. 3.1. «Айкол» кооперативинин продукцияларды өндүрүүгө кеткен чыгымдарынын динамикасы 2013 - 2017 – жыл (миң сом)

Булак: «Айкол» кооперативинин финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [137]

Диаграммада «Айкол» кооперативинде 2017 – жылы өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнө караганда жалпы чыгымдардын суммасы жана эмгек акы чыгымдары башка жылдарга салыштырмалуу жогору болгон.

Облустун Жети-Өгүз районундагы «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын чыгымдары төмөндөгүдөй салыштырмалуу талдоону берди (ТИРКЕМЕ 7). Чарба эгемендүүлүктү алгандан бери Австралиядан алынып келинген меринос жүн, эт багытындагы койлорду багат, андагы өндүрүлгөн продукциясынын көлөмү, жалпы чыгымдарга салыштырмалуу 2013 - жылы 78%, 2014 – жылы 57,6%, 2015 – жылы 30% өскөн, бирок 2016 – жылы 8,4% жана 2017 – жылы 7,1% төмөн болгон. ЕАЭСке киргенге чейин меринос жүнү Кытайга экспорттолуп келген, азыркы учурда кыргыздын жүндөн жасалган буюмдарынын дүйнөлүк рынокко чыгышы менен суроо-талап өнүгүп жатат. Райондун чарбалары тоютту өзүлөрү камдашат, күйүүчү май кымбат, кар эрте түшүп, тоют эрте берилгендиктен материалдык, эмгек акы жана жалпы чыгымдардын суммасы башка чарбаларга салыштырмалуу жогору. Бирок, «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын келечеги кең жана өз иштеринде бухгалтердик эсепти туура алып бара жатышат.

Сүр. 3.2. «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын динамикасы 2013 - 2017 – жыл (миң сом)

Булак: «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [141]

Ысык-Көл облусундагы чарбалардын ичинен Жети-Өгүз районундагы «Ак-Жол» МТС, Түп районундагы «Эльдияр» жана «Преображенское» дыйкан фермердик) чарбаларынын, Ак-Суу районундагы «Заря» АҮК, «Чельпек» дыйкан (фермердик) чарбасынын, «Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясынын», Ысык-Көл районундагы «Шумкар-ЫККФ» ААК, «Багринцева» фермердик (дыйкан) чарбасынын, Бостери айылындагы «Жылкы заводунун» 2017 – жылга карата продукцияны (тейлөөлөрдү) өндүрүүгө кеткен чыгымдарын салыштырып, талдап көргөнүбүздө төмөндөгү жыйынтыктарды алдык (Таблица 3.3 карайбыз).

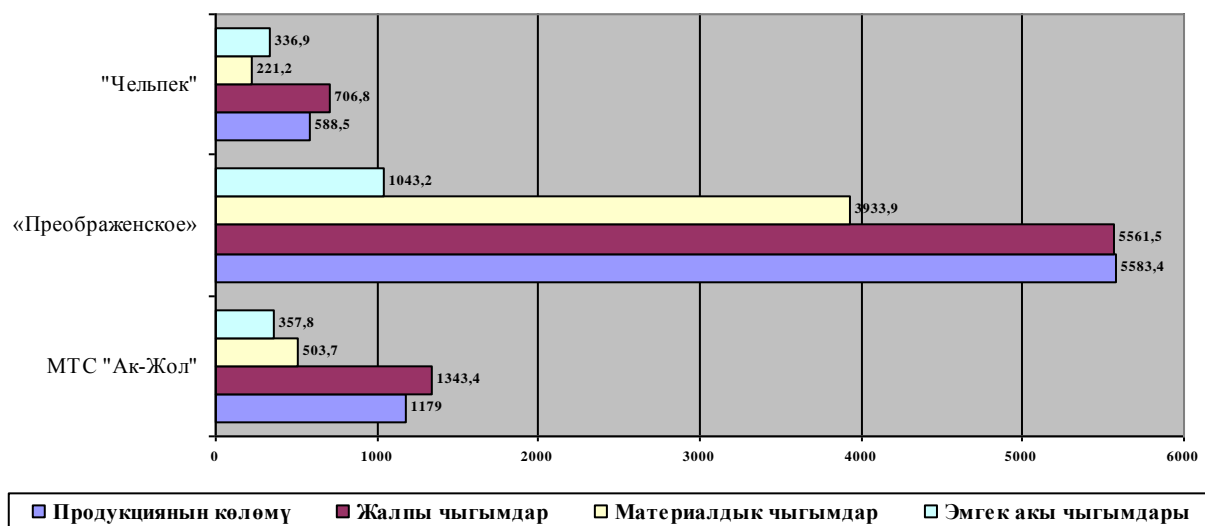
Жети-Өгүз районуна караштуу «Ак-Жол» МТСинин 2017 – жылы жалпы чыгымдарга салыштырмалуу, көрсөтүлгөн тейлөөнүн көлөмү 12,2% аз болсо, Түп районундагы «Преображенское» дыйкан (фермердик) чарбасынын өндүрүлгөн продукциянын көлөмү 0,4% көп болгон, ал эми Ак-Суу районундагы «Чельпек» дыйкан (фермердик) чарбасынын өндүрүлгөн продукциясынын көлөмү 16,7% төмөн болгон. Эгерде, жалпы чыгымдарды базалык жыл катары алып, аларга материалдык чыгымдарды салыштырганыбызда «Ак-Жол» МТСдики 37,% түзсө, «Преображенское» дыйкан (фермердик) чарбасыныкы 70,7%, «Чельпек» чарбасыныкы 31,3% түзгөн. «Преображенское» дыйкан (фермердик) чарбасынын материалдык чыгымдарынын нормадан көп болушуна кайтарылуучу таштандылардын суммасы көп болушу себеп болгон. Бул чарба, Түп районунун жери кара топурак жана микроклиматтык шарты жаанчыл келгендиктен көбүнчө дан эгиндерин өстүрүшөт. 2017 – жылы аба ырайынын кургакчыл болуп дан эгиндери толук дарыланбай калгандыктан, эгин чүрүшүп, жыйынтыгында көпчүлүгү жараксыз болгондуктан, алар жем катары кеткен. Мындан, биз аба ырайы жана өз убагында дарылоо процесси чыгымдардын көлөмүнө чоң таасир тийгизээрин дагы бир жолу айгинеледик. Ал эми «Чельпек» дыйкан (фермердик) чарбасында эмгек акы чыгымдары башка чабаларга салыштырмалуу нормадан жогору болгон б.а. 47,7% түзгөн. Мындай жолго баруу биздин оюбузча туура эмес, деп ойлойбуз.

Таблица 3.3 - Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын салыштырма талдоосу 2017 – жыл (миң сом)

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	МТС «Ак-Жол» Жети-Өгүз району		«Преображенское» фермердик чарбасы, Түп району		«Чельпек» АК Ак-Суу району	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Өндүрүлгөн продукциянын (жумуштун, тейлөөнүн) көлөмү	1179	87,8	5583,4	100,4	588,5	83,3
2	Продукцияларды (жумуш, тейлөө) өндүрүүгө кеткен чыгымдар	1343,4	100	5561,5	100	706,8	100
3	Материалдык чыгымдар:	503,7	37,5	3933,9	70,7	221,2	31,3
4	кайтарылуучу таштандылар, чыгарылгандан кийинки сырьё жана материалдар	441,1	32,8	1835,7	33,0	139,2	19,7
5	сатып алынуучу комплектөөчү буюмдар, жарым фабрикаттар	0	0	0	0	15	2,1
7	энергия	3	0,2	101,7	1,8	12	1,7
8	күйүүчү май	27,2	2,0	996,5	17,9	55	7,8
9	башка материалдык чыгымдар	32,4	2,4	0	0,0	0	0,0
10	Эмгек акы чыгымдары	357,8	26,6	1043,2	18,8	336,9	47,7
11	Социалдык чегерүүлөр	50	3,7	179,9	3,2	58,1	8,2
12	Амортизация	376,4	28,0	538,8	9,7	0	0,0
13	Салыктар	38,2	2,8	29,9	0,5	20	2,8
14	Иш сапарына кеткен чыгымдар	0	0,0	348,5	6,3	12	1,7
15	Ижара төлөөлөрү	17	1,3	545,1	9,8	25	3,5
16	Тейлөөлөрдү төлөө:	0,3	0,02	16,1	0,3	24,4	3,5
17	техникалык тейлөө жана оңдоо	0	0,0	0	0,0	0,8	0,1
18	банктер, кредиттик уюмдар жана башка финансы мекемелери	0,3	0,02	2,2	0,04	0,3	0,04
19	жарнама	0	0,0	0	0,0	8	1,1
20	почта жана байланышка	0	0,0	4,1	0,1	3	0,4
21	лицензия жана башка керектүү уруксат кагаздарын алуу	0	0,0	9,8	0,2	12,3	1,7
22	Башка чыгымдар	0	0		0	9,2	1,3

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [141]

Рынок шартта чарбалардын өндүрүлгөн продукцияларынын көлөмүнөн чыгымдардын жалпы суммасы ашып кеткен, же болбосо зыян тартып, товарлардын баасы чыкпай, эмгекти актабай калган учурлар көп эле кездешет.

Сүр. 3.3. Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын динамикасы 2017 – жыл (миң сом)

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [141]

Кийинки талдообузду Түп районунда жайгашкан «Эльдияр», Ысык-Көл районундагы «Багринцева» дыйкан (фермердик) чарбалары жана «Жылкы заводунун» чыгымдары боюнча салыштырганыбызда (таблица 3.4), жалпы чыгымдармга салыштырмалуу өндүрүлгөн продукциянын көлөмү «Багринцева» дыйкан (фермердик) чарбасында 1,1%, «Эльдияр» дыйкан (фермердик) чарбасыда 12% жогору болсо, «Жылкы заводунда» 60% төмөн болгон. «Эльдияр» дыйкан (фермердик) чарбасыда материалдык чыгымдар жалпы чыгымдардын ичинен 82,2% түзсө, «Жылкы заводунун» материалдык чыгымдары 65,1% түзгөн, анткени кайтарылуучу таштандылар көп болгон. «Жылкы заводу» дагы эмгек акы чыгымдарын көп сарпташкан. «Жылкы заводунда» эмгек акы жана материалдык чыгымдары башка чарбаларга караганда жогору болгонунда. Себеби, асыл тукумдуу жылкыларга кымбат баалуу витаминдер, кызылча, сабиз, кальций өңдүү кошумча тоюттар жана дары- дармектер берилет, эмгек сыйымдуулугу көп сандагы жумушчуларга муктаждык жаратып, жогорудагы чыгымдардын көп болушуна алып келүүдө.

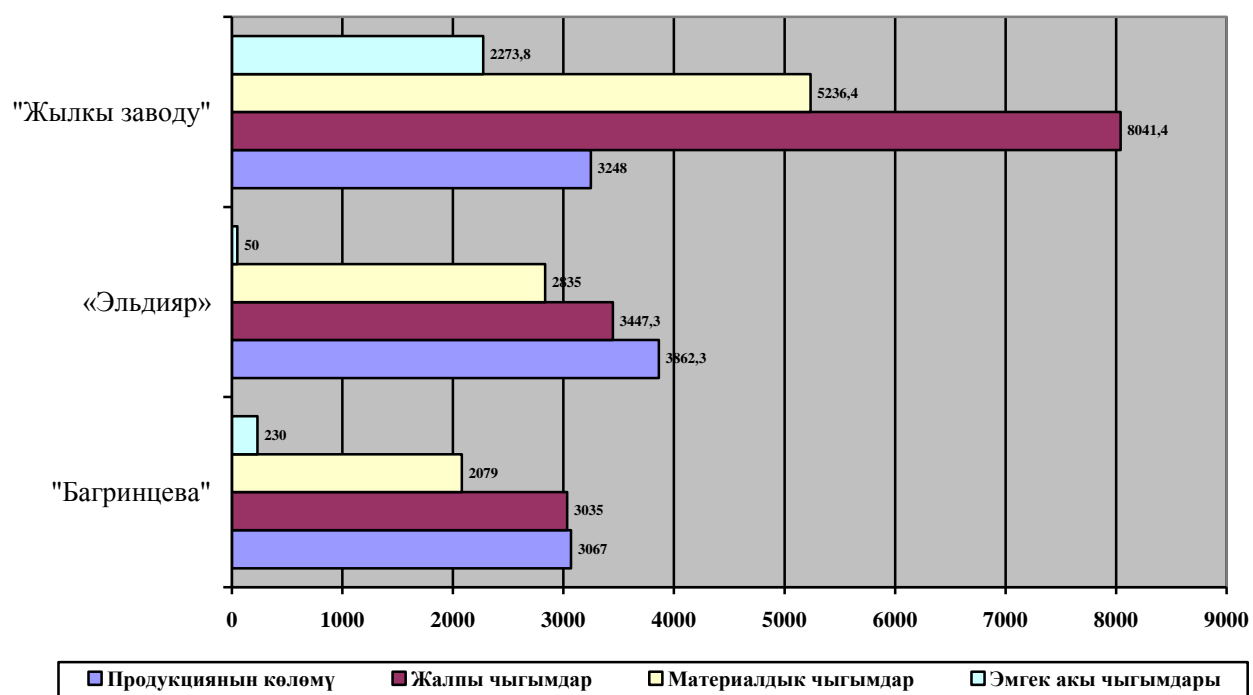

Таблица 3.4 - Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын салыштырма талдоосу 2017 – жыл (миң сом)

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	«Багринцева» дыйкан (фермердик) чарбасы, Ысык-Көл району		«Эльдияр» дыйкан (фермердик) чарбасы, Түп району		«Жылкы заводу» Ысык-Көл району Бостери айылы	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Өндүрүлгөн продукциянын (жумуштун, тейлөөнүн) көлөмү	3067	101,1	3862,3	112,0	3248	40,4
2	Продукцияларды (жумуш, тейлөө) өндүрүүгө кеткен чыгымдар	3035	100	3447,3	100	8041,4	100
3	Материалдык чыгымдар:	2079	68,5	2835	82,2	5236,4	65,1
4	кайтартылуучу таштандылар, чыгарылгандан кийинки сырьё жана материалдар	805	26,5	1435	41,6	4003,3	49,8
5	энергия	12	0,4	50	1,5	718	8,9
6	күйүүчү май	825	27,2	1200	34,8	247,3	3,1
7	башка материалдык чыгымдар	437	14,4	150	4,4	267,8	3,3
8	Эмгек акы чыгымдары	230	7,6	50	1,5	2273,8	28,3
9	Социалдык чегерүүлөр	39	1,3	8,6	0,2	370,3	4,6
10	Амортизация	129	4,3	243,7	7,1	0	0
11	Салыктар	116	3,8	0	0	0	0
12	Иш сапарына кеткен чыгымдар	0	0	0	0	39,6	0,5
13	Өз күчү менен техникалык тейлөө жана оңдоо иштери	413	13,6	260	7,5	0	0
14	Тейлөөлөрдөгү төлөө:	29	1,0	50	1,5	121,3	1,5
15	техникалык тейлөө жана оңдоо	0	0	0	0	15,6	0,2
16	почта жана байланыш	0	0	0	0	31,4	0,4
17	башка тейлөөлөрдү түрү	29	1,0	50	1,5	74,3	0,9

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [141]

«Эльдияр» дыйкан (фермердик) чарбасы чакан чарба болуп, чарбага тишелүү көпчүлүк жумуштарын өзүлөрү, үй-бүлө мүчөлөрү жасагандыктан, аларга эмгек акы төлөнбөйт. Ошондуктан алардын эмгек акысы эсептелбей, жалпы кирешеден кемитилбей калат. Мындай чакан чарбаларга, маалымат так болуш үчүн жана кирешени так аныкташ үчүн ушундай чыгымдарды сөзсүз эске алыш керек.

Сүр. 3.4. Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын динамикасы 2017 – жыл (миң сом).

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [141]

Биз бул кемчиликтерди жоюу үчүн альтернативдүү жол аркылуу чыгымдарды азайтуунун жолдорун жогорудагыдай пайдаланууну сунуштайбыз. Ушундай талдоону Ысык-Көл облусунда ири айыл чарбалары катары эсептелген «Заря» кооперативи, «Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясы» жана «Шумкар - ЫККФ» чарбаларында жүргүзгөнүбүздө төмөнкү жыйынтыктарды алдык (таблица 3.5 карайбыз).

Жалпы өндүрүлгөн продукциялардын көлөмү «Заря» кооперативинде чыгымдардан 108,8 жогору болсо, «Шумкар - ЫККФ» чарбасында 11,6% жана «Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясында» 12,4% төмөн болгон. Кайтарылуучу таштандылардын суммасы көп болгондуктан «Шумкар - ЫККФ» чарбасында материалдык чыгымдар жалпы чыгымдардын ичинен 61% түзгөн, ал эми эмгек акы чыгымдары башка чарбаларга салыштырмалуу аз болгон, же болбосо 10,4% түзгөн.

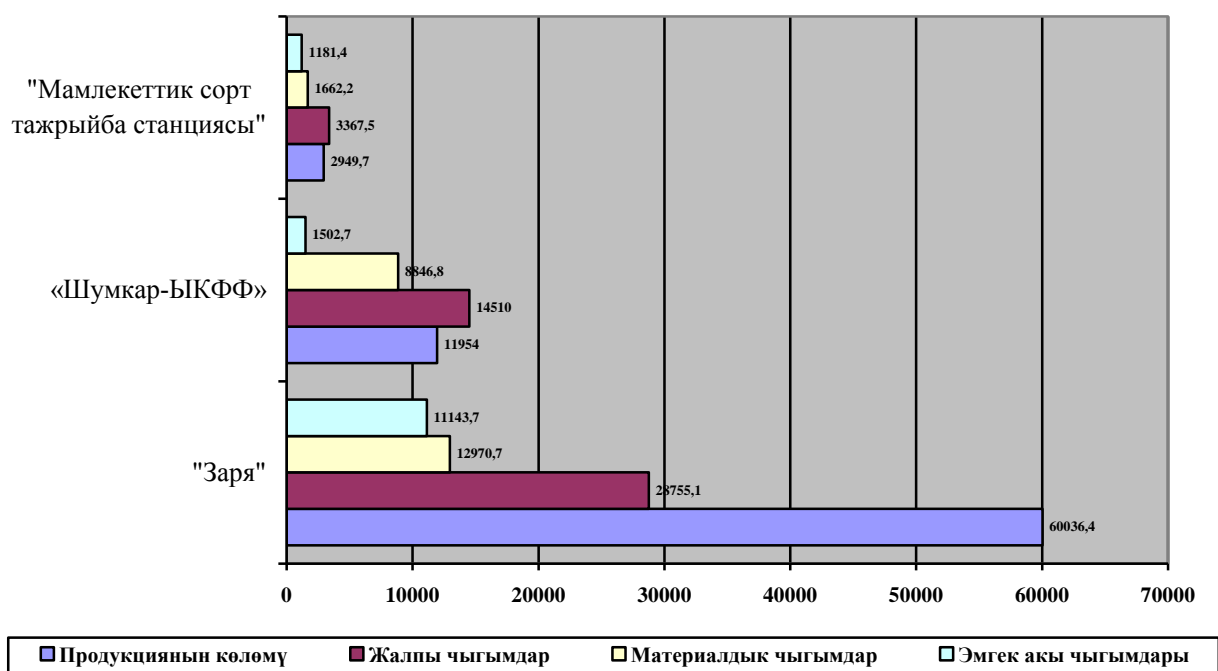
Таблица 3.5 - Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын салыштырма талдоосу 2017 – жыл (миң сом)

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	«Заря» АҮЧ Ак-Суу району		«Шумкар-ЫККФ» ААК, Ысык-Көл району		«Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясы» Ак-Суу району	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Өндүрүлгөн продукциянын (жумуштун, тейлөөнүн) көлөмү	60036,4	208,8	11954	82,4	2949,7	87,6
2	Продукцияларды (жумуш, тейлөө) өндүрүүгө кеткен чыгымдар	28755,1	100	14510	100	3367,5	100
3	Материалдык чыгымдар:	12970,7	45,1	8846,8	61,0	1662,2	49,4
4	кайтарылуучу таштандылар	5339,4	18,6	5210,4	35,9	991,6	29,4
5	сатып алынуучу комплектөөчү буюмдар	827,9	2,9	259,2	1,8	0	0,0
6	табигый жоготуулар	1538,6	5,4	0	0	0	0
7	энергия	1192,1	4,1	219,7	1,5	30	0,9
8	күйүүчү май	4072,7	14,2	110	0,8	640,6	19,0
9	башка материалдык чыгымдар	0	0	3047,5	21,0	0	0,0
10	Эмгек акы чыгымдары	11143,7	38,8	1502,7	10,4	1181,4	35,1
11	Социалдык чегерүүлөр	1894,1	6,6	410,1	2,8	203,8	6,1
12	Амортизация	855,0	3,0	294	2,0	19,8	0,6
13	Салыктар	533,6	1,9	54	0,4	63	1,9
14	Иш сапарына кеткен чыгымдар	0	0	12,7	0,1	10,4	0,3
15	Техникалык тейлөө - ондоо иштери	0	0	0	0,0	170	5,0
16	Коммерциялык кредиттик пайыздар	0	0	0	0,0	32,2	1,0
17	Күтүү чыгымдары	0	0	87,2	0,6	0	0,0
18	Ижара төлөөлөрү	1119,6	3,9	68,8	0,5	0	0,0
19	Тейлөөлөрдү төлөө:	238,4	0,8	1123,1	7,7	24,7	0,7
20	техникалык тейлөө жана ондоо	0	0	5	0,0	0	0,0
21	банктар, финансы мекемелери	0	0	1,3	0,01	0,6	0,02
22	жарнама	0	0	1,5	0,01	1,2	0,04
23	почта жана байланышка	0	0	1,8	0,01	6,3	0,2
24	лицензия жана уруксат кагаздарын алуу	0	0	12,6	0,1	0	0,0
25	Коммуналдык тейлөөлөр	0	0	0	0,0	16,6	0,5
26	башка тейлөөлөрдү түрү	165,7	0,6	1100,9	7,6	0	0,0
27	Башка чыгымдар	0	0	2111	14,5	0	0

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү[141]

Талдоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй «Шумкар - ЫККФ» чарбасында жана «Мамлекеттик сорт тажрыйба станциясында» жалпы чыгымдардын суммасынын көп болушу, күйүүчү майдын кымбат болушуна, үрөн, чийки заттардын кымбаттыгы, ижара акылары көп өлчөмдө жана тейлөөлөргө дагы көбүрөөк сумманын төлөнүшүнө байланыштуу. Мындай чыгымдар чарбалардын ишмердигинин натыйжалуулугуна таасирин тийгизбей койбойт.

Төмөнкү диаграммадан материалдык чыгымдар көп сарпталып, эмгек акы чыгымдары аз сарпталаары белгилүү болду:

Сүр. 3.5. Ысык-Көл облусундагы айыл чарба ишканаларынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын динамикасы 2017 – жыл (миң сом)

Булак: Ысык-Көл облусунун чарбаларынын финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [141]

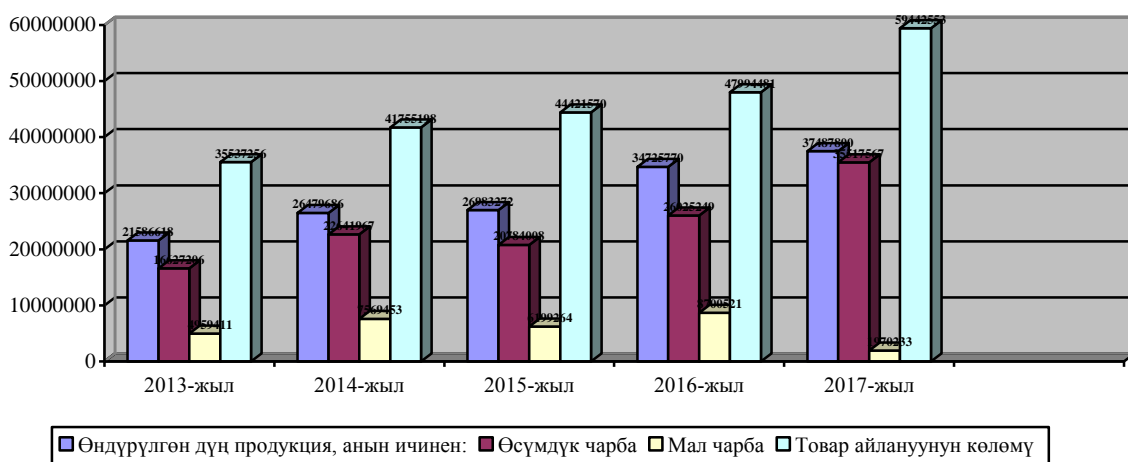
Диаграммадан «Заря» кооперативинин чыгымдары канчалык деңгээлде тура жана так бөлүштүрүлгөнүн аныктадык жана ушундай бөлүштүрүүнү башка чарбаларга дагы сунуштайбыз. Бул кооперативде бухгалтердик эсеп системасы талапка жооп берээрлик деңгээлде иш жүргүзүлөт. «Заря» кооперативи бүгүнкү күндө ар тараптуу айыл чарба продукцияларды өндүрүп бухгалтердик эсепти, өздүк калькуляцияны туура жолго коюп келе жатат. Заманбап атайын адистештирилген «1С - предприятие» бухгалтердик программасы менен камсыз болуп эсеп жүргүзүү иштеринде колдонууп келишет. Ошол эле учурда эски салттык ыкмаларды дагы колдонуудан баш тартышкан эмес. Ошондуктан, бул кооперативдин өсүмдүк жана мал чарбаларын, эмгек өндүрүмдүүлүгүн жана эмгек чыгымдарын талдап, төмөнкү таблицаны (таблица 3.6) алдык:

Таблица 3.6 - «Заря» АҮКде продукцияны өндүрүүнүн жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн 2013-2017-жж. салыштырма талдоосу (сом,%)

№	Аталышы	2013-ж	%	2014-ж	%	2015-ж	%	2016-ж	%	2017-ж	%
1	Өндүрүлгөн дүң продукция, анын ичинен:	21586618	100	26479686	100	26983272	100	34725770	100	37487800	100
2	Өсүмдүк чарба	16627206	77	22641967	86	20784008	77	26025249	75	35517567	95
3	Мал чарба	4959411	23	7569453	29	6199264	23	8700521	25	1970233	5
4	Товар айлануунун көлөмү	35537256	100	41755198		44421570		47994481	108	59442553	134
5	Эмгек өндүрүмдүүлүгүн эсептөө үчүн орточо жумушчулардын саны (киши саны):	141	100	130	92,2	200	142	177	126	172	122
6	Өсүмдүк чарбада	53	100	53	100	53	100	92	174	98	185
7	Мал чарбада	53	100	53	100	53	100	57	108	48	90,6
8	Өндүрүштө	25	100	16	62,6	29	116	18	72	25	100
9	Соода тармагында	10	100	9	87	31	310	10	100	1	10
10	1 жумушчуга орто эсеп менен өндүрүлгөн дүң продукция (сом)	107933	100	170685	158	134916	125	196190	182	216789	201
11	1 жумушчуга товар айлануунун көлөмү	177686	100	235905	133	222108	125	271155	153	345596	194

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблицадан «Заря» кооперативинин жалпы өндүрүлгөн дүң продукциянын көлөмү жыл сайын өскөн, өсүмдүк чарба 95% түзгөн, мал чарбасы, артыкча ири мүйүздүү малдын саны кыскарган. Ак-Суу району кара топурактуу жана климаты жаанчыл болгондуктан башынан эле булл аймакта өсүмдүк чарбасына (эгин, картошка, чөп ж.б.) басым жасалып келет. Мал чарбалары дагы жакшы өнүккөн, бирок кыш узак болгондуктан чыгымдар көп сарпталат.

Сүр. 3.6. Заря АҮКнин 2013-2017 – жылкы продукцияны өндүрүү жана эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн динамикасы (миң сом)

Булак: «Заря» АҮКнин финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [138]

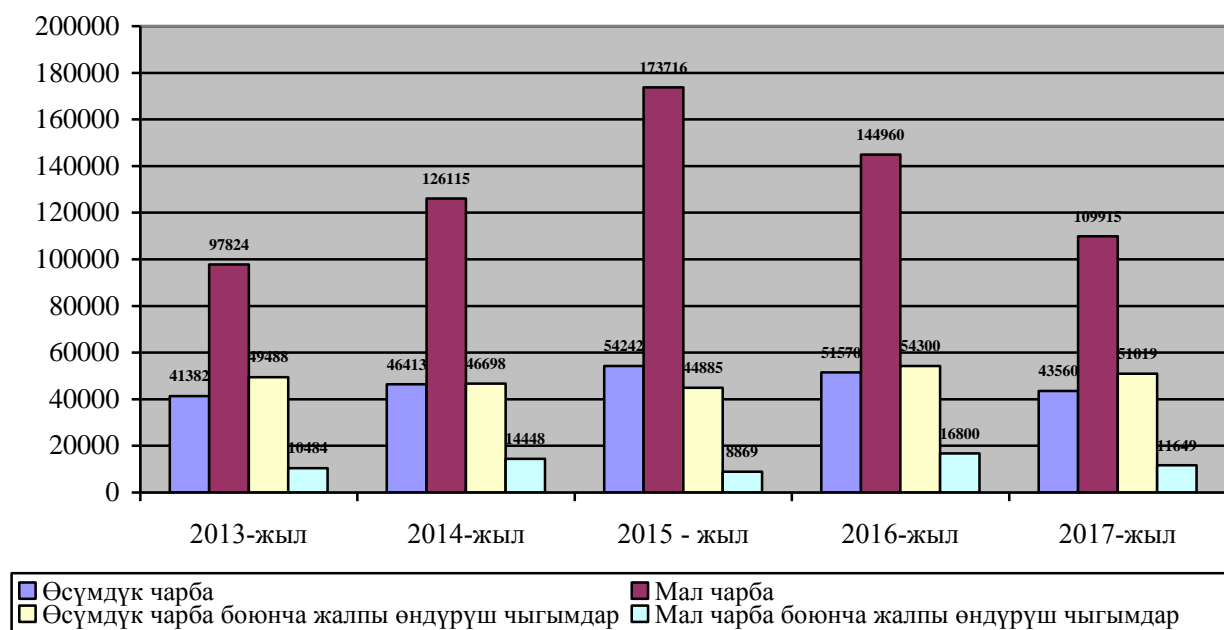
Эмгек акыга кеткен чыгымдарды бөлүштүрүүдө төмөнкү жыйынтыктарды алдык:

Таблица 3.7 - «Заря» АҮКде 2013-2017-жж. эмгек акыга кеткен чыгымдардын бөлүштүрүү боюнча талдоосу

№	Өндүрүш тармагы жана иштин түрү	2013-ж Жыл ичинде иштелген жумушчу /саат	%	2014-ж Жыл ичинде иштелген жумушчу/ саат	%	2015-ж Жыл ичинде иштелген жумушчу/ саат	%	2016-ж Жыл ичинде иштелген жумушчу/ саат	%	2017-ж Жыл ичинде иштелген жумушчу/ саат	%
1	Өсүмдүк чарба	41382	11,5	46413	12,8	54242	8	51570	12,3	43560	10,7
2	Мал чарба	97824	27,2	126115	34,8	173716	25,6	144960	34,7	109915	27,1
3	Өсүмдүк чарба боюнча жалпы өндүрүш чыгымдар	49488	13,8	46698	12,9	44885	6,6	54300	13	51019	12,6
4	Мал чарба боюнча жалпы өндүрүш чыгымдар	10484	2,9	14448	4,0	8869	1,3	16800	4	11649	2,9
5	Өндүрүш чыгымдары	54280	15,1	4252	1,2	291409	42,9	4944	1,2	59000	14,5
6	Тейлөөлөр	12178	3,4	13248	3,7	x	0	14400	3,4	14160	3,5
7	Сатууга кеткен чыгымдар	2077	0,6	16704	4,6	x	0	19200	4,6	2360	0,6
8	Транспорт иш чаралары	15792	4,4	19118	5,3	25405	3,7	23897	5,7	18800	4,6
9	Жалпы чарба чыгашалары	76406	21,2	75670	20,9	80263	11,8	89024	21,3	95507	23,5
10	Баардыгы	359911	100	362666	100	678789	100	417720	100	405920	100

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблицада көрсөтүлгөндөй, жалпы эмгек акыга кеткен чыгымдардын көлөмү жыл сайын төмөндөп турган. Өсүмдүк чарбага караганда мал чарбага көп жумшалаары айкын болду, себеби баарыбызга белгилүү болгондой бир жыл толугу менен малды карап туруу зарыл болот, өсүмдүк чарба сезондук гана каралат. Ал эми, мал чарбага жыл сайын чыгымдар аз сарпталып жатканын төмөнкү диаграммадан көрүүгө болот:

Сүр. 3.7. Заря АҮК 2013-2017 –эмгек акыга кеткен чыгымдарды бөлүштүрүү динамикасы (жумушчу/саат)

Булак: «Заря» АҮК финансылык отчетторунун негизинде түзүлдү [138]

Өндүрүлгөн продукциянын көлөмү жогорулап, эмгек чыгымдарынын аз жумшалышы жакшы жыйынтыкка алып келип жатат.

Айыл чарбада продукциянын өздүк наркын эсептөөнүн бирден бир көйгөйлүү маселелери - калькуляциялоодо жана өндүрүш объектилеринин анык наркына кыйыр чыгымдарды туура кошуу болуп эсептелет. Органикалык жана башка минералдык жер семирткичтердин түрлөрү жерге берилгенден кийин азык катары өсүмдүктөр үчүн үч жана андан ашык жылдарга таасирин тийгизет, анын баардык наркы биринчи айдалган өсүмдүктүн, чыгымдарына кошулуп калат.

Мисалы, «Заря» кооперативинде 2016 - жылы 10 га картофельге 30 центнер фосфордук жер семирткич берилген. 2017- жылы, бул жерге буудай

айдалып жер семирткич беришкен эмес. Жер семирткичтин наркы, биринчи жылдагы картофель өндүрүүгө кеткен чыгымдарга кошулуп, буудайдын наркын жана кеткен чыгымдарды төмөндөттү. Биринчиден фосфордук жер семирткичтин таасири тийсе, экинчиден картофель айдаганда ар кандай отоо чөптөрдөн, кара кыйгак ж.б. жер тазаланып, жумшарып буудай айдаганга жакшы шарт түзүлүп калган. Чарбада жер семирткичтин аз санда колдонулган күндө да «Кирешенин өсүү деңгээлинин төмөндөшү мыйзамы» боюнча эсепке алынышы керек, себеби жер аянт бирдигине болгон өсүмдүктүн түшүмдүүлүгүн белгилүү бир чектик кирешеге чейин гана жогорулатса болот. Оптималдуулук критериясы болуп, орточо максималдуу түшүмдүүлүгү ар бир жер семирткич себилген жерге, айыл чарба продукцияларынына жер семирткичтерди бөлүп жиберүүдө бирдей маржиналдык киреше алып келет. «Пайдалуулук чеги» теориялык принциби боюнча жер семирткичти пайдалануу оптималдуу болот, качан гана ар бир акыркы салынган сом жана баардык салым бири бири менен тең болуп жана бир сомго караганда чоң бойдон кала берсе акчалай түрүндө түшүмдүүлүк кошулат.

Жер семирткичти ашыкча берүү дагы экологиялык жактан зыян жана коркунучтарды алып келет. Ошондуктан айыл чарбада жер семирткичти берүүнү пландаштырууда, түшүмдүүлүктүн чегине, продукциянын наркынын чегине, пайданын чегине жана рентабельдүүлүктүн оптималдуулук көрсөткүчтөрүнө, жер семирткичтин жерге тийгизген кийинки таасирин эске алып анын чыгымдарын биринчи жана кийинки айдалуучу өсүмдүктөр ортосунда төмөндөгүчө бөлүштүрсөк болот:

Таблица 3.8 - Жер семирткичтердин чыгымдарын биринчи жана кийинки айдалчу өсүмдүктөр ортосунда бөлүштүрүү пропорциясы

№	Жер семирткичтер	Наркы		1- жыл		2 - жыл		3 - жыл	
		сом	%	%	сом	%	сом	%	сом
1	Органикалык	1000	100	60	600	30	300	10	100
2	Фосфордук	1250	100	55	688	30	375	15	187
3	Калийдик	900	100	70	630	30	270	-	-

Булак: автор тарабынан түзүлдү [141]

Таблицада жер семирткичтин канча пайызы кайсы жылгы тиешелүү болушу керек экендиги көрсөтүлгөн. Бул чыгымдарды «Келерки мезгилдердин аванстык чыгашалары» сметунда болжолдуу эсепке алууну сунуштайбыз.

Айыл чарбада көп жылдык чөптөрдү себүү менен байланышкан чыгымдарды, канча жыл пайдаланылса ошончо жылга пропорционалдуу бөлүштүрүлөт жана аларды өстүрүүгө кеткен чыгымдарга кошулат. Биздин оюбузча, көп жылдык чөптөрдү себүүгө жана аларга алдын ала даярдык көрүүгө кеткен баардык технологиялык чыгымдар, чөптүн ар бир жылдын түшүм берүүсүнө ылайык колдонуу мөөнөтү бүткөнгө чейинки убакытта, пропорционалдуу бөлүштүрүлүүсү зарыл.

Калькуляциянын бирден бир негизги маселелери продукциянын өндүрүштүк өздүк наркын эсептөө процессинде өндүрүштү башкарууга жана тейлөөгө чыгымдарды экономикалык жактан толук жана туура бөлүштүрүү. Бул маселе экономисттердин арасында бүгүнкү күнгө чейин талкууланып келет. Акыркы жылдары калькуляцияга жана өндүрүш объектилерине көрсөтүлгөн чыгымдарды бөлүштүрүү ыкмалардын толук системасын сунуштайт: маянанын түз пропорционалдуулугу, маянанын пропорционалдуу нормативдик, негизги каражаттын амортизациясы жана маянаны пропорционалдуу бөлүштүрүү менен эмгектин пропорционалдуу түз чыгымдарын айкалыштырылган бөлүштүрүү ыкмасы, баардык түз чыгымдардын суммасына жана баардык негизги чыгымдардын суммасына пропорционалдуу (өсүмдүк чарбасында үрөндүн жана жер семирткичтин, мал чарбада тоюттун наркы кошулбайт).

Өндүрүш процесси жандуу жана жансыз эмгектерди бириктирүү болуп саналат. Үрөн, себүүгө кеткен каражат (өсүмдүк чарбада), тоют (мал чарбада), чийки заттар жана материалдар (оор өндүрүштө) бул процессте эмгек куралы катары көрсөтүлөт, же болбосо буларсыз көрсөтүлгөн тармактарда өндүрүш процессинин мааниси жок. Тейлөө жана башкаруу объектилери болуп, өзүнчө пассивдик элементтер эсептелбестен, чарба процесстери эсептелет. Айтылгандардын негизинде, жалпы өндүрүш чыгымдары өзүнчө чыгымдар

менен эле түз катышы болбостон үрөн, тоют, чийки заттар, материалдар менен түздөн түз катышы бар. Баардык материалдык баалуулук өндүрүшкө кирээрден мурда улам кийинки кадамдарды басып өтөт (сатып алуу, сактоо, сапатын жогорулатуу үчүн кошумча иштетүү ж.б.). Ушунун баары эмгек предметтерин эффективдүү камсыз кылууга, оптималдуу чечимдерди издөөгө башкарууну алып келет. Ф.Энгельс өндүрүш күчү тууралуу жөн жеринен айтпаса керек: «... жактарды башкаруунун ордуна буюмдарды башкаруу жана өндүрүш процесстерин жетектөө келет» [73, 296 б.].

Жүргүзүлгөн изилдөөлөр, качан гана кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү негизи катары эмгектин толук чыгымдары (жандуу жана жансыз) колдонулса, баардык жалпы өндүрүш чыгымдарды бөлүштүрүү жолдорунан экономикалык жактан толук түшүнүктүү жана практикалык жактан так болот. Кыйыр чыгымдарды бөлүштүрүү жана эсепти өнүктүрүү, чыгымдарды оперативдүү башкарууга эле эмес, түбөлүккө керектүү өндүрүш чыгымдарын эффективдүү башкаруу эсепти уюштуруу системасын пайда кылат.

Эгин тармагында, эгинди жана саманды жыйноо технологиялык процесси оруп-жыйноого чейин үзгүлтүккө учурабайт, ошондуктан бул жерде чыгымдарды, өстүрүүгө кеткен жалпы технологиялык жана конкреттүү продукцияны жыйнаш жана даярдаш үчүн кеткен түз чыгымдар катары эсепке алыш керек. Себеби, эгинди өстүрүүгө кеткен жалпы технологиялык чыгымдарды, калькуляция объектисине тиешелүү өзүнчө эсепке алуу мүмкүн эмес. Биздин оюбузча, аларды бөлүштүрүүнүн негизинде 1 га жерден конкреттүү продукциянын түшүмүн алуу үчүн зарыл болгон жер аянты кириш керек. Саман алуу үчүн 1 га айдоо жер аянты, ошол эле эгиндин үрөн алуу үчүн айдалган 1 га жерге барабар.

Айыл чарба продукцияларынын өздүк наркын аныктоодо информациялык керектөөнүн өндүрүштү эффективдүү башкаруу системасынын эсеби эн маанилүү. Ал үчүн, биздин оюбузча, ар кандай башкаруунун маселелирин чечүү үчүн (өндүрүштүн эффективдүүлүгүн талдоо, бааны жана келерки өндүрүштөрдүн жыйынтыгын алдын алуу, товардык запастарды баалоо, менчик

өндүрүштөрдүн эмгек каражатарын керектөөгө кеткен чыгымдар ж.б.) өздүк нарктын көп тармагын алуу максатында, калькуляциянын ар кандай ыкмаларын колдонуу керек.

Өздүк наркты калькуляциялоодо, дагы бир негизги чечиле элек маселелердин бири болуп, негизги сүт багытындагы ири мүйүздүү малдардын продукциясынын өздүк наркын эсептөөдө эски ыкма колдонулгандыктан чечилбей келет. Анткени Сүт багытындагы мал чарбасында продукциянын өздүк нарын аныктоодо Союз убагында кабыл алынган методиканы колдонушат, аларды бакканга кеткен жалпы чыгымдардын суммасынан кошумча продукциянын наркын чыгарып салып, калган чыгымдарды жардамчы продукцияларга бөлүп жиберет: 90 % сүткө, 10 % төлгө. Мындай методиканы илимий жактан толук түшүнүктүү эмес, себеби мындай көрсөтүлгөн бөлүштүрүүдө тоютка гана кеткен чыгымдар бөлүштүрүлөт, ал эми калган чыгымдар бөлүнбөйт. Биздин эмгекте көрсөтүлгөн эсептин, чыгымдарды бөлүштүрүү ыкмалары, өздүк наркты эсептөө иштелип чыккан методологиялык аспектилерин биздин оюбузча, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоодо, өсүмдүк жана мал чарбада колдонсо болот.

Толук бөлүштүрүү эсептик системадан өздүк наркты чектүү эсептөө системасына өтүүгө жана пайда менен маржиналдык кирешени талдоого айыл чарба продукциясынын өздүк наркын аныктоо түз, үзгүлтүктүү жана чыгымдардын жыйындысын оперативдик – эсептөө жол менен айкындалат деген жыйынтык чыгарууга алып келет.

3.2. Айыл чарба өндүрүшүн экономика-математикалык моделдешитрүү, чыгымдарды прогноздоо жана пландаштыруу

Азыркы ЕАЭС шартында айыл чарба ишканалары дайыма ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болушууда. Конкуренциянын өнүгүү деңгээли чарба жетекчилерин жана ээлерин, рынокто өзүлөрүнө жакшы шарт түзүү үчүн жаңы ыкмаларды колдонууга, жолдорду издөөгө мажбур кылат. Мындай жолдордун бири: *экономика-математикалык моделдештирүү*.

Экономика-математикалык модель – бул болуп турган мыйзамдуу нерселер менен экономикалык кубулуштардын математикалык формадагы чогултулган көрүнүш [99, 10-б.].

Экономика-математикалык моделди айыл чарбада колдонуунун өзгөчөлүктөрү, бул же тигил ресурстарды натыйжалуу колдонуу үчүн ар кандай максатта колдонууга, түшүмдүүлүктү кыска жана орто мөөнөткө алдын алууга, чечимдерди кабыл алууга көп шарт түзүлөт, о.э. эсептөө убактыларды эле кыскартпастан жакшы жыйынтыктарды алууну камсыз кылат жана пландык-экономикалык иштин натыйжалуулугун жогорулатат. Ушуга мисал катары «Заря» АҮК айдоо жерлеринин аянтынын структурасын оптималдаштыруу экономика-математикалык моделин түзүүнү максатка ылайык көрдүк. Ал үчүн, максималдык пайданы камсыз кыла тургандай айыл чарба өсүмдүктөрүн себүү аянттарынын оптималдык туура бөлүштүрүлүшүн аныктоо зарыл.

Оптималдаштыруу экономика-математикалык моделди түзүү үчүн айыл чарба кооперативинин ишмердүүлүгүнө жана өндүрүү продукцияларына байланышы бар мурунку жылдарга тиешелүү берилиштерди жана кийинки жылдарга коюлган пландарды аныктап алуу керек. Ушул максатта алынган тиешелүү маалыматтар төмөндө келтирилген.

Негизги өндүрүлүүчү өсүмдүктөр: күздүк буудай, арпа жана картофель. Жалпы себилүүчү жердин аянты - 351,8 га барабар. Күздүк буудайды себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 30% көп болушу, арпаны себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 20% көп болушу, ал эми картофельдин себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 28% көп болушу пландалууда.

Буудай жана арпанын жалпы түшүмүнүн 70% ашпаганын элеваторго, картофельдин жалпы түшүмүнүн 90% кем эмесин кайра иштетүүгө жиберүү керек жана жалпы түшүмдүн 3% кем эмесин үрөнгө алып калуу зарыл.

Кайра иштетүүгө жиберилген күздүк буудайдын, арпанын жана картофельдин баалары, тиешелүү түрдө сатылган баасынын 180%; 105% жана 120% түзөт.

Өндүрүш чыгымдары 200000 адам/сааттан ашпоо керек. Камсыздандыруу дан эгиндеринин түшүмү боюнча 5% түзөт.

Таблица 3.9 - 2017-жылдагы «Заря» АҮКнин өсүмдүк чарба продукциясынын өздүк наркы жана өндүрүшү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр (аянты га.)		Продукцияны чогултуу		Өздүк наркы (сом)			Продукцияга кеткен түз эмгек чыгымдары (миң адам саат)
			Баары (ц.)	1 га (ц.)	Баары:	1 га	1 ц.	
1	Күздүк буудай	8,5	182	21,41	90193,5	10611	495,6	178,5
2	Арпа	256,7	5491	21,39	2773968	10806	505,2	5034
3	Картофель	86,6	29135	336,43	11140268	128641	382,37	15036

Булак: «Заря» АҮК финансылык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблица 3.10 - 2017-жылкы «Заря» АҮКнин технология-экономикалык негизги көрсөткүчтөрү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр	Эмгек акыга кеткен чыгымдар 1 га, адам/саат	Түшүмдүүлүк, ц/га	Материалдык – акчалай кеткен чыгымдар 1 га, сом	Сатылган баасы 1 ц., сом
1	Күздүк буудай	21	21,41	10611	556
2	Арпа	20	21,39	10806	720
3	Картофель	174	336,43	128641	705

Булак: «Заря» АҮК финансылык отчетунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблица 3.11 - 2017-жылкы «Заря» АҮКнин минералдык жер семирткичтерди берүү өлчөмү

№	Өндүрүлгөн өсүмдүктөр	Түшүмдүүлүк, ц/га	Минералдык жер семирткичтер 1 ц./ 1 га		
			Азот	Фосфор	Калий
1	Күздүк буудай	21,41	0,2	0,4	0,6
2	Арпа	21,39	0,25	0,48	0,65
3	Картофель	336,43	0,9	0,7	0,5

Булак: «Заря» АҮК маалыматына ылайык автор тарабынан түзүлдү [138]

Таблица 3.12 - 2017-жылкы «Заря» АҮКнин 1 центнер минералдык жер семирткичтердин наркы

№	Минералдык жер семирткичтер	Наркы (сом)
1	Азот	1000
2	Фосфор	1250
3	Калий	900

Булак: «Заря» АҮК маалыматына ылайык автор тарабынан түзүлдү [138]

Ушул маалыматтардын негизинде экономика-математикалык моделди түзүүгө өтөбүз, ал үчүн төмөнкүдөй өзгөрмөлөрдү жана чектөөлөрдү белгилеп алабыз:

x_1 – күздүк буудайдын жалпы себилген аянты, га;

x_2 – арпанын жалпы себилген аянты, га;

x_3 – картофелдин жалпы себилген аянты, га.

Бул экономика-математикалык моделдеги чектөөлөрдүн негизги түрлөрүн аныктайбыз.

1. Айдоо жерлердин аянты боюнча чектөөлөр:

Жалпы айдалуучу жердин аянты 351,8 га барабар, ошондуктан

$$x_1 + x_2 + x_3 \leq 351,8.$$

2. Ар бир өсүмдүк боюнча айдоо жерлерине коюлган талаптар:

а) Күздүк буудайды себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 30% көп болушу пландалган, ошондуктан

$$x_1 \geq 0,3(x_1 + x_2 + x_3)$$

болот. Кашааны ачып, белгисиздерди барабарсыздыктын сол жагына алып өткөндөн кийин, төмөндөгү барабарсыздыкты алабыз:

$$0,7x_1 - 0,3x_2 - 0,3x_3 \geq 0$$

а) Арпаны себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 20% көп болушу пландалган, ошондуктан

$$x_2 \geq 0,2(x_1 + x_2 + x_3)$$

болот. Андан, төмөндөгү барабарсыздыкты алабыз:

$$-0,2x_1 + 0,8x_2 - 0,2x_3 \geq 0$$

в) ал эми картофелди себүү аянты жалпы айдоо аянтынын 28% көп болбошу пландалууда, ошондуктан

$$x_3 \leq 0,28(x_1 + x_2 + x_3)$$

барабарсыздыгын алабыз. Кашааны ачып, белгисиздерди барабарсыздыктын сол жагына алып өткөндөн кийин,

$$-0,28x_1 - 0,28x_2 + 0,72x_3 \leq 0$$

барабарсыздыгына ээ болобуз.

3. Эмгек чыгымдары боюнча чектөөлөр:

Өндүрүш чыгымдары 200000 адам/сааттан ашпоо керек, ошондуктан

$$21x_1 + 20x_2 + 174x_3 \leq 200000$$

барабарсыздыгын алабыз.

Экономика-математикалык моделди андан ары түзүү үчүн максаттык функцияны аныктап алуу керек. Биздин учурда, экономика-математикалык моделдин негизги максаты – пайданы мүмкүн болушунча максималдаштыруу. Демек, аны аныктоо үчүн өндүрүлгөн продукциядан түшкөн кирешени жана аны өндүрүүгө кеткен чыгымды табуу зарыл. Өндүрүлгөн продукциянын баасын аныктоо үчүн, анын ар бир түрү үчүн баланстык теңдемелерди түзүп чыгуу керек. Теңдеменин сол жагында өндүрүлгөн продукциядан - түшкөн кирешелер, экинчи оң жагында - кеткен чыгымдар келтирилет.

Күздүк буудай үчүн баланстык моделди түзөлүк.

Ал үчүн жогоруда айтылгандай, теңдеменин сол жагындагы кирешени аныктоо үчүн x_1 – күздүк буудайдын жалпы себилген аянтын ар бир гектар жерден алынган буудайдын түшүмдүүлүгүнө көбөйтөбүз, б.а. $21,41x_1$ алабыз. Теңдеменин оң жагындагы кеткен чыгымдар үчүн кошумча белгисиздерди киргизебиз:

x_4 – үрөнгө калтырылган күздүк буудай, ц;

x_5 – камсыздандырууга кеткен күздүк буудай, ц;

x_6 – элеваторго жиберилген күздүк буудай, ц;

x_7 – сатыкка коюлуучу күздүк буудай, ц.

1. Күздүк буудайдын балансы боюнча шарты төмөндөгүдөй жазылат:

$$21,41x_1 = x_4 + x_5 + x_6 + x_7,$$

$$21,41x_1 - x_4 - x_5 - x_6 - x_7 = 0.$$

2. Күздүк буудайдын үрөндүк фонду боюнча шарты төмөндөгүдөй болот:

$$x_4 \geq 0,03 \cdot 21,41x_1,$$

$$-0,6423x_1 + x_4 \geq 0.$$

3. Күздүк буудайды камсыздандыруу боюнча шарты:

$$x_5 = 0,05 \cdot 21,41x_1,$$

$$-1,0705x_1 + x_5 = 0.$$

4.Күздүк буудайды элеваторго жеткизүү боюнча шарты:

$$x_6 \leq 0,7 \cdot 21,41x_1,$$

$$-14,987x_1 + x_6 \leq 0.$$

Арпа үчүн баланстык моделди түзөлүк.

Теңдеменин сол жагындагы кирешени аныктоо үчүн x_2 – арпанын жалпы себилген аянтын ар бир гектар жерден алынган арпанын түшүмдүүлүгүнө көбөйтөбүз, б.а. $21,39x_2$ алабыз. Теңдеменин оң жагындагы кеткен чыгымдар үчүн кошумча белгисиздерди киргизебиз:

x_8 – үрөнгө калтырылган арпа, ц;

x_9 – камсыздандырууга кеткен арпа, ц;

x_{10} – элеваторго жиберилген арпа, ц;

x_{11} – сатыкка коюлуучу арпа, ц.

1.Арпанын балансы боюнча шарты төмөндөгүдөй жазылат:

$$21,39x_2 = x_8 + x_9 + x_{10} + x_{11},$$

$$21,39x_2 - x_8 - x_9 - x_{10} - x_{11} = 0.$$

2.Арпанын үрөндүк фонду боюнча шарты төмөндөгүдөй болот:

$$x_8 \geq 0,03 \cdot 21,39x_2,$$

$$-0,6417x_2 + x_8 \geq 0.$$

3.Арпаны камсыздандыруу боюнча шарты:

$$x_9 = 0,05 \cdot 21,39x_2,$$

$$-1,0695x_2 + x_9 = 0.$$

4.Арпаны элеваторго жеткизүү боюнча шарты:

$$x_{10} \leq 0,7 \cdot 21,39x_2,$$

$$-14,973x_2 + x_{10} \leq 0.$$

Картофель үчүн баланстык моделди карайлы.

Теңдеменин сол жагы үчүн $336,43x_3$ алабыз. Теңдеменин оң жагындагы чыгымдар үчүн кошумча төмөндөгү белгисиздерди киргизебиз:

x_{12} – үрөнгө калтырылган картофель, ц;

x_{13} – кайра иштетүүгө жиберилген картофель, ц;

x_{14} – сатыкка коюлуучу картофель, ц.

1. Картофелдин балансы боюнча шарты:

$$\begin{aligned}336,43x_3 &= x_{12} + x_{13} + x_{14}, \\336,43x_3 - x_{12} - x_{13} - x_{14} &= 0.\end{aligned}$$

2. Картофелдин үрөндүк фонду боюнча шарты төмөндөгүдөй болот:

$$\begin{aligned}x_{12} &\geq 0,03 \cdot 336,43x_3, \\-10,0929x_3 + x_{12} &\geq 0.\end{aligned}$$

3. Картофелдин кайра иштетүүгө жеткизүү шарты:

$$\begin{aligned}x_{13} &\leq 0,9 \cdot 336,43x_3, \\-302,787x_3 + x_{13} &\leq 0.\end{aligned}$$

Ар бир өндүрүлгөн продукциянын канчасы сатыкка коюлушу керектиги боюнча маалыматтарды, жалпы чыгарылышы табылгандан кийин алабыз.

Минералдык жер семирткичтер боюнча негизги элементтерди аныктоону карайлы: x_{15} – Азот, ц; x_{16} – Фосфор, ц; x_{17} – Калий, ц;

1. Азотко болгон муктаждыкты эсептөө:

$$\begin{aligned}x_{15} &= 0,2x_1 + 0,25x_2 + 0,9x_3, \\0,2x_1 + 0,25x_2 + 0,9x_3 - x_{15} &= 0\end{aligned}$$

2. Фосфорого болгон муктаждыкты эсептөө:

$$0,4x_1 + 0,48x_2 + 0,7x_3 - x_{16} = 0$$

3. Калийге болгон муктаждыкты эсептөө:

$$0,6x_1 + 0,65x_2 + 0,5x_3 - x_{17} = 0$$

Эми акыркы өзгөрмөнү максаттык функция үчүн киргизели:

x_{18} – өндүрүшкө кеткен жалпы чыгымдар, сом.

Продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымдар боюнча шарттар:

$$\begin{aligned}x_{18} &= 10611x_1 + 10806x_2 + 128641x_3 + 1000x_{15} + 1250x_{16} + 900x_{17}, \\10611x_1 + 10806x_2 + 128641x_3 + 1000x_{15} + 1250x_{16} + 900x_{17} - x_{18} &= 0.\end{aligned}$$

Жогоруда белгилеп кеткендей, экономика-математикалык моделдин негизги критериясы – пайданы максималдаштыруу. Ал болсо, жалпы товардык продукциядан түшкөн кирешени мүмкүн болушунча көбөйтүү жана өндүрүүгө

кеткен жалпы чыгымдарды мүмкүн болушунча азайтуу дегенди билдирет, б.а. экөөнүн ортосундагы айырмачылыкты максималдаштыруу.

Өзгөрмө x_6 (элеваторго жиберилген күздүк буудай, ц.) үчүн жеткизилген продукциянын баасы, товардык продукциянын баасынын 180% түзөт. Бул, элеватордогу күздүк буудайынын 1 ц. баасы: $556 \cdot 1,8 = 1000,8$ сом болот дегенди билдирет.

Тиешелүү түрдө күздүк буудайдын базардагы баасы $x_7 = 556$ сом.

Калган өзгөрмөлөрдү, ушул сыяктуу табабыз.

x_{10} (элеваторго жиберилген арпа, ц) үчүн, баасы: $720 \cdot 1,05 = 756$ сом.

Арпанын базардагы баасы $x_{11} = 720$ сом.

x_{13} (кайра иштетүүгө жиберилген картошка, ц) үчүн, баасы: $705 \cdot 1,20 = 846$ сом.

Картофелдин базардагы баасы $x_{14} = 705$ сом.

x_{18} – өндүрүшкө кеткен жалпы чыгымдарды аныктагандыктан, биздин маселедеги максаттык функция төмөндөгүдөй түрдө жазылат:

$$Z = 1000,8x_6 + 556x_7 + 756x_{10} + 720x_{11} + 846x_{13} + 705x_{14} - x_{18} \rightarrow \max$$

Экономика-математикалык модель толугу менен түзүлүп бүткөндөн кийинки баскыч, аны чыгаруу болуп эсептелет. Азыркы илимий техниканын, компьютердик технологиялардын өнүгүшү менен бул сыяктуу маселелерди чыгаруу үчүн атайын даяр программалык каражаттарды пайдаланып тиешелүү түрдө төмөндөгү жыйынтыктарды алабыз:

$x_1 - 182,94$ – күздүк буудайдын жалпы себилген аянты, га;

$x_2 - 70,36$ - арпанын жалпы себилген аянты, га;

$x_3 - 98,5$ - картофелдин жалпы себилген аянты, га.

$x_4 - 117,5$ - үрөнгө калтырылган күздүк буудай, ц;

$x_5 - 195,83$ - камсыздандырууга кеткен күздүк буудай, ц;

$x_6 - 2741,66$ - элеваторго жиберилген күздүк буудай, ц;

$x_7 - 861,67$ - сатыкка коюлуучу күздүк буудай, ц.

$x_8 - 45,15$ - үрөнгө калтырылган арпа, ц;

$x_9 - 75,25$ - камсыздандырууга кеткен арпа, ц;

- x_{10} – 1053,5 - элеваторго жиберилген арпа, ц;
 x_{11} – 331,1 - сатыкка коюлуучу арпа, ц.
 x_{12} – 994,19 - үрөнгө калтырылган картофель, ц;
 x_{13} – 29825,73 - кайра иштетүүгө жиберилген картофель, ц;
 x_{14} – 2319,78 - сатыкка коюлуучу картофель, ц.
 x_{15} – 142,83 - Азот, ц;
 x_{16} – 175,9 - Фосфор, ц;
 x_{17} – 204,75 - Калий, ц;
 x_{18} – 15942464,31 - өндүрүшкө кеткен жалпы чыгымдар, сом
 Z_{max} = 15183327,31 – пайда, сом.

Экономика-математикалык моделден алынган чыгарылыштын негизинде экономикалык талдоо жүргүзөлүк:

Таблица 3.13 - 2017 - жылга «Заря» АУКнин экономика-математикалык моделден алынган экономикалык талдоосу

№	Негизги көрсөткүчтөр	Күздүк буудай	Арпа	Картофель	Жыйынтыгы
1	Себүү аянты, га	182,94	70,36	98,5	351,8
2	Себүү аянты, %	52,00	20,00	28,00	100,00
3	Түшүмдүүлүк, ц/га	21,41	21,39	336,43	379,23
4	Жалпы түшүм, ц	3916,7	1505,00	33138,4	38560,01
5	Үрөнгө, ц	117,50	45,15	994,19	1156,84
6	Камсыздандыруу фондуна, ц	86,03	13,86	0,00	99,89
7	Элеваторго, кайра иштетүүгө, ц,	2741,66	1053,50	29825,73	11884,46
8	Сатыкка алынып чыгууга, ц	861,67	331,10	2319,78	3512,54
9	Минералдык жер семирткичти колдонуу: Азот, ц	36,59	17,59	88,65	142,83
10	Фосфор, ц	73,17	33,77	68,95	175,90
11	Калий, ц	109,76	45,73	49,25	204,75
12	Эмгек акыга кеткен чыгымдар адам/саат	3841,66	1407,20	17139,70	22388,55
13	Түшкөн киреше, сом	3222940,98	1034838,28	26868012,36	31125791,62
14	Матералдык чыгымдар, сом	1941133,90	760310,16	12671653,06	15373097,12
15	Азотко, сом	36587,20	17590,00	88653,60	142830,80
16	Фосфорго, сом	91468,00	42216,00	86191,00	219875,00
17	Калийге, сом	98785,44	41160,60	44326,80	184272,84
18	Жалпы чыгымдар, сом	2171816,19	862683,96	12907964,16	15942464,31
19	Пайда, сом	1051124,79	172154,32	13960048,20	15183327,31
Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдөгү экономикалык эффект, сом					15183327,31

Булак: «Заря» АУКнин финансылык отчетторунун негизинде автор тарабынан түзүлдү [138]

Экономика-математикалык моделдештирүү менен биз күздүк буудайдын, арпанын жана картофелдин себүү аянттарын оптималдаштырып, кеткен материалдык чыгымдардын суммасын жогорулатпастан, продукциялардын түшүмдүүлүгүн төмөндөтпөй, жалпы түшкөн пайданын суммасын максималдуу түрдө алууга болоорун көрсөттүк. Мындай экономика-математикалык моделди жалпы айыл чарба ишканаларына колдонууну сунуштайбыз.

Айыл чарба өндүрүшүндө чарбалык ишти пландаштыруу узак, орто жана кыска мөөнөткө бөлүнөт жана узак мөөнөттүү пландын ролу чоң. Анткени, мында техникалык, технологиялык, социалдык өнүгүүнүн келечеги камтылат, стратегиялык максаттар: рыноктук туруктуулукту сактоо; сатууну кеңейтүү; максималдык пайда алуу; рентабелдүүлүк; төлөө мүмкүнчүлүгү ишке ашат.

Айыл чарба өндүрүшүндөгү продукциянын өздүк наркын жана өндүрүш чыгымдарын прогноздоо жана пландоо боюнча көрсөтмөнүн негизин Н.М. Студенткованын методикасында берилген айыл чарба продукциянын өздүк наркын прогноздоону автор: «Айыл чарба 5-10 жылдык өнүгүү деңгээлиндеги экономикалык жана социалдык прогноздук эсептик көрсөткүч» - деп берет [74].

Айыл чарбада өндүрүштүн жалпы чыгымдарынын суммасын аныктоодо төмөнкү көрсөткүчтөрдүн системасына таянса болот:

- өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн айдалган аянты жана жалпы айдалган аянт;
- өсүмдүктөрдүн жана алардын көп жылдык түрлөрүнүн мелиорацияланган жерлердин аянты;
- топурактын гипстелген жана акиташталган аянты;
- айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгү;
- малдын саны жана түрү боюнча продуктуулугу;
- айыл чарба өсүмдүктүн, малдын, канаттуулардын түрлөрү боюнча алынган дүң продуктусу;
- өсүмдүктөр, мал чарба жана жалпы эле айыл чарбанын дүң продуктусунун базисттик мезгилдин баасына салыштырылганы;

- өсүмдүктөрдүн, сүт, ири мүйүздүү мал, кой, тирүү салмагындагы канаттуулар, жүн, жумуртканы индустриалдык негизде өндүрүлгөн көлөмү;

- айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түрлөрү боюнча, жем-чөп түрү боюнча канча керектиги (жем-чөп өндүрүштүк жана жайытты кошкондо) жалпы же малдын түрү боюнча;

- конкреттүү айыл чарба өсүмдүгүн өндүрүүгө жана жалпы эле керектелүүчү минералдык жер семирткич;

- продукциянын конкреттүү түрү өндүрүүгө жана малдын түрү боюнча керектүү коргоо каражаттары;

- бүт айыл чарбага, мал чарбага жана өсүмдүктөргө керектүү электр энергия;

- бүт айыл чарбада, мал чарбада, өсүмдүктөрүндө колдонулуучу өндүрүштүк негизги каражаттардын наркы;

- негизги айыл чарба продукцияларын, малдын түрлөрүн өндүрүүдөгү негизги жумуштардын механизация деңгээли.

Бюджеттер мекемелерге, анын бөлүмдөрү үчүн же бир иш аракеттин түрлөрүнө түзүлөт. Эгерде пландаштыруунун методикасы алгач өндүрүштүк көрсөткүчтөргө эле таянган болсо, рыноктук мамиленин өнүгүшүнө байланыштуу, башкаруу системасын жөнгө салууда эл аралык практикада кабыл алынган бюджеттик көрсөткүчтөр: сатуу бюджетти, сатып алуу жана материалдык запастарды колдонуу, эмгекти чыгымдоо, өндүрүш жана башкарууну уюштуруу (цех, жалпы өндүрүштүк, административдик чыгашалар боюнча), коммерциялык чыгашалар бюджетти сыяктуу көрсөткүчтөр менен толукталат. Бюджет уюмдун негизи болуп операциялык жана финансылык болуп төмөндөгүдөй бөлүнөт:

Таблица 3.14 - Бюджеттин бөлүнүшү

№	Бюджеттин аталышы	Бюджеттин бөлүнүшү
1	Операциялык бюджет	Сатуу бюджетти
		Сатып алуу жана материалдарды колдонуу бюджетти
		Пландалган мезгилдин аягындагы запастардын, продукциялардын жана материалдардын бюджетти
		Өндүрүштүк кошумча чыгашалардын бюджетти
		Коммерциялык чыгашалардын бюджетти
		Административдик чыгашалардын бюджетти
		Пайда жана зыяндардын планы
2	Финансылык бюджет	Киреше жана чыгаша бюджетти
		Акча каражатынын кыймылынын бюджетти
		Прогноздук бухгалтердик баланс

Булак: изилдөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлдү

Таблицадагы эки түрдүү бюджеттер өз алдынча бир нече бюджеттерден турат. Алар канчалык так аныкталса өндүрүштүн көлөмү, өздүк нарк, пайда ушул бюджетке көз каранды болот.

Кийинки этап сатыла турган өлчөмдү аныктап алып өндүрүш бюджетин иштеп чыгуу керек. Айыл чарбада бул бюджетке негизги, жардамчы, өндүрүштү жана чарбаны тейлөөчү бюджеттер кирет. Өндүрүш бюджетине жыл башындагы запастардын, материалдардын планга кирген мезгилинин акырындагы сатып алынган, материалдык өндүрүштүк запастардагы эмгектин чыгымдалышынын жалпы өндүрүштүк бюджеттери түзүлүп, чыгашалардын сатууга жана административдик чыгашалар бюджетин даярдоо менен бүтөт.

Операциялык бюджеттин - максаты пайда менен зыяндын планын иштеп чыгуу. Ал үчүн айыл чарбада төмөнкү көрсөткүчтөр менен иштөө керек:

- продукцияны саткандан, аткарган иштен, көрсөтүлгөн тейлөөдөн түшкөн акча;
- сатылган продукциянын, аткарган иштин, көрсөтүлгөн тейлөөлөрдүн өндүрүштүк өздүк наркы;
- дүң пайда;
- сатууга кеткен чыгымдар;
- өндүрүштү жана башкарууну уюштурууга кеткен чыгымдар;
- операциялык пайда.

Дуң пайда - сатуудан, иш аткаруудан, тейлөө көрсөтүүдөн алынган акча менен сатылган продукциянын, аткарылган иштин, тейлөөнүн өндүрүштүк өздүк наркынын айырмасынан алынат.

Операциялык пайда - дүң пайданы сатууга, өндүрүштү башкарууга, уюштурууга кеткен чыгымдардын суммасына азайтуу менен аныкталат.

Ишкананын бюджетинин негизин финансы бюджетти түзөт, ал аркылуу төмөнкү көрсөткүчтөрдүн информациясы түзүлөт:

- сатуунун көлөмү жана жалпы пайда;
- сатуунун өздүк наркы;
- киреше жана чыгаша тең салмактуулугу;
- инвестициянын жалпы көлөмү;
- өз каражаттарын жана карыз каражаттарды пайдалануу;
- инвестициянын кайтарым мөөнөттөрү ж.б.

Финансылык бюджетке - инвестициялык акча каражаттарынын бюджеттери жана бухгалтердик баланстын прогнозу кирет. Ал пландаштырылган мезгилдин акырын башталган мезгилдин балансынын эсебин, мүлктө боло турган өзгөрүүлөрдү жана анын булактарын эске алып түзүлөт. Талдануучу мезгил үчүн өзгөрүүлөрдү аныктоо [92]:

Мезгилдин аягындагы сальдо = Мезгил башындагы сальдо + Начисления + Келип түшкөнү – Төлөнгөнү

- түрүндө болот. Информация пландагы акча каражатынын бюджетиндеги пайда жана зыян болуп эсептелет.

Бюджеттештирүү менчик ээлерине пландаштырган мезгилдин милдеттерин так көрсөтүп, өндүрүштүк программанын аткарылышын, киреше чыгашанын, эсептөөлөрдүн абалын көзөмөлдөөнү ишке ашырып, иштин мыкты жыйынтыгын алууга эмгек жамаатынын жоопкерчилигин жогорулатууга мүмкүндүк берет. Структуралык бөлүмдөр үчүн В.Э. Керимов бюджет түзүүнүн «*Нөл баланстуу*» ыкмасын сунуштайт. Окумуштуу бюджет түзүүдө өткөн учурдун чыгымына эмес, пландалган иш чаралардын базасына эмес, пландалган иш чаралардын базасына талкууну сунуштайт [58, 169-б.].

Бюджеттин иштин талдоосу жана көзөмөлү катары функциясы качан прогноздук көрсөткүчтөр накта көрүнөрүн айткан, ошонун негизинде так статистикалык жана ийкемдүү бюджет түзүлөт.

Статистикалык бюджет – ишти активдүү уюштуруунун конкреттүү деңгээлине эсептелген бюджет. Мында киреше жана чыгашалар бир деңгээлдеги сатуудан чыгат, ал салыштыруу прогноз менен накта натыйжаны сатуунун көлөмүнүн жеткен деңгээлине көз каранды болбойт. Аны «Айкол» кооперативнин мисалында көрсөттүк:

Таблица 3.15 - «Айкол» кооперативинин статистикалык бюджети 2017 - ЖЫЛ

№	Көрсөткүчтөр	Негизги бюджет	Накталай	Негизги бюджеттен айырмасы
1	Сатуу, (бирдик менен)	12450	9000	- 3450
2	Сатуудан түшкөн киреше (сом менен)	404625	370500	- 34125
3	Өндүрүштүк үзгүлтүктүү чыгымдар (сом менен)	327435	274950	- 52485
4	Маржиналдык киреше (сом менен)	77190	95550	+18360
5	Өндүрүштүк туруктуу чыгымдар (сом менен)	48866	46800	- 2066
6	Сатууга кеткен чыгашалар (сом менен)	47	47	-
7	Операциялык пайда (сом менен)	28277	48703	+20426

Булак: «Айкол» кооперативинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [137]

Таблицадан көрсөтүлгөн сандар маржиналдык киреше жана операциялык пайдалар чыгымдын деңгээлинен азайышы сатуунун көлөмүнүн деңгээлинен төмөндөөсүнөн көбөйгөнүн көрүүгө болот.

Сатуунун деңгээлине жараша чыгымдын жана кирешенин өзгөргөнүн *ийкемдүү бюджет* көрсөтүп турат, анын негизин өзгөрмөлүү жана туруктуу чыгымдын классификациясы түзөт. Ошондо, статистикалык бюджет көрсөткүчтөрдү пландаса, ийкемдүү бюджет алардын эсебин чыгарат. Бул боюнча «Айкол» кооперативинин мисалында карап көрдүк (таблица 3.16).

Өзгөрмөлүү чыгымдын нормасын аныктоо үчүн бир даана продукция ($26,3 = 327435:12450$) алынат жана аны накта сатылган көлөмгө көбөйтүп туруп

суммасын ийкемдүү бюджетте эсептейт. Фактордук талдоону пайдаланып төмөнкү натыйжа алынат:

- нөль деңгээлде - иштин накта натыйжасы менен статистикалык бюджет ортосундагы жагымсыз өзгөрүүлөр;

- биринчи деңгээлде – сатуунун көлөмүнүн өзгөрүшү жана өзгөрмөлүү чыгымдын өсүшүнүн эсебинен өзгөрүү келип чыкты (ийкемдик бюджеттен чектөө);

- экинчи деңгээлде – ийкемдүү бюджеттеги саткандан түшкөн акча эсептелген ($404625:12450 \times 9000 = 292500$). Бул жерде баанын таасири башкаруу чечимине көз каранды эмес, ал суроо-талап жана сунуш менен аныкталат.

- үчүнчү деңгээлде – колдонулган ресурстардын эффективдүүлүгүнүн даражасы бааланат (пайдаланылган ресурстардын накта көлөмү - планга кирген колдонулган ресурстардын көлөмүн, ресурстардын стандарттык баасына көбөйтүүдөн алынат).

Таблица 3.16 - «Айкол» кооперативинин 2017-жылдагы ийкемдүү бюджетти

№	Көрсөткүчтөр	Негизги бюджет	Накталай	Сатуунун көлөмүнө ийкемдүү бюджет	Негизги бюджеттен айырма
1	Сатуу, (бирдик менен)	12450	9000	9000	-
2	Сатуудан түшкөн киреше (сом менен)	404625	370500	292500	+ 78000
3	Өндүрүштүк үзгүлтүктүү чыгымдар (сом менен)	327435	274950	276150	- 1200
4	Марижиналдык киреше (сом менен)	77190	95550	16350	+79200
5	Өндүрүштүк туруктуу чыгымдар (сом менен)	48866	46800	46800	-
6	Сатууга кеткен чыгашалар (сом менен)	47	47	47	-
7	Операциялык пайда (сом менен)	28277	48703	- 30497	+79200

Булак: «Айкол» кооперативинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү [137]

Айыл чарбада материалдык-өндүрүштүк ресурстардын баасынын жагымсыз өзгөрүшү аларды пайдалануудагы жагымсыз өзгөрүү менен коштолуп жүрөт. Ошондуктан бюджеттештирүү системасы башкаруунун бирден бир мыкты ыкма, көп түрдүү даярдыктан өтүп бюджет даярдалат, анын

негизги бөлүгүнө чыгымды аныктоо, өздүк нарктын прогнозу, классификациясы, өздүк нарктын продукциядагы калькуляциялоо ыкмасын тандоо, аткарылуучу иштер жана тейлөөлөр камтылат. Бул багыт боюнча Ысык-Көл облусундагы 2013-2017 – жылдагы ишке ашырууда биздин изилдөөнүн жыйынтыгын максаттуу колдонулат деген ойдобуз.

Өздүк наркты прогноздоодо төмөнкүдөй эсептөөлөргө таяныш керек:

- айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү чыгымдар бүтүн ишкана боюнча жана жоопкерчиликтүү борборлорунда болот;

- ресурстарды рационалдуу пайдалангандыктан (чыгымды төмөндөтүүдөн алынган экономия) техникалык-экономикалык көрсөткүчтөр боюнча алынуучу кирешелердин болжолдуу суммасы.

Жоопкерчиликтин борборлору боюнча өздүк наркты прогноздоонун эсептөөлөрүндө алардын чыгымдын борборлору, сатылгандан түшкөн акчанын борборлору пайданын жана инвестициялардын борборлору болуп бөлүнөрүн, б.а. ыйгарымдуулук жана жоопкерчиликтин чегине көз каранды өлчөмдө болоорун эске алуу керек.

Көптөгөн экономисттер, *чыгымдар борбору* – бул ишкананын структуралык бөлүгү, анын жетекчиси чыгымдарга эле жооп берет – деп белгилешет (М: өсүмдүктөр цехинде). Пландоо, нормалоо жана өндүрүш факторлорунун чыгымдары эсептөө аларды колдонуп жатканда көзөмөлдөө, анализ жана башкаруу максатында уюштурулат.

Чыгымдар борбору өз ичинен *жөнгө салынуучу* жана *баш ийбеген (эркин)* болуп бөлүнөт.

Жөнгө салынуучу чыгымдар үчүн чыгымдар жана өндүрүлгөн продукциянын көлөмүнүн ортосунда оптималдуу тең салмактуулук орнотулат. Мисалы, өндүрүш цехинде материалдарды чыгымдардын нормасы, продукциянын бирдигинин эмгек сыйымдуулук нормасы бар, ошондуктан материалдарга жана эмгекке акы төлөө продукциянын бирдигине төлөнгөн чыгымдардын суммасына көбөйтүлүп бүткүл чыгарган продукциянын көлөмүнө план боюнча эсептелет. Башкаруу алдын ала түзүлгөн ийкемдүү план

менен башкарылат. Жөнгө салынуучу чыгымды жетектегендер бир даана продуктунун чыгымдык минимумга жеткиргенге жооп берет жана анын иши пландуу (нормативдүү) жана накта чыгымдар бир даанага кеткенди салыштыргандагы иштин жыйынтыгы менен аныкталат.

Эркин чыгымдардын борбору үчүн чыгымдар менен анын натыйжасынын ортосундагы тең салмактуулук жок, анткени мындай борборлордун жетекчиси чыгымдын өлчөмүнө таасири жок, болгон көрсөткүчтү сөзсүз катары кабыл алынат. Мындай чыгымдарга айыл чарбанын агрохимлабораториялары, ветлабораториялар кирет.

Жоопкерчилик борборунун бир түрү – бул саткандан алынган акча борбору, жетекчиси түшкөн акчага гана жооптуу болгон өз алдынча бөлүм, ал чыгымдарга эч кандай тиешеси жок, б.а. маркетинг бөлүмү. чыгымдар менен алынган акчанын ортосунда байланыш жок. Ошондуктан алынган акча саткан продукциянын көлөмү, структурасы жана баасы көзөмөлдөнөт.

Прогноз жана башкаруу эсебинин борборунун жоопкерчилиги бөлүмдөрү бар жерлерде иштин жыйынтыгын чыгарууда пайданын өлчөмүн ар бир бөлүмдөн алып, негизги көңүлдү пайдага буруп эсептөө керек.

Пайда борбору – бул кичинекей экономиканы уюштуруу. Бул модель ири мекеме, ишканалардын пайдага жоопкерчилигин бузат (сатуу, өндүрүш ж.б.) жана бир нече чыгымдык борбордон турган болот. Башкаруу операциялык бюджет аркылуу жүргүзүлөт. Ал негизинен бюджеттин аткарылыш отчетундагы пайда жана зыян жөнүндөгү отчетко окшош.

Инвестиция борбору - бул бөлүмдүн жетекчиси чыгымдар жана саткандан түшкөн акчага эле эмес, капиталдык салымга дагы жооп берет, максаты: пайдадан тышкары салымдардан рентабелдүүлүктү камсыз кылуу, инвестициянын кирешесин жогорулатуу жана акционердик нарктын көбөйүшүнө жетишүү. Башкаруу операциялык бюджет, анын аткарылгандыгынын отчету, баланс жана акча каражаттарынын кыймылы менен жүргүзүлөт.

Жардамчы борборлор – айрым иштерди, тейлөөлөрдү негизги борборго аткаруу жоопкерчилигин алат. Чыгымды: ондоо мастерскойлор, имараттарды жана ондоо курулуш, машина-трактор паркы, автотранспорт, электр жарык чарбасы, суу менен жабдуу, жол ж.б. жардамчы өндүрүштөр администрациялык чарбалык кызматтар боюнча пландаштырат. Аягында негизги борборлордун чыгымдарынын суммасынан курамына продукциянын өздүк наркынын пландагы эсептөөсүнө киргизилет.

Борбордук жоопкерчилик бөлүмдөрүнүн ишинде *трансферттик баа* коюу керек. *Трансферттик баа* – продукциянын же тейлөөнүн наркын аныктоодо (материал, жарым фабрикаттар, даяр продукция), ишкананын ичинде бир бөлүмдөн экинчиге берилүүчү баа, аныктоо өндүрүштүн уюштуруу формасына: борборлоштурулган же борборлоштурулбаган жараша болот. Фирма ичиндеги баа ар бир бөлүмдүн пайдасынын реалдуу жана так көрсөткөндөй эсептөө менен өткөрүп берүүгө багытталат жана башкаруу чечимин кабыл алууда «кантип өндүрүү же сатып алуу керек», «сатыш керекпи же андан ары кайра иштетиш керекпи» деген суроолорго жооп берип, өндүрүштүн альтернативдик варианты каралат.

Трансферттик (фирма ичиндеги) *бааны* коюу төмөнкү негизги талаптарга жооп бериш керек:

- 1) ишкананын белгилеген максатын ишке ашырууга түрткү берүү, бөлүмдүн максаты менен жалпы ишкананын максатын дал келтирүү;
- 2) трансферттик баа - продукция берүүчү бөлүмдөн сатып алуучу бөлүмгө өткөргөндө толук так жыйынтык камсыз кылуусу зарыл. Анткени туура эмес баа сатып алуучу бөлүмдүн ишине тескери таасирин тийгизбеши керек;
- 3) сатуучу жана сатып алуучу бөлүмдөрдүн жетекчилеринин автономдуулугун сактоо;
- 4) ички жана тышкы рыноктогу өзгөрүүлөргө тез маани берүү, пайданы туура колдонуучу тарапка жумшоо;
- 5) мыйзам талабына дал келүү;

б) регионалдык жана структуралык кооперациялардын ортосундагы байланыштын өнүгүшүнө таасир көрсөтүү.

Прогноздолуучу өздүк нарктын прогнозун түзүп жаткандагы баа менен эсептөө максатка ылайык келет, анткени ал тышкы факторлорду арлаштырбайт. Өз ара расчеттогу трансферттик баа коюуда көптөгөн жолдор колдонулат, анын негизинде: рыноктук наркты; толук өздүк наркты + пайда, толук чыгымдын % катары; өзгөрмөлүү чыгымдар + пайда, өзгөрмөлүү чыгымдын % катары; толук же кыскартылган өздүк нарк; тараптардын өз ара макулдашуулары. Бирок, баардык тараптарды канагаттандыруучу баа чыгаруу мүмкүн эмес, анткени бир тарап рыноктук наркты база катары алса, бирөөлөр өздүк наркка пайдага кошуу жолу менен чыгарат. Оптималдуу трансферттик баа пайданын өз алдынча чарба бирдиги. Эгерде трансферттик баа катары прогноздолгон өздүк нарк + пайдага кошумча менен алынса, анда чийки затка материалдарга, тейлөөлөргө, маянага төлөнгөн өлчөмдөргө кирген өзгөрүүлөрдү, толуктоолорду эске алат. Кошумчанын өлчөмү, эгерде рентабелдүүлүктү бере алса, реалдуу болуш керек. Трансферттик баа накта өздүк нарк + пайда кошуу менен дагы коюлат, бул ыкма менеджерлер өзүлөрүнүн бөлүмүндө каражаттарды чыгымдоого жооп берген менен каражатты ашык чыгымдоого алып келет. Накта өздүк нарк канча жогору болсо, сатуучу – бөлүм ошончолук сатуу баасын жогору коёт, себеби башка бөлүмдөр каражатты ысыраптуу чыгымдады деген шылтоого таянышат.

Өздүк нарктын негизинде трансферттик бааны койгондо, ишканага кирген бөлүм, инвестициялоонун же пайданын борбору катары эмес, чыгымдын борбору катары каралат. Демек, бул учурда нарктын баасын капиталдык салымдын же болбосо калдык пайда дегенге болбойт. Ошондо трансферттик баа өзгөрмөлүү сарп аркылуу алынганына өзгөчөлүк берилет.

В.Э. Керимовдун «Өздүк наркты толук чыгымдар ыкмасына караганда, өзгөрмөлүү чыгымдар ыкмасы менен эсептеп чыгаруу алда канча ыңгайлуу жана артыкчылыкка ээ» - деген оюуна кошулабыз, анткени өзгөрмөлүү чыгымдар ыкмасы башталганда эле ресурстарды эффективдүү пайдаланганга

багытталат. Анын фактору туруктуу чыгымдар өзгөрбөгөндүктөн башка кошумчасыз туруктуу чыгашалар пайданы көбөйтөт [58, 109 б.]. Чыгымды сарамжалдоо аркылуу кирешени прогноздоону ар бир жылдын көрсөткүчүн базистик мезгилдин көрсөткүчүнө салыштырмалуу жолу менен аныктайт.

Талдоонун максаты, дүң продукция өндүрүүдөгү чыгымдын курамынын жана деңгээлинин өзгөрүү мыйзам ченемдүүлүгүн жана тенденцияларын базистик мезгилдеги азыркы абалын аныктап, кийинки эсептөөлөргө колдонуп жана баа берүү. Ушул эле учурда эмгектин жана материалдык ресурстардын резервдеринин үнөмдөлүүсү дагы талданат. Өндүрүштүк эмес чыгымдардын себептери (үнөмдү нормадан ашык чыгымдоо, жем-чөптү, нефтепродукту, электр жарыгын, жумуш убактысын кандай колдонгону) жана өндүрүлгөн продукциянын келип жок болушу, эсептөөдөгү өздүк наркына дал келбегени каралат жана алардын жыйынтыгы өндүрүш чыгымдарынын курамдык бөлүмүнө кирет. Айыл чарба өндүрүшүнүн өзгөчөлүгүнүн натыйжасында анын жаратылыш шарттарына жана климатка көз каранды болгондуктан жыйынтыктары (түшүмдүүлүгү, продукцияны дүң чогултуу ж.б.) жыл сайын тез өзгөрүп турат жана прогноздун программасы көп жылдык болуп түзүлүшү туура деп эсептейбиз.

Продукциянын өздүк наркын (жумуш, тейлөө) пландаганда техника-экономикалык факторлордун тасирин эске алуу керек: өндүрүштү комплекстүү механизациялоо, прогрессивдүү технологиясын киргизүү жана техникалык деңгээлин жогорулатуу; жердин азыктуулугун жакшыртуу; өндүрүштүн ресурстарынын сапатын жогорулатуу (машина, жабдуулардын, малдын, үрөн, тоют, жер семирткич ж.б.); айыл чарба өсүмдүктөрүнүн жана малдын асыл тукумдуу жогорку продуктивдүү сортторун жана гибриддерин жайылтуу; негизги каражат жана материалдык ресурстарга бааны өзгөртүп туруу; эмгек жана материалдык ресурстарды рационалдуу пайдалануу; эмгекти уюштурууну жана төлөөнүн прогрессивдүү формаларын колдонуу.

Продукциянын өздүк наркын пландоодо бир даана жана баардык продукциянын өздүк наркын эсекпе алуу зарыл. Айрым продуктуларды

өндүрүүгө кеткен чыгымды статьялар боюнча прогноздоо үчүн төмөнкү ыкмалар колдонулат:

- базистик мезгилде ушул продукцияны өндүрүүгө сарпталган чыгымдын курамы жана деңгээли боюнча прогноздолуучу жылга белгиленген өндүрүш программасынын эсеби;

- келечектеги жумушчу технологиялык картанын негизинде эсептөө;

- продуктунун өздүк наркынын деңгээлине карата прогрессивдүү норма жана нормативдер, ошондой эле өндүрүш уюштуруунун алдынкы технологиянын тажрыйбасына карата эсептөө;

- өндүрүш чыгымдын технико-экономикалык факторлору боюнча өзгөргөнүнүн эсеби.

Техникалык-экономикалык факторлор, аларды топтоштуруу продукциянын өздүк наркын талдоодо жана пландоодо баардыгына бирдей кабыл алынат. Эгерде өзгөрүү болсо, прогноздук мезгил үчүн продуктунун өздүк наркы статьялар боюнча аныкталат. Прогноздук мезгилдеги өндүрүштүк чыгымдардын айрым статьялар боюнча өзгөргөнүн төмөнкү техникалык-экономикалык факторлор менен аныктайт:

1. Өндүрүштүн техникалык деңгээлин жогорулатуу: жаңы прогрессивдүү ресурстарды үнөмдөөчү технологияны жайылтуу; өндүрүштүк процесстерди механизациялоо жана автоматташтыруу; материалдык айлануучу каражаттардын (үрөн, тоют, жер семирткич, өсүмдүктөрдү жана малды коргоо каражаттарын, күйүүчү жана майлоочу май ж.у.с.) сапатын жогорулатуу; малдын асыл тукумдуулугун жакшыртуу.

2. Эмгекти жана өндүрүштү уюштурууну жакшыртуу: чарба аралык кооперациялар аркылуу өндүрүштү кесиптештирүүнү өнүктүрүү, эмгектин бөлүнүшүн тереңдетүү; айыл чарба өндүрүшүн тейлөөнү жакшыртуу; материалдык техникалык жабдууну жакшыртуу.

3. Өндүрүштү жакшыртуунун структурасын жана көлөмүн өзгөртүү: өндүрүштүн көлөмүнүн өсүшүнүн негизинде бир даана продукцияны өндүрүүгө кеткен чыгымды төмөндөтүү.

4. Тармактык факторлор: жерлерди мелиорациялоону кеңейтүү (кургатуу, сугаруу); мелиорацияланган жерлерди пайдаланууну жакшыртуу; бооз малдын санын азайтуу; негизги үйүрдү пайдалануу ыкчамдыгын арттыруу ж.у.с.

Көпчүлүк техникалык-экономикалык факторлор түшүмдүн, малдын продуктивдүүлүгүн, эмгектин өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына жана бир даана подуктунун сарпынын төмөндөшүнө алып келет. Дүң продукциядагы өндүрүштүн чыгымына жана 100 сом чыгымдын деңгээлине өндүрүштүн структурасына таасир этет.

Жогорудагы айтылган айыл чарба өндүрүшүндөгү чыгымды прогноздоо методикасынын формасы өздүк наркты туура пландаштырууга алып келет жана рыноктук баа түзүү үчүн пландуу экономикалык база болуп кызмат аткарат деген жыйынтык чыгардык.

3.3. Нормативдик эсеп - айыл чарба өндүрүшүнүн оперативдик талдоо системасы

Чарба ичиндеги эсептөөлөрдүн системасында аналитикалык-эсептик, колдонулуучу информациялардын келип түшүшүнүн, кайра иштелишинин салттык жолдору татаал. Керектүү информацияны жетекчилер отчеттук айдын 15 - күнүндө, жылдыгын январдын аягында алышат. Ушундай информация менен башкаруу натыйжасыз, ал түгүл кереги деле жок болуп калат. Ошондуктан «стандарт-кост» эсептик системасын колдонуу нормативдик шартта эсеп жүргүзүп, көзөмөлдөөнү ишке ашырат. Ушул система АКШда XX – кылымдын башында Ф. Тейлор, Г. Эмерсон тарабынан чыгымдын нормативдик эсептик системасы катары өнүгүп чыккан материалдык жана эмгектик ресурстарын иштетүүнүн туура жолун аныктоого мүмкүндүк берген. Информация нормативи аркылуу ишти пландоо ресурстарды минимумга жеткирген, бирок илимий менеджменттин жактоочулары нормативди – финансылык чыгымдарды көзөмөлдөөнүн инструменти катары карашкан эмес [79, 14-б.].

Ч. Гаррисон 1911 – жылы чыгымды нормативдик система менен аныктоону изилдеп өндүрүшкө жайылтып «Стандарт-кост» идеясын эки шартта көрсөткөн:

1. Баардык өндүрүштүк чыгымдар стандартка келтирилиши керек.
2. Накта чыгымдар менен стандартты салыштырганда келип чыккан оошкыйыштар себебине карата тиешелүү бөлүккө коюлушу керек.

Кийинчерээк америкалык экономист Т. Дауни «Стандарт-косттун» жөнөкөйлөтүлгөнүн берет. Ал, өндүрүшк чыгымдарынын бухгалтердик эсептик системасын колдонулчу өзгөрүү принциптерин жана ондоочу коэффициенттерди жыйынтыктоочу сандарда көрсөтүү, чыгымды так көрсөтүүгө мүмкүндүк түзөрүн белгилеген. Ушул системалар АКШда жана Батыш Европада ийгиликтүү ишке ашкан. Бул системалар жалпы методологиялык принциптерге: нормативдик чыгымдар, өзгөрүүлөргө таянып туура башкаруу чечимин чыгарууда алып келди. Ал эми М.А. Вахрушиндин системасында эсептин нормативдик айырмасы бар болуп чыкты (таблица 3.17).

Мындай айырмачылыктар уюштуруу стратегиясынын иштеринин ролун кичинекей дагы төмөндөтпөйт. Ал салттык ыкмадан өздүк нарк түзүүдө башкаруу, ылдам информация алуу боюнча көп таасирдүүлүгү менен айырмаланат жана бизнести башкаруу үчүн нормативдик чыгымдын эсеби негиз болот (таблица 3.17).

Негизинен норма менен чыгымды башкаруу зыянды четтетет, өндүрүштүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулатат, сатып алуу саясатын жакшыртат, өндүрүш ресурстарынын чыгымдарынын өлчөмүн алат, келечекте аларды кайда жумшоого багыт берет.

Эсептин нормативдик ыкмасынын принциби төмөнкү жыйынтыкка алып келет:

1. Бир айдын ичиндеги норма боюнча чыгашалар жана нормадан өзгөрүүлөрдү накта чыгымдардын эсеби;
2. Нормадан чыккан жери боюнча өзгөрүүлөрдүн пайда болуу шарттарын тактап жана аны орнотуу жана себептерин талдоо;

3. Өндүрүлгөн продукциянын накта өздүк наркын нормативдик өздүк нарктын, норманын өзгөрүүнүн жана өзгөрүүсүнүн суммасы катары эсептөө керек.

Таблица 3.17 - Нормативдик эсептик ыкманын «стандарт-кост» системасынан негизги айырмачылыктары

№	Салыштыруу аймагы	«Стандарт-кост»	Нормативдик ыкма
1	Норманын өзгөрүүсүнүн эсеби	Азыркы норманын өзгөрүүсүнүн эсеби жүргүзүлбөйт	Инициаторлордун жана себептер боюнча жүргүзүлөт
2	Түз чыгымдардын нормадан өзгөрүүсүнүн эсеби	Өзгөрүүлөр документтештирилип күнөөлүүлөргө жана финансылык жыйынтыктарга ыйгарылат	Өзгөрүүлөр документтештирилип күнөөлүүлөргө жана финансылык жыйынтыктарга ыйгарылат
3	Кыйыр чыгымдардын нормадан өзгөрүүсүнүн эсеби	Кыйыр чыгымдар өздүк наркка белгилүү өлчөмдө кошулат жана өзгөрүүлөр өндүрүштүн көлөмү аркылуу чыгарылат жана финансылык иштин жыйынтыгына кошулат	Кыйыр чыгымдар өздүк нарктын накта өндүрүлгөн чыгымдын суммасына кошулат жана өзгөрүүлөр өндүрүштүн чыгымдарына кошулат
4	Регламент деңгээли	Регламенттелген эмес, стандартты орнотуучу бирдей методикага жана эсептик регистрди жүргүзүүгө ээ эмес	Регламенттелген жана жалпы жана тармактык стандарты жана нормасы иштелип чыккан
5	Эсепти жүргүзүү варианты	Чыгымдын эсеби, продукцияны чыгаруу жана бүтө элек өндүрүш стандарттык өздүк нарк түрдө жүргүзүлөт. Өндүрүшкө кеткен чыгымдар накталай кеткен чыгымдар аркылуу эсептелет, продукцияны чыгаруу – нормативдик менен, бүтө элек өндүрүштүн калдыгы – стандарттык менен, өзгөрүүнү эске алганда	Бүтө элек өндүрүш жана продукцияны чыгаруу жыл башына норма менен бааланат, жыл ичиндеги эсепте өзгөрүү нормадан бөлүнүп чыгат. Баардык чыгымдар норма менен эсептелет.

Булак: автор тарабынан түзүлдү [Вахрушина, М.А. Бухгалтерский управленческий учет [Текст]: учебное пособие для вузов по экон. спец. / М.А. Вахрушина. – М.: Финстатинформ: МЦУПЛ, 2000. – 359 б]

Нормативдик эсеп ыкмасынын теориясы жана практикасын изилдөөдө анын төмөнкүдөй модификациялануусу мүмкүн экендигин аныктадык: а) нормативдик чыгымдын толук эсеби; б) нормативдик чыгымдын толук эмес эсеби.

Булардын айырмасы түз чыгымдын кайда кирген методикасында. Анткени, эсептин толук эмес вариантында нормага түз эле чыгымдар кирет жана ошолор эле боюнча нормативдик калькуляция түзүлөт. Мындай жөнөкөйлөтүү эсептин нормативдик ыкманын натыйжалуулугун төмөндөтөт.

Нормативдүү ыкмага төмөнкү эки артыкчылык мүнөздүү:

1) Бекитилген нормалар жана нормадан болгон четтөөлөр бөлөк көрсөтүлөт.

2) Продукциянын өздүк наркы алдын ала эсептелген болот, ал эми ошол нормадан четтөөлөр өздүк наркка таасир этүүчү айрым факторлорду аныктоого мүмкүндүк берет.

Нормативдик ыкма - өндүрүштөгү коюлган норма боюнча жана нормадан болгон четтөөлөрдүн чыгымдарын эсепке алуу ыкмасы жана продукциянын накталай өздүк наркын калькуляциялоо болуп эсептелет. Литвин Ю.Я. чыгымдын нормасы – деп бир продукциянын түрүн өндүрүүгө кеткен материалдык, акчалай жана эмгектик чыгымдарды эсептейт. Эсептин нормативдик ыкмасы ушундай жакшы сапаттарга ээ болгону менен айыл чарбада жакшы колдонулбай жана жайылбай келген, себеби:

1. Айыл чарба өндүрүшүнө нормативдик ыкманы уюштуруу боюнча методикалык көрсөтмөлөрдүн жоктугу;

2. Айыл чарба жетекчилери, кызматкерлери нормативдик ыкма менен анча тааныш эместиги.

Азыркы учурда пайдаланылган бухгалтердик жана нормативдик документтер бир нече топко бөлүнөт:

1. Өндүрүш процессин даярдоонун нормативдик документтери;

2. Эмгек, материалдык жана акча ресурстарын регламенттештирген чыгашалардын негизги нормативдери;

3. Эсептин жана көзөмөлдүн документтери: товардык материалдык баалуулуктардын кыймылынын отчеттору; эмгек төлөмүнүн эсебинин документтери, жумуштун жана тейлөөнүн эсебинин журналдары, ж.б.

Нормативдик документтер башкы адис жана структуралык жетекчилер тарабынан даярдалат. Башкы агроном, башкы экономист экөө техникалык картаны түзүшөт: айыл чарба өсүмдүк түрү, лимиттик-забордук үрөн боюнча ведомост, отургузулуучу материал, минералдык жер семирткичтер, уу химикаттар. Башкы инженер-механик машинанын ремонтунун деффектилеринин ведомостун түзөт. Эмгек, материалдык жана акча ресурстарын чыгашасын регламенттөөчү нормативдерди типтештирилген нормативдик жыйнактардан аныктайт. Эгер андай жок болсо – акыркы 3-5 жылдагы чыгымдан эсептөө жасалат. Норма коюну башкы адистер жүргүзөт.

Структуралык бөлүмдөрдүн жетекчилери ыкчам чечим кабыл алып көзөмөлдөөгө төмөнкү регламентештүрүүчү документтер менен камсыз болушу зарыл:

- айдала турган өсүмдүктүн техникалык картасы (өсүмдүк өстүрүүчүлөр үчүн);

- мал чарбадагы аткарылуучу иштердин техникалык картасы;

- өндүрүштүк имараттар негизги каражаттардан курамы көрсөтүлгөн, амортизациянын эсептелген нормалары жана негизги каражаттардын ремонтунун системалары;

- эмгекке төлөөгө же андан кармап калуу жөнүндөгү жобо, б.а. эмгектин сарпынын нормасынын тиешелүү бөлүм үчүн эсеби;

- жүктү ташуудагы жеткирлүүчү пунктар орточо аралыктар км. менен актыдагы өлчөнгөн аралыктарды көрсөтүү;

- керектелүүчү электр энергия Кв - саат менен көрсөтүлгөн чыгашанын нормасы: 1 жылга, 1 айга, 1 баш малга (ири мүйүздүү малга) чочко ж.б. жабдуулардын 1 сааттын ишине, 1 суткадагы 1 баш малга суу багууга карата, 1 га айдоого (өсүмдүктүн түрүнө жараша);

- жерге төшөлүүчү нерселердин чыгашаларынын нормасы (1 баш малга 1 сутка / кг, малдын түрүнө карата);

- автомобиль, трактор, өзү жүрүүчү айыл чарба машинаны иштетүү үчүн майлоочу май жана жылуулуктун чыгашасынын нормалары;

- малдын (түрүнө) суткалык керектик жана тамак каражаттарынын нормасы (түрү, жашы);

- малды тоюттандыруунун суткалык рационун;

- 1 баш малга айына сом менен кетүүчү ветеринардык медикаменттердин чыгашасынын нормасы;

- номенклатура баасы менен товардык материалдык баалуулуктар ушул айыл чарба ишканасында колдонулуучу (материалдар 1620 сметунун мазмунунда);

- эмгекти төлөөдөгү чыгашанын жогорулашы, бирок продуктунун, жумуштун жана тейлөөнүн өздүк наркын төмөндөтүүчү өзгөрүүнүн себептеринин тизмеси;

- өзгөрүүнүгө себепкер адамдардын классификациясы;

- продукциянын өздүк наркынын, жумушунун нормативи;

- отчеттору – талдоолору менен.

Чыгымдын нормативдик эсеби жана көзөмөлү боюнча айыл чарба методологиясына М.Ф. Офсийчук чоң салым киргизген. Нормативдик өздүк нарк белгилүү мезгилге (декада, айга) карата аныкталат, ал пландан кыска мөөнөттү алат, ал өзгөрүп турат, эгер өзгөрбөсө анда ал пландык нормативке дал келет. Пландык продукциянын көлөмү, иштин аткарылышы тейлөөлөр, нормаларды лимит (норматив) айрым элементтерге, чыгымдын статьяларына, бүтүндөй өндүрүштүн көлөмүнө аныктап алып нормативдик эсеп менен кандай өзгөрүүлөр, жетишкендиктер болоорун алдын ала божомолдошот.

Нормативди ашык эсептөө жетекчинин улуксааты болбосо болбойт. Эгерде лимит жогоруласа ар бир учур сигналдык документтер аркылуу толтурулуп суммасы, колдору, себеби жана жооп берүүчүлөр толук көрсөтүлөт.

М.Ф. Офсийчук мал чарбадагы чыгымдын нормасынын статьялар боюнча өзгөрүүсүн төрт топко бөлгөн:

1 – малды кармоодо өтө мыкты имараттарды муздаткычтарды, жабдуу, тоют ашканасын, мал соючу цех, мыкты автомобиль, трактор, жүк түшүрүүчү – жүктөөчү мехназимдерди ж.у.с. пайдалануу;

2 – малды тейлөөнүн эң алдынкы ыкмаларын пайдаланып, асыл тукумдуулукту жакшыртып, өсүмдүктөргө алдынкы ыкчам технологияны колдонуу;

3 – малды жана канаттууларды тамактандыруу рационун өзгөртүү, отунсуу, майлоочу май, машина-тракторду оңдоп түздөө, имараттын курулуштардын ремонтунун нормаларын өзгөртүү;

4 – эмгектин уюштуруунун прогрессивдүү формаларын жайылтуу, б.а. жамааттык жана подряддык, оор процесстерди механизациялоо, өндүрүү нормасынын техникалык негизделген нормасын жайылтуу, жумушчулардын классификациясын жогорулатуу, жумуштун разрядын жана тарифти өзгөртүү.

Ушуларды колдонуу ар бир ишкананын техникалык-экономикалык, технологиялык, уюштуруу өзгөчөлүктөрүнө көз каранды.

Нормативдик эсептин негизги бөлүгү болуп, кандай себептер менен эсепте өзгөрүүлөр келип чыкканын таап, ким күнөөлүү экендигин көрсөтүш керек. Ушул Офсийчуктун ачылыштары 1992 – жылдан бери актуалдуулугун жогото элек жана нормативдик эсепти эсептик регистрлерде системалуу уюштурууга жана анализдик таблицаны түзгөнгө мүмкүндүк берет.

Чыгымдын нормативдик эсебинин маанилүү бөлүгү болуп 1 даана продукциянын нормативдик калькуляциясы эсептелет, же норма – күн.

Кээ бир экономисттер нормативдүү калькуляцияны «пандык – нормативдик» - деп аташ керек дешет, анткени пландалган өздүк наркты эсептегенде эмгектин, материалдык чыгымдар колдонулат. Ушундай сунушту Е.Б. Пуринсон киргизет, анын изилдөөсүндө «Нормалык чыгымдар пандык чыгымды жана алардын өзгөргөнүн алгебралык жол менен кошуудан алынат» - деген, б.а. пландалган жана нормативдик чыгымдардын ортосуна барабар белгисин коет [59, 10-11-бб.]. Мындай аныктама менен макул болбош керек, себеби нормативдик калькуляция ошол айдагы норманын негизинде түзүлөт. Ал эми Н.Г. Киркевич «Айыл чарбада нормативдик калькуляция түзүүнүн кереги жок» - экендигин белгилеп, «аны техникалык карта эле алмаштыра аларын» - белгилеген. Техникалык картанын абройун көтөрүү үчүн

«нормативдүү техникалык - карта» - деп атоону сунуштайт [33, 12-13-бб.]. Бирок мындай түшүнүү нормативдүү ыкманын маңызын бурмалайт, ошондой эле нормативдик калькуляцияны пландык менен алмаштырса болот дегендерди дагы ката түшүнүк. Окумуштуулар С.И. Герич жана Габассов Г.Х. нормативдүү өздүк наркты алгач эрте аныктоону туура көрүшөт: күнүгө декадада [34, 62-б.; 43, 13-б.]. Мында иш алып баруу механизациясы төмөн ишканаларда эсептик иштердин өлчөмү көбөйөт, ошого байланыштуу көп экономисттер нормативдүү өздүк наркты ай боюнча эсептөөнү туура көрүшөт [44, 12-б.;89, 8-б.;133, 16-б.]. Нормативдик ыкма чыгымды башкарууну дурус чечет.

Чыгымдын эсебинин прогрессивдүү ыкмасын өндүрүшкө жайылтуу төмөнкү ирээттүүлүктө жүргүзүлөт: уюштуруу методологиялык иштер; даярдык иштери; сөзсүз жайылтуу. Даярдоо иштерине технологиялык, экономикалык жана уюштуруу ар бир айыл чарба ишканасына конкреттүү өзгөчөлүгүнө карата жүргүзүлөт.

III – бапка корутунду

1. Тема Ысык-Көл облусунун мисалында болгондуктан облустун чарбаларын конкреттүү көрсөтүп, акыркы жылдардагы жыйынтыктарын уюштуруу, башкаруу эсеби менен байланыштырып кээ бир көрсөткүчтөрдү климаттык шарттын негизиндеги убактылуу көрүнүш экендигин негиздедик;

2. Айыл чарбада бухгалтердик эсепти жүргүзүү айыл чарба кооперативдеринде жана дыйкан (фермердик) чарбаларда өнүгүп жатат жана өнүгөт, ушул чарбанын субъектилери чыгымды эсептөөнү негизги инструмент кылып колдонуш үчүн тиешелүү нормативдик актылар, атайын даярдоо курстарын, методологиялык, теориялык каражаттар, инвестиция, өкмөттүк колдоо керектиги каралды.

3. Азыркы шартта рыноктук мамиле айыл чарба продукциясын өндүрүү, калькуляциялоо, өздүк наркын эсептөө боюнча алдын ала прогноздоо керек экендигин турмуш көрсөттү. Аتكени постсоветтик пландаштыруу жоюлуп, чарбада баш-аламандык өкүм сүрүп, бир нече жылдар бою айыл чарба бир системага келиш үчүн көп аракет керек болду. Акырындык менен айрым чарбалар иштерин прогноздоп, изилдеп туруп уюштуруп кеткенде дыйкан (фермердик) чарбалар алардан үлгү алып, чарбаны өнүктүрүү жолдорун издеп, өлкөдө мыкты чарбалар пайда болгонуна күбө катары облустагы өнүккөн чарбалардын тажрыйбасын изилдеп талдоо кылдык;

4. Айыл чарбада айдоо аянттарын оптималдаштыруу жана чыгымдарды кыскартуу, о.э. пайданы максималдуу кылуу максатында экономика-математикалык моделди колдонуу ыңгайлуу экенин көрсөттүк. Прогноздоо үчүн кандай эсептерди жүргүзүп туруп пландаштыруу керектигин, анын негизги принциптерин сунуштадык, бюджеттин түрлөрүнө көңүл бурулду. Прогноздун түрлөрү жана башкаруу эсебинин борборлору көрсөтүлдү, жоопкерчилик борборлору аныкталды;

5. Прогноздун негизинде түзүлгөн пландар, нормативдик эсептерди түзүүгө көңүл бурулду. Азыркы эсептин мыкты түрү «Стандарт-костту» колдонуунун жолдору, өзгөчөлүктөрү, сөзсүз керектиги аныкталды.

КОРУТУНДУ

Алдыңкы тажрыйба жана практика көрсөткөндөй айыл чарба кооперативдеринин жана дыйкан (фермердик) чарбаларынын натыйжалуу иштешине өндүрүштүк фактордон тышкары эсептик информациянын чарбанын иши жөнүндөгү информацияларына көз каранды. Айыл чарбада эсептик системанын калыптанышы өтө маанилүү, анткени өндүрүштү башкаруу, уюштуруу үчүн ийкемдүү толук, так бухгалтердик эсептин булагы болгон финансылык информация керек. Жылдан жылга бухгалтердик эсепке жаңы талаптар коюлуп келе жатат, ал эми айыл чарбада колдонгонго бухгалтердик эсептин жетишээрлик методологиясы азырынча аздык кылат жана илимий теориялык жактан көптөгөн изилдөөлөрдү жүргүзүү керек.

Биздин диссертациялык изилдөөдө айыл чарба секторунда бухгалтердик эсепти уюштуруу, ФОЭСтин колдонуу, продукцияны өндүрүүдө чыгымдардын эсебин эсебин алуу, продукциянын өздүк наркын калькуляциялоо жана талдоого багытталды. Көп маселелердин илимий-теориялык жактан чечиле элегине карабай болгон ата мекендик, чет элдик окумуштуулардын эмгектерине таянып, биздин шартта КРдын аймактарынын бири болгон Ысык-Көл облусундагы чарбаларда жүргүзүлгөн эсептерге талдоо жасалып, алардын жетишкендиктерине таянып, кемчиликтеринин себептерин изилдөөнүн негизинде биз төмөнкүдөй **корутунду** чыгардык:

1. Бухгалтердик эсептин негизги максаты өндүрүштү уюштуруу системасында эң биринчи информация топтоодон турат, демек айыл чарбада дагы ушул принциптен башташ керек;

2. Айыл чарбада финансылык информация менен башкаруу информациясы жанаша жүрүп бирин бири толуктап турат, дал келбесе карама-каршылыктын негизинде жетишкендикти же кемчиликти даана аныктап андан ары өнүктүрөт;

3. Бир нече чарбанын бухгалтердик отчеттуулугуна баа берилди, анын негизги концепциялары аныкталды:

- финансылык отчеттуулуктун максаты;
- информацияны пайдалануучулар;
- чечим кабыл алуудагы информациянын сапаттык мүнөздөмөлөрү;
- финансылык отчеттуулуктун негизги бөлүктөрү.

4. Айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү чыгымдардын эсебинин алгачкы, талдоолук, синтездик абалына сын көз караш жасоо аларга уюштуруу жана методологиялык жактан коюлган айрым талаптардын туура келбестигин аныктоого жардам берди;

5. Продукциянын өздүк наркын, аткарылган иштин жана көрсөтүлгөн тейлөөлөрдүн калькуляциясынын абалын ачык көрсөтүү, чыгымдын эсебинин негизги элементи катары эсеп иштеринин ирээтүүлүгү менен өз ара байланышын жана калькуляциясынын эсептөөлөрүнүн объективдүүлүгүн, счеттордун жабылыш эрежелерин аныктап көрсөттү;

6. Изилдөө процессинде өздүк наркты, ишти, тейлөөнү, калькуляциялоонун эсебинин ыкмалары калькуляциянын объектилеринин ар түрдүү мүнөздөмөдө аныкталып, «бирге өндүрүлгөн продукция» - деген түшүнүк колдонулган жок, анткени чыгымды бөлүштүрүүдө ар түрдүү жолдор пайдаланылганы калькуляциянын ар түрдүүчө эсептелгени менен көрсөтүлдү;

7. Айыл чарба продукциясынын эсебин чыгарууда негизги багытты илимий-практикалык тажрыйбага таянган чыгымды прогноздоо методологиясы болуп эсептеле тургандыгы көрсөтүлдү;

8. Айыл чарбада бухгалтердик эсепти натыйжалуу деңгээлде өнүктүрүүдө эсептин жаңы формаларын, ыкмаларын, информацияны контролдоо жана иштеп чыгуунун жаңы жолдорун колдонуу сунушталды. Мындай ыкмалардын бири нормативдик ыкма чыгымды эсептөөнүн «стандарт-кост» системасы берилди;

9. Айыл чарба ишканаларынын ФОЭСке киргенинин илимий-практикалык негиздери негиздери көрсөтүлдү. Анда: а) рыноктук «суроо-талап жана сунуш», «баа түзүү», «атаандаштык»; б) инвесторлордун «финансылык

айкындуулук» талаптары, отчеттуулукту эл аралык стандартка ылайыкташтыруу каралды;

10. Айыл чарба кооперативдери жана дыйкан (фермердик) чарбалар эсеп саясаты көрсөтүлдү, алгачкы документтер, биологиялык активдер, жардамчы продуктулар, алардын ФОЭСтеги №41 «Айыл чарба» бөлүмүндөгү отчеттуулук менен чарбалардын иши чагылдырылып сунуштар киргизилди;

11. Айыл чарба кооперативдеринде жана дыйкан (фермердик) чарбаларда кирешени эсептөөнүн эки катар методологиясы негизделди. Кирешени (сатып жатканда, сатканга чейин, тиешелүү жерге өткөргөндөн кийин) эсебин чыгаруу менен бирге түшүм жыйноо учурундагы кирешенин эсебин алуу сунушталды (ал маянага киреше катары кетет) (эгин, картофель, жемиш ж.б.);

12. Айыл чарбада комплекстүү өндүрүлгөн жана жардамчы продукциянын өздүк наркынын калькуляциясынын чыгымын эсептөө сөзсүз керек, себеби айыл чарба өзгөчөлүгүнө жараша бир эле циклда продукция бир нече негизги жана жардамчы продукцияны өндүрөт. Ал эми, кеткен чыгымдар бир өндүрүштүк цикл менен жалпы чыгарылат, ал эми бөлүштүрүү чекитинде чыгымдар негизги жардамчы болуп бөлүнөт. Ушундай бөлүштүрүүнүн методикасын сунуштадык;

13. Эсептин жөнөкөй формасын колдонууну жокко чыгарган жокпуз. Ишкана киреше жана чыгаша китептерин колдонуп эсебин жүргүзө берет, себеби көп майда, мүмкүнчүлүгү чектелген кооперативдер, дыйкан (фермердик) чарбалар ФОЭСТИ колдонууга көлөмү жана инвестициясы жетишсиз;

14. Ысык-Көл облусу тоолу аймак. Мал жайыттарда багылып, кышында колдо болот. Ошондуктан айрым чарбаларда топоз, жылкы багуу, кой-эчки, уй ж.у.с. бухгалтердик эсепти ар бир чарбанын кайсы малга канча чыгым кеткенине жараша жаңы багытта жүргүзгөнүн кайра карап чыгышы керек;

15. Продукциянын өздүк наркын, ишти, тейлөөнүн чыгымдарын калькуляциялоонун биринчи документтерин карап чыгып, ирээттеп, жаңы графаларды, пункттарды киргизүү зарыл, анткени алар өтө көп.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча корутундулар төмөндөгү **практикалык сунуштарды** иштеп чыгууга мүмкүндүк берди:

- дыйкан (фермердик) чарбаларда жана чакан агробизнес субъектилеринде бухгалтердик счеттордун жана регистрлердин бухгалтердик эсептин системалык формасы уюштурулушу керек;

- дыйкан (фермердик) чарбаларда ылайыкташтырылган өндүрүш чыгымдарынын түрлөрүн колдонууну сунуштоо;

- чакан бизнестеги айыл чарба ишканаларында продукциянын өздүк наркын калькуляциялоодо кыскартылган ыкманы колдонуш керек;

- айыл чарба ишканаларынын өндүрүшүнүн натыйжалуулугун аныктоо үчүн салыштырма талдоо ыкмасын колдонууну сунуштайбыз;

- экономика-математикалык моделди айыл чарба ишканаларынын практикасында колдонуу чарбанын продукцияны өндүрүү натыйжалуулугуна карата так прогноз түзүүгө мүмкүндүк берет;

- чыгымдарды жана өндүрүштү ыкчам башкарууга шарт түзүүчү, айыл чарба өндүрүшүндө чыгымдарды бөлүштүрүүдө жана продукциянын өздүк наркын калькуляциялоодо нормативдик эсептик системаны колдонууну сунуштоо.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

Нормативдик – укуктук актылар:

1. О бухгалтерском учете [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 29 апр. 2002 г. № 76. (В ред. Закона КР от [17 окт. 2008 г. № 231](#); [15 июля 2009 г. № 216](#); [18 мая 2012 г. № 56](#); [26 апр. 2013 г. № 61](#); [30 июля 2013 г. № 178](#); [22 мая 2015 г. № 115](#); [5 янв. 2016 г. № 2](#); [7 дек. 2017 г. № 201 \(6\)](#)). – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1032>. – Загл. с экрана.
2. Об аудиторской деятельности [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 30 июля 2002 г. № 134. (В ред. Законов КР от [14 июня 2004 г. № 75](#); [15 дек. 2004 г. № 192](#); [23 окт. 2008 г. № 233](#); [29 июня 2009 г. № 196](#); [16 дек. 2016 г. № 207](#); [24 февр. 2017 г. № 35](#)). – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1091>. – Загл. с экрана.
3. О Международных стандартах финансовой отчетности в Кыргызской Республике [Электронный ресурс]: закон Кырг. Респ. от 28 сент. 2001 г. № 593. (В ред. постановлений Правительства КР от [28 февр. 2004 г. № 111](#); [18 сент. 2006 г. № 661](#); [27 авг. 2007 г. № 377](#)). – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/38280>. – Загл. с экрана.
4. О крестьянском (фермерском) хозяйстве [Электронный ресурс]: Закон Кыргызской Республики от 3 июня 1999 года N 47. (В ред. Законов КР от [4 янв. 2001 г. № 1](#) ; [16 окт. 2002 г. № 142](#); [19 окт. 2009 г. № 281](#)). – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/212>. – Загл. с экрана.
5. Инструкция о представлении финансовой отчетности за 2002 год [Электронный ресурс]: прил. 1 к постановлению коллегии ГКСФОА от 31 янв. 2002 г. № 36. – Режим доступа: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/30796?cl=ru-ru>. – Загл. с экрана.
6. Концепция Национальной системы бухгалтерского учета Кыргызской Республики [Текст]: утв. постановлением Нац. комис. по стандартам финансовой отчетности КР от 29 июля 2000 г. № 2).

7. Методические рекомендации по переходу на ведение бухгалтерского учета в соответствии с МСФО [Текст]: утв. постановлением коллегии Гос. комис. КР по стандартам финансовой отчетности и аудиту от 23 дек. 2002 г. № 29.
8. План счетов бухгалтерского учета финансово-хозяйственной деятельности субъектов [Электронный ресурс]: прил. № 1к Постановлению Гос. комис. при Правительстве Кырг. Респ. по стандартам финансовой отчетности и аудиту от 18.11.2002 г. № 28. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5437. – Загл. с экрана.
9. О документообороте в бухгалтерском учете [Электронный ресурс]: положение утв. постановлением коллегии Госкомиссии КР по стандартам финансовой отчетности и аудиту от 31 дек. 2002 г. № 35. – Режим доступа: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=5449. – Загл. с экрана.

Адабияттар:

10. Алборов, Р.А. Аудит в организациях промышленности, торговли и АПК [Текст]: учеб. пособие / Р.А. Алборов. – М.: Дело и Сервис, 2003. – 464 с.
11. Алборов, Р.А. Бухгалтерский учет в системе экономических методов управления сельскохозяйственных предприятий [Текст] / Р.А. Алборов. – М.: Экономика, 2001. – 204 с.
12. Алтухов, И.А. Издержки и себестоимость сельскохозяйственной продукции [Текст]: в помощь лектору / И.А. Алтухов. – Горький: [б. и.], 1971. – 40 с.
13. Арамян, И.А. Руководство по ведению бухгалтерского учета в товарных и сервисных кооперативах [Текст] / И.А. Арамян. – Бишкек: [б. и.], 2006. – 96 с.
14. Арзыбаев, А.А. Международные стандарты финансовой отчетности [Текст]: учеб. для студентов высш. учеб. заведений / А.А. Арзыбаев, А.Т. Абдыкаиров. – Бишкек: [б. и.], 2016. – 319 с.
15. Арзыбаев, А.А. Развитие бухгалтерского учета в Кыргызской Республике в условиях реализации МСФО [Текст] / А.А. Арзыбаев, З.Ш. Буланова, М. Усупова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - II». – С. 23-25.

16. Арпачиев, Д.К. Роль бухучета на современном этапе реформирования аграрного сектора [Текст] / Д.К. Арпачиев // Главный бухгалтер. – Бишкек, 2003. – № 6. – С. 8.
17. Арренс, Э.А. Аудит [Текст]: пер. с англ. / Э.А. Арренс, Дж.К. Лоббек; гл. ред. сер. Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 1995. – 250 с.
18. Арыкбаева, Ч. Кыргызские стандарты бухгалтерского учета [Текст] / Ч. Арыкбаева, В. Винникова; под ред. Е. Морозовой. – Бишкек, Ариал-Принт, 2000. – 324 с.
19. Асанкулова, М. Международные стандарты финансовой отчетности в КР и реформа бухгалтерского учета [Текст] / М. Асанкулова // Реформа. – Бишкек, 2006. – № 2. – С. 22-25.
20. Байсалова, Ж.М. Финансовый учет [Текст]: учеб. пособие / Ж.М. Байсалова, Н.К. Ибрагимов. – Бишкек: [б. и.], 2011. – 280 с.
21. Баканов, М.И. Теория экономического анализа [Текст] / М.И. Баканов, А.Д. Шеремет. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 242 с.
22. Белебаха, И.А. Учет и калькуляция себестоимости сельскохозяйственной продукции [Текст] / И.А. Белебаха. – Львов: Высш. шк., 1975. – 176 с.
23. Белова, Н.Г. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве [Текст]: учеб. / Н.Г. Белова, Л.И. Хоружий. – М.: Эксмо, 2010. – 608 с.
24. Белый, И.Н. Калькуляция себестоимости продукции в сельском хозяйстве [Текст]: учеб. пособие для экон. вузов / И.Н. Белый. – М.: Высш. шк., 2002. – 380 с.
25. Ботобеков, А.Б. Развитие системы управленческого учета в условиях рынка [Текст] / А.Б. Ботобеков // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения». – С. 161-163.
26. Буканова, А.И. Совершенствование бухгалтерского учета в сельскохозяйственных предприятиях [Текст] / А.И. Буканова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения- II». – С. 76-79.

27. Бычков, М.Ф. Бухгалтерский учет на предприятиях АПК [Текст]: учеб. пособие / М.Ф. Бычков. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 208 с.
28. Бычкова, С.М. Бухгалтерский финансовый учет [Текст]: учеб. Пособие / С.М. Бычкова, Д.Г. Бадмаева; под ред. С.М. Бычковой. – М.: Эксмо, 2008. – 528 с.
29. Ван Хорн, Дж.К. Основы управления финансами [Текст]: пер. с англ. / Дж.К. Ван Хорн. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 799 с.
30. Васькин, Ф.И. Таблично-автоматизированные формы бухгалтерского учета [Текст] / Ф.И. Васькин, К.К. Пучинская. – М.: Агропромиздат, 1990. – 128 с.
31. Вахрушина, М.А. Бухгалтерский управленческий учет [Текст]: учеб. пособие для вузов по экон. спец. / М.А. Вахрушина. – М.: Финстатинформ: МЦУПЛ, 2000. – 359 с.
32. Вейцман, Р.Я. Элементарный курс бухгалтерского учета [Текст] / Р.Я. Вейцман. – М.: Госфиниздат, 1937. – 137 с.
33. Габбасов, Г.Х. Нормативные калькуляции в промышленном птицеводстве [Текст] Г.Х. Габбасов // Учет и финансы в колхозах и совхозах. – 1972, № 3. – С. 12-15.
34. Гавриленко, В.В. Преимущества нормативного метода [Текст] / В.В. Гавриленко, Д.Ф. Безь // Учет и финансы в колхозах и совхозах. – 1971. – № 1. – С. 15-16.
35. Джолдошева, А.М. К вопросу учета затрат на производство и исчисление себестоимости продукции растениеводства [Текст] / А.М. Джолдошева // Вестн. Кырг. экон. ун-т им. М.Р. Рыскулбекова. 2013. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 132-134.
36. Дмитриева, И.М. Бухгалтерский учет с основами МСФО [Текст]: учеб. и практикум / И.М. Дмитриева. – 5-е изд. – М.: Юрайт, 2017. – 326 с.
37. Друри, К. Введение в управленческий и производственный учет [Текст]: учеб. пособие / К. Друри. – М.: ЮНИТИ, 1998. – 581 с.
38. Друри, К. Управленческий учет и производственный учет [Текст]: пер. с англ.: учеб. / К. Друри. – М.: Юнити, 2002. – 1071 с.

39. Дуйшебаева, М.К. Бухгалтерский учет в сельскохозяйственных потребительских кредитных кооперативах [Текст] / М.К. Дуйшебаева // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 134-140.
40. Дюсембаев, К.Ш. Аудит и анализ в системе управления финансами: теория и методология [Текст] / К.Ш. Дюсембаев. – Алматы: Экономика, 2002. – 293 с.
41. Дюсембаев, К.Ш. Анализ показателей рентабельности хозяйствующих субъектов [Текст] / К.Ш. Дюсембаев, М.К. Калибаев // Изв. бухгалтеров и аудиторов Центр. Азии. – Бишкек, 2018. – № 2 (21). – С. 307.
42. Ержанов, М.С. Основы бухгалтерского учета и новая корреспонденция счетов [Текст]: учеб. пособие / М.С. Ержанов, С.М. Ержанова. – Алматы: Ержанов и К, 2003. – 340 с.
43. Жамянова, Н.Ц. Бухгалтерский учет в системе управления сельскохозяйственным производством [Текст] / Н.Ц. Жамянова. – М.: Финансы и статистика, 1999. – 222 с.
44. Жебрак, М.Х. Курс промышленного учета [Текст] / М.Х. Жебрак. – 8-е изд. перераб. – М.: Госстатиздат, 1960. – 399 с.
45. Ибрагимов, Н.К. Классификация затрат на производство сельскохозяйственной продукции в системе стратегического управленческого учета [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 159-164.
46. Ибрагимов, Н.К. Бухгалтерская отчетность как основа принятия управленческих решений [Текст] / Н.К. Ибрагимов // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - I». – С. 250-252.
47. Ивашкевич, В.Б. Проблемы учета затрат на производство и калькулирование себестоимости промышленной продукции [Текст] / В.Б. Ивашкевич. – М.: Финансы, 1974. – 420 с.

48. Исраилов, М.И. Бухгалтерский финансовый учет [Текст] / под ред. М.И. Исраилова. – Бишкек: Турар, 2012. – 592 с.
49. Исраилов, М.И. Проблемы аграрной реформы: Управленческо-информационные аспекты [Текст]: моногр. / М.И. Исраилов. – Бишкек: [б. и.], 1997. – 162 с.
50. Исраилов, М.И. Проблемы становления национальной системы бухгалтерского учета и аудита в Кыргызской Республике [Текст] / М.И. Исраилов // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения». – С. 8-14.
51. Исраилов, М.И. Некоторые вопросы внедрения бюджетирования в учетную систему предприятия: организационно-методический аспект [Текст] / М.И. Исраилов, А.А. Сатмурзаев // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - II». – С. 16-20.
52. Исраилов, М.И. Некоторые вопросы реформирования системы бухгалтерского учета в Кыргызской Республике [Текст] / М.И. Исраилов, А.М. Джолдошева // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - II». – С. 27-30.
53. Исраилов, Т.М. Организация учета, калькуляции и анализа себестоимости продукции крестьянских (фермерских) хозяйств в соответствии с МСФО (на материалах Ошской области) [Текст]: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12 / Т.М. Исраилов. – Бишкек, 2010. – 150 с.
54. Касымова, В.М. Устойчивое природопользование в бассейне Аральского моря [Текст] / В.М. Касымова, А.Х. Карасаева, Е.М. Родина. – Бишкек: Илим, 2001. – 272 с.
55. Керимов, В.Э. Бухгалтерский управленческий учет [Текст]: учеб. / В.Э. Керимов. – М.: Дашков и К, 2006. – 460 с.
56. Керимов, В.Э. Бухгалтерский финансовый учет [Текст]: учеб. / В.Э. Керимов. – М.: Дашков и К, 2011. – 688 с.

57. Керимов, В.Э. Бухгалтерский финансовый учет [Текст]: учеб. / В.Э. Керимов. – М.: Дашков и К, 2009. – 480 с.
58. Керимов, В.Э. Теория и практика организации управленческого учета на производственных предприятиях [Текст]: науч. изд. / В.Э.Керимов. – М.: Маркетинг, 2001. – 328 с.
59. Киркевич, Н.Г. Нормативный метод – в повестку дня [Текст] / Н.Г. Киркевич // Учет и финансы в колхозах и совхозах. – 1971. – № 2. – С. 12-14.
60. Ковалев, В.В. Финансовый учет и анализ: концептуальные основы [Текст]: моногр. / В.В. Ковалев. – М.: Финансы и статистика, 2004. – 720 с.
61. Кожанов, Н.Н. Опыт разработки форм счетоводства для крестьянского хозяйства [Текст] / Н.Н. Кожанов // Сел. хоз-во и лесоводство. – 1913. – № 16. – С. 181-220.
62. Койчуев, Т. Экономика Кыргызской Республики [Текст]: учеб. пособие / редкол.: Т. Койчуев, К. Гусев, Н. Кумскова и др. – Бишкек: [б. и.], 2003. – 487 с.
63. Кондраков, Н.П. Бухгалтерский (финансовый) управленческий учет / Н.П. Кондраков.– М.: Проспект, 2012. – 504 с.
64. Кондраков, Н.П. Бухгалтерский (финансовый) управленческий учет [Текст]: учеб. / Н.П. Кондраков. – 2-е изд.– М.: Проспект, 2011. – 502 с.
65. Кондраков, Н.П. Бухгалтерский учет [Текст]: учеб. / Н.П. Кондраков. – М.: ИНФРА, 2009. – 720 с.
66. Кулова, Э.У. Управленческая отчетность – информационная база для принятия управленческих решений [Текст] / Э.У. Кулова // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения». – С. 106-109.
67. Кулова, Э.У. Учет, анализ и внутренний аудит затрат на перерабатывающих предприятиях АПК (на примере сахарной промышленности Кыргызской Республики) [Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12 / Э.У. Кулова. – Бишкек, 2007. – 25 с.
68. Курманбеков, О.К. Методологические основы учета издержек предприятия [Текст] / О.К. Курманбеков // Реформа. – Бишкек, 2003. – № 2. – С. 61-65.

69. Курманбеков, О.К. Проблемы перехода к новому плану счетов бухгалтерского учета хозяйствующих субъектов [Текст] / О.К. Курманбеков // Реформа. – 2003. – № 1. – С. 52-57.
70. Курманбеков, О. Реформа в бухгалтерском учете Кыргызстана [Текст] / О. Курманбеков // Реформа. – Бишкек, 1999. – № 1. – С. 44-47.
71. Курманбеков, О.К. Развитие систем бухгалтерского учета [Текст]: учеб. пособие для вузов / О.К. Курманбеков. – Бишкек: БГУЭП, 2005. – 154 с.
72. Ламыкин, И.А. Исчисление и анализ себестоимости сельскохозяйственной продукции [Текст] / И.А. Ламыкин. – М.: Экономика, 1972. – 304 с.
73. Ламыкин, И.А. Учет затрат и калькулирование себестоимости продукции [Текст] / И.А. Ламыкин. – М.: Статистика, 1980. – 168 с.
74. Ламыкин, И.А. Учет производства в агропромышленных формированиях [Текст] / И.А. Ламыкин, А.И. Малышкин. – М.: Агропромиздат, 1987. – 173 с.
75. Линник, В.Г. Калькуляция себестоимости продукции сельскохозяйственных предприятий [Текст] / В.Г. Линник. – Киев: Выща шк., 1986. – 176 с.
76. Лисович, Г.М. Сельскохозяйственный учет [Текст] / Г.М. Лисович. – Ростов н/Д: МарТ, 2002. – 702 с.
77. Лисович, Г.М. Бухгалтерский управленческий учет в сельском хозяйстве и на перерабатывающих предприятиях АПК [Текст] / Г.М. Лисович, И.Ю. Ткаченко. – Ростов н/Д: МарТ, 2000. – 317 с.
78. Лисович, Ч.Н. Бухгалтерский управленческий учет в сельском хозяйстве и на перерабатывающих предприятиях АПК [Текст] / Ч.Н. Лисович, И.Ю. Ткаченко. – М.: Март, 2004. – 317 с.
79. Литвин, Ю.Я. Нормативный метод учета затрат на производство в растениеводстве и животноводстве [Текст] / Ю.Я. Литвин. – Киев: Вища шк., 1969. – 170 с.
80. Лозинский, А.И. Курс теории бухгалтерского учета [Текст] / А.И. Лозинский. – М.; Л.: Госполитиздат, 1959. – 491 с.

81. Малаев, Э.Т. Затраты на лизинг и эффективность фермерского хозяйствования [Текст] / Э.Т. Малаев // Вестн. Исык-Кул. гос. ун-та. – 2008. – № 21. – С. 61-67.
82. Малаев, Э.Т. Некоторые проблемы по развитию сельского хозяйства Исык-Кульской области [Текст] / Э.Т. Малаев, А.А. Салюев // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 44-48.
83. Малаев, Э.Т. Основные методы калькулирования себестоимости сельскохозяйственной продукции. [Текст] / Э.Т. Малаев // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – № 2 (2): Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 106-112.
84. Малаев, Э.Т. Особенности применения МСФО в сельскохозяйственных предприятиях. [Текст] / Э.Т. Малаев // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – № 2 (2): Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 188-193.
85. Малаев, Э.Т. Особенности учета в крестьянско-фермерских хозяйствах. [Текст] / Э.Т. Малаев // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. – 2013. – Спец. вып. посвящ. Исык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - II». – С. 133-136.
86. Малаев, Э.Т. Совершенствование бухгалтерского учета в крестьянском (фермерском) хозяйстве. [Текст] / Э.Т. Малаев // Вестн. Исык-Кул. гос. ун-та. – 2008. – № 20. – С. 51-57.
87. Маркс, К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 3, кн. 3, ч. 1, 2 [Текст] / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М., 1961-1962. – Т. 25, ч. 1. – С. 1-505; Т. 25, ч. 2. – С. 1-458.
88. Международные стандарты финансовой отчетности [Текст]. – Бишкек: [б. и.], 2002. – 1240 с.
89. Митюшкин, Т.С. Единая система учета в сельскохозяйственных предприятиях [Текст] / Т.С. Митюшкин. – М.: Изд-во экон. лит., 1963. – 296 с.

90. МСФО: точка зрения КПМГ [Текст]: практ. рук. по междунар. стандартам финансовой отчетности. 2009/2010: в 2-х ч.: пер. с англ. – 6-е изд. – М.: Альпина Паблишерз, 2010. – 2119 с.
91. Мэтьюс, М.Р. Теория бухгалтерского учета [Текст]: учеб. пособие для высш. шк. / М.Р. Мэтьюс, М.Х.Б. Перейра; пер. с англ. Я.В. Молоток, И.А. Смирнова. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 663 с.
92. Нидлз, Б. Принципы бухгалтерского учета [Текст] / Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Кодуэлл; под ред. Я.В. Соколова. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 496 с.
93. Омуралиева, Д.К. Бухгалтерский учет в фермерских хозяйствах [Текст]: учеб. пособие для учащихся системы сел. проф. образования по направлению «Фермер» и «Фермер-женщина» / Д.К. Омуралиева. – Бишкек: [б.и.], 2003.–96с.
94. Омуралиева, Д.К. Фермердик эсеп-кысап [Текст]: фермер жана фермер айым кесиптери боюнча окуу куралы / Д.К. Омуралиева, У. Сулайманова. – Толукталган 3-бас. – Бишкек: [б. и.], 2006. – 129 б.
95. Омуралиева, Д.К. Проблемы оценки и учета деградации пастбищных ресурсов [Текст] / Д.К. Омуралиева, Асан уулу К. // Вестн. Кырг. экон. ун-та им. М.Р. Рыскулбекова. . – 2013. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - III». – С. 19-23.
96. Омуралиева, Д.К. Финансовый учет [Текст]: учеб. пособие для студентов экон. спец. вузов / Д.К. Омуралиева, А. Борончиева. – Нарын: [б. и.], 2002.–30 с.
97. Омуралиева, Д.К. Проблемы развития рыночных аграрных формирований [Текст]: моногр. / Д.К. Омуралиева. – Бишкек: [б. и.], 2003. –201 с.
98. Палий, В.Ф. Бухгалтерский учет для менеджеров [Текст] / В.Ф. Палий. – М.: Тарвер,1991. – 87 с.
99. Орлова, И.В. Экономико-математические методы и модели: компьютерное моделирование [Текст]: учеб. пособие / И.В. Орлова, В.А. Половников. – М.: ИНФРА-М, 2012. – 389 с.

100. Первушин, А.С. О бюджетных исследованиях: из области методологии бюджетных исследований [Текст] / А.С. Первушин // Тр. Императ. Вольного экон. о-ва. – СПб., 1912. – Т. 1, кн. 1-6. – С. 13-35.
101. Пизенгольц, М.З. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве [Текст] / М.З. Пизенгольц, А.П. Варава. – М.: Агропромиздат, 1987. – Т. 2, ч. 2. – 512 с.
102. Пизенгольц, М.З. Бухгалтерский учет в сельском хозяйстве [Текст] / М.З. Пизенгольц, А.П. Варава, Ф.И. Васькин. – 3-е изд. – М.: Колос, 1994. – Ч. 2. – 480 с.
103. Пизенгольц, М.З. Экономическое содержание издержек производства и себестоимости [Текст] / М.З. Пизенгольц // Учет и финансы в колхозах и совхозах. – 1973. – № 4. – С. 11-14.
104. Радостовец, В.К. Бухгалтерский учет в сельскохозяйственных предприятиях [Текст] / В.К. Радостовец. – М.: Агропромиздат, 1987. – 414 с.
105. Радостовец, В.К. Бухгалтерский учет на предприятии [Текст] / В.К. Радостовец. – Алматы: Экономика, 2002. – 67 с.
106. Ришар, Ж. Бухгалтерский учет: теория и практика [Текст] / Ж. Ришар; пер. с фр. [Н.В. Буровой и Т.О. Терентьевой]; под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 158 с.
107. Сабырова, Г. Методические аспекты факторного анализа финансовых результатов экономического субъекта [Текст] / Г. Сабырова, Ш.К. Курманбеков // Изв. Иссык-Кул. форума бухгалтеров и аудиторов стран Центр. Азии. – Бишкек, 2018. – № 1 (20). – С. 130-137.
108. Садыков, К.Р. К вопросу о внедрении МСФО в Кыргызской Республике [Текст] / К.Р. Садыков // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - I». – С. 78-81.
109. Сакенов, Н.А. Биологические активы – основной объект учета в современных агроформированиях [Текст] / Н.А. Сакенов // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2012. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения - II». – С. 97-10.

110. Сатубалдин, С.С. Учет затрат на производство в промышленности США [Текст] / С.С. Сатубалдин. – М.: Финансы, 1980. – 141 с.
111. Саякбаева, А.А. Территориальные особенности социального развития Кыргызстана [Текст] / А.А. Саякбаева, Т. Темирлан // Изв. Иссык-Кул. форума бухгалтеров и аудиторов стран Центр. Азии «Исраиловские чтения - VII». – 2017. – № 3 (18). – С. 220-227.
112. Соколов, Я.В. Основы теории бухгалтерского учета [Текст] / Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 496 с.
113. Соколов, Я.В. Очерки истории бухгалтерского учета [Текст] / Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 496 с.
114. Стоцкий, В.И. Теория и практика калькуляции [Текст] / В.И. Стоцкий. – М.: Госнаучтехиздат, 1931. – 149 с.
115. Студенткова, Н.М. Методические рекомендации по прогнозированию издержек производства и себестоимости продукции сельского хозяйства [Текст] / Н.М. Студенткова. – М: ВНИИЭСХ, 1983. – 357 с.
116. Стуков, С.Л. Система производственного учета и контроля [Текст] / С.Л. Стуков. – М.: Финансы и статистика, 1988. – 223 с.
117. Стуков, С.Л. Современные методы калькулирования себестоимости [Текст] / С.Л. Стуков. – Калинин: КГУ, 1980. – 160 с.
118. Суранаев, Т.Д. Бухгалтерский учет в системе управления: теория, методология и организация (на материалах сельскохозяйственных предприятий КР) [Текст]: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.12 / Т.Д. Суранаев. – Бишкек, 2012. – 298 с.
119. Суранаев, Т.Д. Состояние информационной учетной системы в аграрных формированиях КР [Текст] / Т.Д. Суранаев // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения». – С. 155-159.
120. Суранаев, Т.Д. Внутрихозяйственный контроль и учет затрат производства сельскохозяйственной продукции [Текст] / Т.Д. Суранаев // Наука, новые технологии и инновации. – Бишкек, 2016. – № 12. – С. 134-136.

121. Суранаев, Т.Д. Бухгалтерский учет [Текст]: учеб.-практ. пособие / Т.Д. Суранаев, Г.Б. Усманиева. – Бишкек: КРСУ, 2010. – 204 с.
122. Сыроева, Г.Ф. Бухгалтерский учет, налогообложение и анализ внешнеэкономической деятельности [Текст]: учеб. / Г.Ф. Сыроева, И.П. Малецкая. – М.: Юрайт, 2016. – 426 с.
123. Тажибаев, С.Д. Регулирование учета в странах Центральной Азии в соответствии с Международными стандартами [Текст] / С.Д. Тажибаев, А.А. Арзыбаев // Вестн. Кырг. нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – 2011. – Спец. вып. посвящ. Иссык-Кул. форуму «Исраиловские чтения». – С. 21-26.
124. Трошин, А.Н. Финансы и кредит [Текст] / А.Н. Трошин, Т.Ю. Мазурина, В.И. Фомкина. – М.: Инфра-М, 2011. – 513 с.
125. Узенбаев, Р.А. Проблемы учета и анализа производственных затрат в условиях применения МСФО: теория, методология и практика [Текст]: дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.12 / Р.А. Узенбаев. – Ош, 2014. – 267 с.
126. Финансовый учет - 2 [Текст]: учеб. пособие. – Бишкек: [б. и.], 2002. – 424 с.
127. Хендриксен, Э.С. Теория бухгалтерского учета [Текст]: пер. с англ. / Э.С. Хендриксен, М.Ф. Ван Бреда; под ред. Я.В. Соколова. – М.: Финансы и статистика, 1997 – 576 с.
128. Хомивская, В. Переходим на «1С: Бухгалтерию 8» [Текст]: учеб. версия / В. Хомивская. – М.: [б. и.], 2009. – 496 с.
129. Хорнгрен, Ч.Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект [Текст] / Ч.Т. Хорнгрен, Дж.Фостер; гл. ред. Я.В. Соколов. – М.: Финансы и статистика. – 1995. – 415 с.
130. Чалова, К. Бухгалтердик эсеп [Текст]: окуу куралы / К. Чалова. – Бишкек: Шам, 1996. – 456 б.
131. Чалова, К. Бухгалтердик эсеп [Текст]: сөздүк маалымдама / К. Чалова. – Бишкек: Кыргыз энцикл. Башкы ред., 1995. – 231 б.
132. Чалова, К. Бухгалтерский учет [Текст] / К. Чалова. – Бишкек: Шам, 2000. – 353 с.

133. Чумаченко, Н.Г. Методы учета калькулирования себестоимости промышленной продукции [Текст] / Н.Г. Чумаченко. – М.: Финансы, 1965. – 124 с.
134. Шеремет, А.Д. Управленческий учет [Текст]: учеб. пособие / А.Д. Шеремет. – М.: ИД ФБК – ПРЕСС, 2001. – 510 с.
135. Ысык-Көл облусунун айыл чарбасындагы жетишкендиктер [Текст] // Ысык-Көл кабарлары. – Каракол, 2017. – 7-сент.
136. Энгельс, Ф. Анти -Дюринг [Текст] / Ф. Энгельс // К.Маркс, Ф. Энгельс. Соч. – 2-е изд. – М., 1961. – Т. 20. – С. 1-338.

Статистикалык маалыматтар:

137. Айкол кооперативинин финансылык отчеттору [Текст]. – Каракол, 2010-2017.
138. Заря АҮК финансылык отчеттору [Текст]. – Каракол, 2010-2017.
139. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы. 2013-2017-ж. [Текст]. – Бишкек: Кыргыз Респ. статистикалык комитети, 2017. – 89 б.
140. Сельские хозяйство Исык-Кульской области. 2012-2017 г. [Текст]: стат. сб. Исык-Кул. гос. статистики. – Каракол: [б. и.], 2018. – 45 с.
141. Ысык-Көл облусунун айыл чарба кооперативдериинин жана дыйкан (фермердик) чарбалардын финансылык отчеттору жана маалыматтары [Текст]. – Каракол, 2010-2017.

Интернет булактары:

142. www.agro.kg
143. www.agroprod.kg
144. www.cbd.minjust.gov.kg
145. www.fsa.kg
146. www.lib.kg
147. www.minfin.kg
148. www.open.kg
149. www.retailkyrgyzstan.com
150. www.stat.kg
151. www.sti.gov.kg

Таблица 2.2 - Продукцияны сатууга жана өндүрүүгө кеткен чыгымдардын классификациясы

Классификациянын белгилери	Чыгымдын түрлөрү
Экономическалык мазмуну боюнча	- накта (бухгалтердик) - накта эмес (альтернативдик)
Өндүрүш процессине тиешелүү	- өндүрүштүк - өндүрүштүк эмес
Экономикалык элемент	- материалдык чыгымдар - эмгек акыга кеткен чыгаша - социалдык керектөөлөргө кеткен төлөмдөр - ж.б. чыгашалар
Калькуляциялык бөлүк	- сырьё жана материалдар - кайтарылган бузулган товарлар (алынып санылат) - сатылып алынган жасалма жарымфабрикаттар жана башка ишканалардын өндүрүш мүнөздөгү тейлөөлөрү - күйүүчү май жана технологиялык максатка кеткен электр энергиясы - өндүрүш жумушчуларынын эмгек акысы - социалдык керектөөлөргө кеткен төлөмдөр - өндүрүштү жөнгө салууга кеткен чыгымдар - жалпы чарбалык чыгашалар - бузулган товарлар боюнча жоготуулар - башка өндүрүш чыгашалары - өндүрүштүк эмес чыгашалар
Өндүрүштүн көлөмүнө көз карандуулук боюнча	- шарттуу - туруксуз - шарттуу - туруктуу - аралаш
Өздүк наркка кошуу боюнча	- түз - кыйыр
Технологиялык процесс менен байланышы боюнча	- негизги - кошумча (накладные)
Чыгымдын пайда болгон орду боюнча	- өндүрүш чыгымдары - цехтердин чыгымдары - бөлүмдөрдүн чыгымдары ж.б.
Отчеттук мезгилге тиешелүү	- азыркы мезгилдин чыгашасы - өткөн мезгилдин чыгашалары - келерки мезгилдин чыгашасы
Бирдейлик белгилери боюнча	- бир элементтүү - комплекстүү
Чыгымдардын эффективдүүлүгү боюнча	- өндүрүүчү чыгымдар - өндүрүүчү эмес чыгымдар
Пайда болуу мезгили боюнча	- азыркы - бир мезгилдеги
Салык салуу боюнча мамлекет тарабынан тууралоо деңгээли боюнча	- нормага келтирүү - нормага келтирбөө
Кабыл алынган чечимдерге көз карандылык принциптери	- релеванттык - релеванттык эмес
Башкаруу системасында колдонуу боюнча	- прогноздук - пландык - факт түрүндө

Булак: изилдөөлөрдүн негизинде автор тарабынан түзүлдү

Таблица 2.7 - «Заря» үрөнчүлүк айыл чарба кооперативинин мал чарба продукциясынын өздүк наркынын жана өндүрүшүнүн эсептелиши

№	Продукцияны чогултуу				Өздүк наркы		Продукция га кеткен түз эмгек чыгымдар (миң адам саат)
	Продукция	Жыл	Өлчөө бирдиги	Саны	Баары: (сом)	Продукция бирдиги (сом, т.)	
1	Сүт	2013-ж	ц.	2923,72	4870082	1632,4	51814
		2014-ж	ц.	3774,99	5091577	1321,8	61112
		2015 -ж	ц.	3852,03	5195487	1348,8	62359
		2016-ж	ц.	2983,39	4969471	1665,7	52871
		2017-ж	ц.	2718,53	5604351	2061,5	49565
2	Төл (Уй)	2013-ж	баш	208	519103	2448,6	х
		2014-ж	баш	217	438174	1982,6	х
		2015 -ж	баш	221	447116	2023,1	х
		2016-ж	баш	212	529697	2498,6	х
		2017-ж	баш	228	705046	3092,3	х
3	Кошулган салмак (Уй)	2013-ж	ц.	410,18	4572198	10923,9	40031
		2014-ж	ц.	515,68	3985358	7573,8	48431
		2015 -ж	ц.	526,2	4066692	7728,4	49419
		2016-ж	ц.	418,55	4665508	11146,8	40848
		2017-ж	ц.	508,18	7508091	14774,5	43331
4	Топоздун төлү	2013-ж	баш	97	57810	584,0	11242
		2014-ж	баш	95	55923	576,5	11129
		2015 -ж	баш	97	57064	588,3	11356
		2016-ж	баш	99	58990	595,9	х
		2017-ж	баш	90	74313	825,7	х
5	Кошулган салмак (Топоз)	2013-ж	ц.	79,42	520296	6420,3	х
		2014-ж	ц.	131,04	503304	3764,2	х
		2015 -ж	ц.	133,71	513576	3841	х
		2016-ж	ц.	81,04	530914	6551,3	х
		2017-ж	ц.	165,82	668816	4033,4	14400
6	Музоо	2013-ж	баш	468	598650	1252,4	44341
		2014-ж	баш	460	529941	1129,9	40675
		2015 -ж	баш	469	540756	1153	41505
		2016-ж	баш	478	610867	1278	45246
		2017-ж	баш	342	711080	2079,2	35608
7	Кошулган салмак (музоо)	2013-ж	ц.	79,42	732833	9042,9	х
		2014-ж	ц.	107,62	648722	5907,1	х
		2015 -ж	ц.	109,82	661961	6027,7	х
		2016-ж	ц.	81,04	747789	9227,4	х
		2017-ж	ц.	160,6	988446	6154,7	х
8	Жүн	2013-ж	ц.	62,37	732833	11515,3	х
		2014-ж	ц.	56,40	648722	11272,4	х
		2015 -ж	ц.	57,55	661961	11502,4	х
		2016-ж	ц.	63,64	747789	11750,3	х
		2017-ж	ц.	58,99	752476	12756	х
9	Жылкынын	2013-ж	баш	38	120700	3094,8	5875

	төлү	2014-ж	баш	17	71280	4192,9	8719
		2015 -ж	баш	17	72735	4278,5	8897
		2016-ж	баш	39	123163	3158	5995
		2017-ж	баш	7	57057	8151	10342
10	Кошулган салмак (Жылкы)	2013-ж	ц.	34,97	104844	2938,4	х
		2014-ж	ц.	32,32	119235	3615,3	х
		2015 -ж	ц.	32,98	121668	3689,1	х
		2016-ж	ц.	35,68	106984	2998,4	х
		2017-ж	ц.	33,1	271304	8196,5	х
11	Кошулган салмак (Жумушчу жылкылар)	2013-ж	баш	х	297103	х	х
		2014-ж	баш	х	402522	х	х
		2015 -ж	баш	х	410737	х	х
		2016-ж	баш	х	303166	х	х
		2017-ж	баш	х	1028160	х	х
12	Кык	2013-ж	т	11047	1458669	129,4	х
		2014-ж	т	11047	1388655	123,2	х
		2015 -ж	т	11272	1416995	125,7	х
		2016-ж	т	11272	1488438	132	х
		2017-ж	т	х	2041015	х	х

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Таблица 2.8 - «Заря» үрөнчүлүк айыл чарба кооперативинин мал чарба продукциясынын өздүк наркынын чыгымдарына талдоо жүргүзүү

№	Малдын түрү	Жыл		Баардык чыгымдар	Анын ичинен:								
					Эмгек акыга болгон төлөмдөр	Материалдык чыгымдар				Амортизация	Ж.б. чыгымдар		
						Баардыгы	Тоют	Күйүүчү май	Электр жарыгы				
1	Сүт багытындагы уйлар	2013-ж	сумма	6144168	1161537	2532028	1813663	549424	168940	165849	2284753		
			%	100	18,9	41,2	29,5	8,9	2,7	2,7	37,2		
		2014-ж	сумма	5987983	1380662	2408484	1660314	600550	147620	331699	1867138		
			%	100	23,1	40,2	27,7	10,0	2,5	5,5	31,2		
		2015-ж	сумма	6269559	1185242	2583702	1850677	560637	172388	169234	2331381		
			%	100	18,9	41,2	29,5	8,9	2,7	2,7	37,2		
		2016-ж	сумма	6110187	1408839	2457637	1694198	612806	150633	338468	1905243		
			%	100	23,1	40,2	27,7	10	2,5	5,5	31,2		
		2017-ж	сумма	7010441	1392722	2918715	2019630	608572	290513	338468	2360536		
			%	100	19,9	41,6	28,8	8,7	4,1	4,8	33,7		
		2	Байлоо догу букалар	2013-ж	сумма	4428175	762408	2743293	2666162	21515	55617	0	922474
					%	100	17,2	62,0	60,2	0,5	1,3	0	20,8
2014-ж	сумма			5080220	859848	3227495	3144934	25225	57336	0	992877		
	%			100	16,9	63,5	61,9	0,5	1,1	0	19,5		
2015-ж	сумма			4518546	777967	2799279	2720573	21954	56752	0	941300		
	%			100	17,2	62	60,2	0,5	1,3	0	20,8		
2016-ж	сумма			5183898	877396	3293362	3209116	25740	58506	0	1013140		
	%			100	16,9	63,5	61,9	0,5	1,1	0	19,5		
2017-ж	сумма			8342323	1212143	5690060	5556845	30676	102539	0	1440120		
	%			100	14,5	68,2	66,6	0,4	1,2	0	17,3		
3	Топоз			2013-ж	сумма	621363	191654	97550	97550	0	0	0	332159
					%	100	30,8	15,7	15,7	0	0	0	53,5
		2014-ж	сумма	642340	242362	80407	80407	0	0	0	319571		
			%	100	37,7	12,5	12,5	0	0	0	49,8		
		2015-ж	сумма	634044	195565	99541	99541	0	0	0	338938		
			%	100	30,8	15,7	15,7	0	0	0	53,5		
		2016-ж	сумма	655449	247308	82048	82048	0	0	0	326093		
			%	100	37,7	12,5	12,5	0	0	0	49,8		
		2017-ж	сумма	825699	311927	144628	144628	0	0	0	369144		
			%	100	37,8	17,5	17,5	0	0	0	44,7		
		4	Кой	2013-ж	сумма	2030427	483874	550651	494384	32429	23839	36530	959371
					%	100	23,8	27,1	24,3	1,6	1,2	1,8	47,2
2014-ж	сумма			2293678	640597	691808	616878	54807	20134	73061	888212		
	%			100	27,9	30,2	26,9	2,4	0,9	3,2	38,7		
2015-ж	сумма			2071864	493749	561889	504473	33091	24325	37276	978950		
	%			100	23,8	27,1	24,3	1,6	1,2	1,8	47,2		
2016-ж	сумма			2340488	653670	705927	629467	55925	20535	74552	906339		
	%			100	27,9	30,2	26,9	2,4	0,9	3,2	38,7		
2017-ж	сумма			2724447	706136	962332	880423	52570	29339	74552	981427		
	%			100	25,9	35,3	32,3	1,9	1,1	2,7	36		
5	Жылкы			2013-ж	сумма	662414	102713	245795	184668	41827	19299	18203	295704
					%	100	15,5	37,1	27,9	6,3	2,9	2,7	44,6
		2014-ж	сумма	582467	123091	224549	169215	34173	21162	56005	178822		
			%	100	21,1	38,6	29,1	5,9	3,6	9,6	30,7		

	2015 -ж	сумма	675933	104809	250811	188437	42681	19693	18574	301739	
		%	100	15,5	37,1	27,9	6,3	2,9	2,7	44,6	
	2016-ж	сумма	594354	125603	229132	172668	34870	21594	57148	182471	
		%	100	21,1	38,6	29,1	5,9	3,6	9,6	30,7	
	2017-ж	сумма	1507245	163886	1132727	1080726	19930	32071	57148	173484	
		%	100	10,9	75,2	71,7	1,3	2,1	3,8	11,5	
6	Мал чарба боюнча баардыгы	2013-ж	сумма	13886549	2702185	6169318	5256427	645196	267695	220582	4794464
			%	100	19,5	44,4	37,9	4,6	1,9	1,6	34,5
		2014-ж	сумма	14586688	3246560	6632744	5671747	714754	246243	460765	4246620
			%	100	22,3	45,5	38,9	4,9	1,7	3,2	29,1
		2015 -ж	сумма	14169948	2757332	6295222	5363701	658363	273158	225084	4892310
			%	100	19,5	44,4	37,9	4,6	1,9	1,6	34,5
	2016-ж	сумма	14884376	3312816	6768106	5787497	729341	251268	470168	4333286	
		%	100	22,3	45,5	38,9	4,9	1,7	3,2	29,1	
	2017-ж	сумма	20410155	3786814	10848462	9682252	711748	454462	450168	5324711	
		%	100	18,6	53,2	47,4	3,5	2,2	2,2	26,1	

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Таблица 2.12 - «Заря» АҮК өсүмдүк чарба продукциясынын өздүк наркы жана өндүрүшү

№	Продукцияны чогултуу					Өздүк наркы		Продукцияга кеткен түз эмгек чыгымдары (миң адам саат)
	Продукция	Жыл		Баары (ц.)	1 га (ц.)	Баары: (сом)	Продукция бирдиги (сом, т.)	
1	Күздүк буудай	2013-ж	саны	1430,6	37,6	665720	465,3	721
		2014-ж	саны	862,4	8,5	1119322	1297,9	2121
		2015-ж	саны	1459,8	38,41	672444	460,64	736
		2016-ж	саны	880	8,71	1130628	1284,8	2164
		2017-ж	саны	182	21,41	158195	869,2	1853
2	Жаздык буудай	2013-ж	саны	6622,74	32,1	2170582	327,7	5993
		2014-ж	саны	2955,68	15,9	2661689	900,5	3746
		2015-ж	саны	6757,9	32,75	2192507	324,43	6115
		2016-ж	саны	3016	16,23	2688575	891,43	3822
		2017-ж	саны	6919	24,34	3619319	523,1	6877
3	Жаздык арпа	2013-ж	саны	4204,98	18,4	1958760	465,8	2752
		2014-ж	саны	2560,74	12,0	2397598	936,3	4337
		2015-ж	саны	4290,8	18,76	1978545	461-11	2808
		2016-ж	саны	2613	12,23	2421816	926-83	4425
		2017-ж	саны	5491	21,39	2773968	505-18	5034
4	Сулуу	2013-ж	саны	337,022	22,5	177957	528,0	365
		2014-ж	саны	182,28	12,2	91852	503,9	255
		2015-ж	саны	343,9	22,92	179755	522,69	372
		2016-ж	саны	186	12,4	92780	498,82	260
		2017-ж	саны	367	18,35	267792	729,68	532
5	Буурчак	2013-ж	саны	231,378	20,8	108163	467,5	278
		2014-ж	саны	119,56	9,0	117508	982,8	230
		2015-ж	саны	236,1	21,27	109256	462,73	284
		2016-ж	саны	122	9,17	118695	972,91	235
		2017-ж	саны	330	х	232617	704,9	465
6	Гречка	2013-ж	саны	223,342	10,3	307948	1378,8	628
		2014-ж	саны	343	10,2	239722	698,9	192
		2015-ж	саны	227,9	10,5	311059	1364,89	641
		2016-ж	саны	350	х	242143	691,84	196
		2017-ж	саны	87	9,35	245642	2823,47	166
7	Картофель	2013-ж	саны	15490,7	231,8	6308158	407,2	12065
		2014-ж	саны	25765,2	302,4	10727617	416,4	19743
		2015-ж	саны	15806,8	236,55	6371877	403,11	12311

		2016-ж	саны	26291	308,58	10835977	412,15	20156
		2017-ж	саны	29135	336,43	11140268	382,37	15036
8	Чөп	2013-ж	саны	2832,2	39,3	1225274	432,6	3186
		2014-ж	саны	2933,14	40,7	1275276	434,8	0
		2015-ж	саны	2890	40,13	1237651	428,25	3251
		2016-ж	саны	2993	41,56	1288158	430,39	0
		2017-ж	саны	8995	121,55	1181448	131,34	2126
9	Көп жылдык чөп	2013-ж	саны	41924,4	179,9	1341241	32,0	9517
		2014-ж	саны	18443,6	119,0	465146	25,2	7991
		2015-ж	саны	42780	183,6	1354789	31,67	9711
		2016-ж	саны	18820	121,41	469844	24,96	8154
		2017-ж	саны	27652	213,03	1080512	39,07	3178
10	Саман	2013-ж	саны	3773,1	х	422173	111,9	1609
		2014-ж	саны	2859,35	х	277006	96,9	528
		2015-ж	саны	3850,1	х	426437	110,76	1642
		2016-ж	саны	2917,7	х	279804	95,9	539
		2017-ж	саны	2689,3	х	467588	173,86	2141

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Таблица 2.13 - Өсүмдүк чарбанын продукциясынын өздүк наркына жана өндүрүшүнө кеткен чыгымдардын талдоосу

№	Продукция түрү	Жыл	Айдалган жер аянты (га)		Баардык чыгымдар	Анын ичинен:									
						Эмгек акыга болгон төлөмдөр	Материалдык чыгымдар					Амортизация	Ж.б. чыгымдар		
							Баардыгы	Үрөн	Жер семирткич	Күйүүчү май	Электр жарыгы				
1	Күздүк буудай	2013-ж	сумма	65	658995	52720	316318	120596	94895	100826	0	0	289958		
			%		100	8,0	48,0	18,3	14,4	15,3	0	0	44,0		
		2014-ж	сумма	72	1096709	142572	614157	241276	290628	82253	0	0	339980		
			%		100	13,0	56,0	22,0	26,5	7,5	0	0	31,0		
		2015-ж	сумма	38	672444	29422	292606	105718	84389	102499	0	0	290483		
			%		100	4,4	43,5	15,7	12,5	15,2	0	0	43,2		
		2016-ж	сумма	101	1130628	114967	683104	222565	412470	48069	0	0	332557		
			%		100	10,2	60,4	19,7	36,5	4,3	0	0	29,4		
		2017-ж	сумма	8,5	158195	31674	81372	41760	22275	17337	0	0	45149		
			%		100	20	51,4	26,4	14,1	11	0	0	28,5		
		2	Жаздык буудай	2013-ж	сумма	235	2017106	121026	1028724	453849	330805	221882	22188	0	867356
					%		100	6,0	51,0	22,5	16,4	11,0	1,1	0	43,0
2014-ж	сумма			203	2500375	250037	1300195	437566	537581	312547	12502	0	950142		
	%				100	10,0	52,0	17,5	21,5	12,5	0,5	0	38,0		
2015-ж	сумма			206,3	2192507	111703	877160	417880	178419	278230	2631	0	1020776		
	%				100	5,1	40	19,1	8,1	12,7	0,1	0	46,6		
2016-ж	сумма			185,8	2688575	286521	1300958	476911	491578	318366	14103	0	1101096		
	%				100	10,7	48,4	17,7	18,3	11,8	0,5	0	41		
2017-ж	сумма			284,2	3619319	575103	2034335	1086237	400885	529866	17347	0	100988		
	%				100	15,9	56,2	30	11,1	14,6	0,5	0	2,8		
3	Жаздык арпа			2013-ж	сумма	148	1938974	174508	872538	374222	294724	203592	0	0	891928
					%		100	9,0	45,0	19,3	15,2	10,5	0	0	46,0
		2014-ж	сумма	154	1980527	376300	970458	514937	336690	118832	0	0	633769		
			%		100	19,0	49,0	26,0	17,0	6,0	0	0	32,0		
		2015-ж	сумма	165,8	1978545	83003	791442	337381	131829	322232	0	0	866108		
			%		100	4,2	40	17,1	6,7	16,3	0	0	43,8		
		2016-ж	сумма	150,7	2041780	203446	1118871	291915	479642	347314	0	0	719463		
			%		100	10	54,8	14,3	23,5	17	0	0	35,2		
		2017-ж	сумма	180,3	2018775	330256	849751	526760	19602	301524	1865	0	838760		
			%		100	16,4	42,1	26,1	1	14,9	0,1	0	41,5		
		4	Буудай тоют аралаш	2013-ж	сумма	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
					%		0	0	0	0	0	0	0	0	0
2014-ж	сумма			38	1155111	196369	693067	323431	242573	127062	0	0	358085		
	%				100	17,0	60,0	28,0	21,0	11,0	0	0	23,0		
2015-ж	сумма			0	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
	%				0	0	0	0	0	0	0	0	0		
2016-ж	сумма			40	1297878	274492	599798	67936	0	531862	0	0	423588		
	%				100	21,1	46,2	5,2	0	41	0	0	32,6		
2017-ж	сумма			33	371126	86365	206039	56451	41682	107906	0	0	78722		
	%				100	23,3	55,5	15,2	11,2	29,1	0	0	21,2		
5	Силос тоют			2013-ж	сумма	35	501722	75258	290999	108874	63217	118908	0	0	135465
					%		100	15,0	58,0	21,7	12,6	23,7	0	0	27,0

	аралшма сы	2014- ж	сумма	32	1925413	173287	943452	327320	144406	471726	0	0	808674		
			%		100	9,0	49,0	17,0	7,5	24,5	0	0	42,0		
		2015 - ж	сумма	34,8	511961	18192	231647	76574	0	155073	0	0	262122		
			%		100	3,6	45,2	15	0	30,3	0	0	51,2		
		2016- ж	сумма	65	1984962	160971	517417	0	0	517417	0	0	1306574		
			%		100	8,1	26,1	0	0	26,1	0	0	65,8		
		2017- ж	сумма	74	1181448	194226	462023	126584	93468	241971	0	0	525199		
			%		100	16,4	39,1	10,7	7,9	20,5	0	0	44,5		
6	Карто- фель	2013- ж	сумма	12	3158068	315807	1736937	1430605	161061	129481	15790	0	1105324		
			%		100	10,0	55,0	45,3	5,1	4,1	0,5	0	35,0		
		2014- ж	сумма	75	10510898	1261308	6096321	4835013	840872	420436	0	0	3153269		
			%		100	12,0	58,0	46,0	8,0	4,0	0,0	0	30,0		
		2015 - ж	сумма	11,82	3324282	87863	2695651	2378060	192420	112157	13014	17472	523296		
			%		100	2,6	81,1	71,5	5,8	3,4	0,4	0,5	15,7		
		2016- ж	сумма	85,2	10835977	1352334	5321113	2769076	1797944	683230	70863	18112 0	3981410		
			%		100	12,5	49,1	25,6	16,6	6,3	0,7	1,7	36,7		
		2017- ж	сумма	86,6	11140268	1299432	4178740	1068739	2379652	616129	114220	18112 0	5480976		
			%		100	11,7	37,5	9,6	21,4	5,5	1	1,6	49,2		
		7	Буудай- буурчак аралаш- масы	2013- ж	сумма	42	342032,4	14665,5	196380,9	101536,2	0	94844,7	0	0	130986
					%		100	4,0	58,0	30,0	0	28,0	0	0	38,0
2014- ж	сумма			57	368635	18432	206436	101375	0	105061	0	0	143768		
	%				100	5,0	56,0	27,5		28,5	0	0	39,0		
2015 - ж	сумма				0	0	0	0	0	0	0	0	0		
	%				100	0	0	0	0	0	0	0	0		
2016- ж	сумма			62,8	380036	16295	218201	112818	0	105383	0	0	145540		
	%				100	4,3	57,4	29,7	0	27,7	0	0	38,3		
2017- ж	сумма			43,4	384067	14765	129943	98487	0	31456	0	0	239359		
	сумма				100	3,8	33,8	25,6	0	8,2	0	0	62,3		
8	Буурчак			2013- ж	%	10	107071	8566	51394	26018		25376	0	0	47111
					сумма		100	8,0	48,0	24,3		23,7	0	0	44,0
		2014- ж	%	12	115134	14967	64475	31086		33389	0	0	35692		
			сумма		100	13,0	56,0	27,0		29,0	0	0	31,0		
		2015 - ж	сумма	11,1	109256	5115	59324	33596	0	25728	0	0	44817		
			%		100	4,7	54,3	30,7	0	23,5	0	0	41		
		2016- ж	сумма	13,3	118695	14309	54878	21975	0	32903	0	0	49508		
			%		100	12,1	46,2	18,5	0	27,7	0	0	41,7		
		2017- ж	сумма	15	232617	44981	58250	32060	0	26190	0	0	129386		
			%		100	19,3	25	13,8	0	11,3	0	0	55,6		
		9	Гречка	2013- ж	сумма	20	304838	21948	146322	98767	0	47555	0	0	134129
					%		100	7,2	48,0	32,4	0,0	15,6	0	0	44,0
2014- ж	сумма			21	234879	30534	131532	108044	0	23488	0	0	72812		
	%				100	13,0	56,0	46,0	0,0	10,0	0	0	31,0		
2015 - ж	сумма			21,7	311059	13690	97936	40219	2808	54909	0	0	199433		
	%				100	4,4	31,5	12,9	0,9	17,7	0	0	64,1		
2016- ж	сумма			23,1	242143	19942	110554	73885	0	36669	0	0	111647		
	%				100	8,2	45,7	30,5	0	15,1	0	0	46,1		
2017- ж	сумма			9,4	245642	18726	130226	112800	0	17426	0	0	96990		
	%				100	7,6	53	45,9	0	7,1	0	0	39,5		
10	Сулуу			2013- ж	сумма	13	176160	14093	84557	32237	25367	26952	0	0	77510
					%		100	8,0	48,0	18,3	14,4	15,3	0	0	44,0
		2014- ж	сумма	9	89997	11700	50398	19799	23849	6750	0	0	27899		
			%		100	13,0	56,0	22,0	26,5	7,5	0	0	31,0		
		2015 - ж	сумма	15	179755	6394	38470	9482	5339	23649	0	0	134891		

		ж	%		100	3,6	21,4	5,3	3	13,2	0	0	75
		2016-ж	сумма	12	92780	16304	25475	14636	0	10839	0	0	51001
			%		100	17,6	27,5	15,8	0	11,7	0	0	55
		2017-ж	сумма	20	267792	50555	43766	12374	8390	23002	0	0	173471
			сумма		100	18,9	16,3	4,6	3,1	8,6	0	0	64,8
11	Көп жылдык ЧӨП	2013-ж	%	289	2565545	538764	667042	418184	0	171892	76966	0	1359739
			сумма		100	21,0	26,0	16,3	0,0	6,7	3,0	0	53,0
		2014-ж	%	297	1759505	316711	492661	140760	0	237533	114368	0	950133
			сумма		100	18,0	28,0	8,0	0,0	13,5	6,5	0	54,0
		2015 - ж	сумма	303	2617903	234979	819360	41478	8400	753172	16580	0	1563564
			%		100	9	31,3	1,6	0,3	28,8	0,6	0	59,7
		2016-ж	сумма	242	1813923	482278	366099	135649	0	177187	53269	0	965546
			%		100	26,6	20,2	7,5	0	9,8	2,9	0	53,2
	2017-ж	сумма	174,8	1953658	408575	670186	398921	115305	119158	36802	0	874897	
		%		100	20,9	34,3	20,4	5,9	6,1	1,9	0	44,8	
12	Саман	2013-ж	сумма		417908	50149	167163	0	0	167163	0	0	200596
			%		100	12,0	40,0	0	0	40,0	0	0	48,0
		2014-ж	сумма		271410	29855	113992	0	0	113992	0	0	127563
			%		100	11,0	42,0	0	0	42,0	0	0	47,0
		2015 - ж	сумма		426437	31322	208527	0	0	208527	0	0	186588
			%		100	7,3	48,9	0	0	48,9	0	0	43,8
		2016-ж	сумма		279804	30541	120963	0	0	120963	0	0	128300
			%		100	10,9	43,2	0	0	43,2	0	0	45,9
	2017-ж	сумма		462588	82005	185206	0	0	185206	0	0	195377	
		%		100	17,7	40	0	0	40	0	0	42,2	
13	Баардыгы	2013-ж	сумма	907,2	12188420	1387504	5558375	3164888	970070	1308472	114945	0	5240101
			%		100	11,4	45,6	26,0	8,0	10,7	0,9	0,0	43,0
		2014-ж	сумма	913,5	22008592	2822073	11677144	7080608	2416598	2053069	126870	0	7601784
			%		100	12,8	53,1	32,2	11,0	9,3	0,6	0,0	34,5
		2015 - ж	сумма	807,52	12324149	621683	6112123	3440388	603604	2036176	32225	17472	5092078
			%		100	5	49,6	27,9	4,9	16,5	0,3	0,1	41,3
		2016-ж	сумма	903,9	22907181	2972400	10437431	4187366	3181634	2930202	138235	181120	9316230
			%		100	13	45,6	18,3	13,9	12,8	0,6	0,8	40,7
		2017-ж	сумма	933,2	22035495	3136663	9029837	3561173	3081259	2217171	170234	181120	8779274
			сумма		100	14,2	41	16,2	14	10,1	0,8	0,8	39,8

Булак: «Заря» АҮКнин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Таблица 3.1 - «Айкол» кооперативинин продукцияларды өндүрүүгө кеткен чыгымдарынын талдоосу 2013 - 2017 – жыл (миң сом)

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2013-ж.		2014-ж.		2015-ж.		2016-ж.		2017-ж.	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Өндүрүлгөн продукциянын (жумуштун, тейлөөнүн) көлөмү	16075,4	154,4	17237	165,2	33067	112,1	17770	216,3	5162	63,7
2	Продукцияларды (жумуш, тейлөө) өндүрүүгө кеткен чыгымдар	10413,1	100	10432,4	100	29486	100	8216,3	100	8104,3	100
3	Материалдык чыгымдар:	8410,9	80,8	8931,4	85,6	25682	87,1	7970,2	97	5484,3	67,7
4	кайтарылуучу таштандылар, чыгарылгандан кийинки сырье жана материалдар	4742,6	45,5	1798,9	17,2	5155	17,5	x	0	1955,3	24,1
5	сатып алынуучу комплектөөчү буюмдар, жарым фабрикаттар	483,0	4,6	234,6	2,2	1846	6,3	260,7	3,2	645,6	8
6	табигый жоготуулар	0,0	0,0	2007,7	19,2	x	0	2362	28,7	x	0
7	энергия	165,6	1,6	105,4	1,0	184	0,6	117,1	1,4	164	2
8	күйүүчү май	2143,7	20,6	1170,5	11,2	2305	7,8	1258,6	15,3	959,5	11,8
9	башка материалдык чыгымдар	876,0	8,4	3614,3	34,6	16192	54,9	3971,8	48,3	1760	21,7
10	Эмгек акы чыгымдары	1143,0	11,0	1045,4	10,0	2507	8,5	x	0	1229,9	15,2
11	Социалдык төлөмдөр	450,7	4,3	152,8	1,5	626	2,1	x	0	212,2	2,6
12	Амортизация	91,2	0,9	112,0	1,1	114	0,4	x	0	140	1,7
13	Салыктар	134,9	1,3	63,3	0,6	225	0,8	166,6	2	78,1	1
14	Иш сапарына кеткен чыгымдар	11,3	0,1	20,3	0,2	145	0,5	15	0,2	27	0,3
15	Ижара төлөөлөрү	42,6	0,4	94,1	0,9	41	0,1	49,5	0,6	109,4	1,3
16	Тейлөөлөрдөгү төлөө:	128,5	1,23	13,2	0,13	146	0,5	15	0,2	687,6	8,5
17	банктер, кредиттик уюмдар жана башка финансы мекемелери	28,5	0,27	3,2	0,03	10	0,03	5	0,1	2,3	0,03
18	почта жана байланыш	100,0	0,96	10,0	0,10	136	0,46	10	0,12	9,3	0,11
19	башка тейлөөлөрдү түрү	0	0	0	0		0		0	676	8,34
20	Башка чыгымдар	x	x	x	x	x	x	x	x	135,7	1,7

Булак: «Айкол» кооперативинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү

Таблица 3.2 - «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын продукцияларды өндүрүгө кеткен чыгымдарынын салыштырма талдоосу 2013 - 2017 – жыл (миң сом)

№	Көрсөткүчтөрдүн аталышы	2013-жыл		2014-жыл		2015-жыл		2016-жыл		2017-жыл	
		Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%	Сумма	%
1	Өндүрүлгөн продукциянын (жумуштун, тейлөөнүн) көлөмү	280,4	178	243,6	157,6	587,4	130	74,2	91,6	410,5	92,9
2	Продукцияларды (жумуш, тейлөө) өндүрүүгө кеткен чыгымдар	157,3	100	154,6	100	453,1	100	81	100	441,8	100
3	Материалдык чыгымдар:	36,2	23,0	22,9	14,8	35,2	7,8	11,8	14,6	170,7	38,6
4	энергия	5,2	3,3	4,5	2,9	4,7	1	x	0		0
5	күйүүчү май	18,7	11,9	12,9	8,3	30,5	6,7	11,8	14,6	131	29,7
6	башка материалдык чыгымдар	12,3	7,8	5,5	3,6	x	0	x	0	39,7	9
7	Эмгек акы чыгымдары	54,6	34,7	40,8	26,4	62,7	13,8	13	16	150,6	34,1
8	Социалдык төлөмдөр	7,8	5,0	7,0	4,5	10,8	2,4	x	0	20,9	4,7
9	Салыктар	8,4	5,0	12,2	7,9	x	0	22,2	27,4	36,6	8,3
10	Иш сапарына кеткен чыгымдар	12,3	7,8	14,3	9,2	22	4,9	16,6	20,5	43,7	9,9
12	Тейлөөлөрдөгү төлөө:	24,5	15,6	40,5	26,2	254,5	56,2	5,9	7,3	x	x
13	техникалык тейлөө жана оңдоо	8,4	5,3	18,4	11,9	127,2	28,1	x		x	x
14	Банктар жана финансы мекемелери	3,7	2,4	8,2	5,3	12,5	2,8	x		x	x
15	жарнамалар	1,5	1,0	2,3	1,5	x		4,4	5,4	x	x
16	почта жана байланыш	1,7	1,1	1,9	1,2	31,8	7	x		x	x
17	коммуналдык тейлөөлөр	2,7	1,7	2,8	1,8	35	7,7	x		x	x
18	адистердин кызмат көрсөтүүлөрү	3,3	2,1	4,3	2,8	48	10,6	x		x	x
19	башка тейлөөлөр	3,2	2,0	2,6	1,7	x		1,5	1,9	19,3	4,4
20	Башка чыгымдар	13,5	8,6	17,0	11,0	67,9	15	11,5	14,2	40,2	9,1

Булак: «Оргочор» тажрыйба кой чарба станциясынын маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлдү